

JU Javna biblioteka "Alija Isaković"
Gradačac, maj 2024.

Časopis JU Javna biblioteka "Alija Isaković"
Gradačac, maj 2024, broj 57-58, god. XXVII

Izdavač: JU Javna biblioteka "Alija Isaković", Gradačac
E-mail izdavača: javna.bi@bih.net.ba
Website: www.diwanmag.com.ba
Za izdavača: Husein Kujraković
Adresa: Nenavište bb, Gradačac
Tel/fax: 035/821-750 (redakcija)
Tel/fax: 032/650-183 (urednik)

Redakcija: Amir Brka (glavni urednik),
Mirsa Šarić (koordinatorica), Aleksandra Čvorović,
Dragan Marijanović

E-mail urednika: cko@tesanj.net

Lektor: Amir Brka

DTP: Smart Tešanj

Štamparija: *Foto-Ćiro* Gradačac

Za štampariju: Denisa Kukuruzović

ISSN 1512-5025

SADRŽAJ

Ivan Milenković: <i>Komika ozbiljnosti (Poziv na igru)</i>	5

POEZIJA

Živorad Nedeljković: <i>Pravo govoreći</i>	12
Suzana Lovrić: <i>Ponavljajuća usporena snimka</i>	20
Emsura Hamzić: <i>Čekajući zmajevе</i>	25
Esad Zgodić: <i>Sanjaš lice ispunjeno licem</i>	29
Amir Brka: <i>Bjekstvo k sreći</i>	37

PROZA

Miljenko Jergović: <i>250 glava</i>	44
Ljiljana Šop: <i>Koimbra</i>	53
Milo Jukić: <i>Generalica</i>	59
Sanja Radulović: <i>Tri priče</i>	67
Vahid Klopčić: <i>Sokak ogoljelih breza</i>	80
Fuad Hrustić: <i>Stid</i>	85

STUDIJE / OGLEDI / ESEJI

Dženan Dautović & Nedim Rabić: <i>Najstariji do sada poznati spomeni Gradačca u pisanim izvorima srednjeg vijeka</i>	92
Dinko Delić: <i>Kikićevi susreti – 50 godina književnosti i kulture ...</i>	112
Milan Garić: <i>Ka pjesničkoj sintezi. Čitajući »Otet predeo« Živorada Nedeljkovića</i>	123

Mustafa Sušić: <i>Problem identiteta na primjeru lika mladog hafiza u Gradačcu iz »Uhoda« Derviša Sušića</i>	132
Muhidin Džanko: <i>Čarobni bregovi kritičkoga mišljenja</i>	142

AD HOC

Branko Jurić: <i>Papa Franjo, ljudsko bratstvo i solidarnost</i>	150
<i>Dokument o ljudskom bratstvu za mir u svijetu i zajednički suživot</i>	165

IN MEMORIAM

Mirko Marjanović.....	174
Vahid Klopčić: <i>Nijaz Alispahić</i>	177

LIKOVNI UMJETNIK U OVOM BROJU

Sanjin Lugić	182

KOMIKA OZBILJNOSTI

(Poziv na igru)

Ponešto paradoksalno uputstvo za čitanje teksta koji se upravo rađa (ni iz čega) moglo bi, na primer, da glasi ovako: čitaoče, ti koji si upravo nabasao na ovaj tekst, i ti čitateljko koja si, iz nekog razloga, upravo kročila na nestabilno tlo ogleda o ozbiljnosti (jer nema stabilnog spisa, kako nas poučava Jacques Derrida), ni po koju ga cenu ne smeš shvatiti ozbiljno jer ćeš samo na taj način (ako ti je do toga uopšte stalo) moći da ga shvatiš ozbiljno. U ovom se uvodnom i ne baš ozbiljnom uputstvu za čitanje ugnezdio makar jedan paradoks (kao kukavičje jaje): da bi se tekst koji se upravo rađa shvatio ozbiljno, ne sme se shvatiti ozbiljno. Paradoks se definiše kao jezička igra u kojoj dva suprotstavljena značenja važe istovremeno. Zdrav razum, tome nasuprot, kaže da dva suprotstavljena značenja ne mogu da važe u isto vreme. Ne može nešto biti i ozbiljno i neozbiljno u isto vreme. Ne može da bude u isto vreme i veliko i malo. Kao što ni glupak (grčki: *moron*) ne može biti u isto vreme pametan (grčki: *oksis*). Otud oksimoron. Guliver Džonatana Svifta veliki je među Liliputancima, a mali među džinovima, ali on nije *u isto vreme* i veliki i mali. U Guliverovom slučaju to da li je veliki ili mali zavisi od perspektive, dok je on, u stvari, uvek jednak sebi, on je uvek *isti*. (Što ga, doduše, ne spasava nevolje. Promena perspektive, na koju on ni najmanje ne utiče, menja ga – hteo on to ili ne. On *postaje* mali ili veliki.)

Nešto je, dakle, ili ozbiljno ili neozbiljno. Ili, pak, najpre može biti ozbiljno, pa potom neozbiljno, onako, otprilike, kako se smenjuju dan i noć (najpre jedno, pa drugo..., osim na onoj slici Renéa Magrittea na kojoj je nebo plavo, dok je kuća u mraku). Nema trećeg. Ili, ako bismo poželeli da ovom ne baš ozbiljnom sledu rečenica damo neku ozbiljnost, uvek je dobro pribeći latinskom jeziku, jer on, iz nekog razloga, deluje ozbiljno. Latin-

skim se jezikom obično služe neki veoma ozbiljni i ućeni ljudi – ućeni ljudi su uvek nekako ozbiljni, s ućenošću se nije igrati, kao ni s državom ili narodom – koji znaju šta govore (iako ih uglavnom ne razumemo kada udare po latinskom, ali njihova ih ozbiljnost i taj prokleti latinski ćine tako uverljivima). Dakle, ako bismo hteli da stanemo na put ovoj neozbiljnosti, mogli bismo, recimo, da napišemo *tertium non datur*, treće nije dato, treći ćlan nije moguć, jer ili je neko mrtav ili živ (nema trećeg), ili je neko ozbiljan ili neozbiljan (trećeg nema), ili nešto jeste ili nije (a bog?). Tako nam, dakle, kaže zdrav razum. Paradoks, međutim, u svoj svojoj zbunjujućoj neozbiljnosti kaže da stvari nisu ni tako jasne (*claro*) ni tako razgovetne (*distincto*) kako bi zdrav razum to želeo: budi neozbiljan da bi bio ozbiljan. Šta sad pa to znaći?

Proporcije

Ako nam je sasvim razvidno šta je ozbiljnost, malo nam je teže opisati neozbiljnost, i to ne samo stoga što je neozbiljnosti bezbroj već i zbog toga što je ozbiljnost jedna. Niko ne može biti ozbiljan na više načina – ili si ozbiljan ili nisi – dok se neozbiljnost može trošiti u nezamislivim kolićinama. Svi ozbiljni ljudi liće jedni na druge, dok je svako neozbiljan na svoj način (da neozbiljno parafraziramo grofa Tolstoja). Odnos ozbiljnosti i neozbiljnosti (zbog toga) pomalo lići na problem istine i laži: istina je jedna, a laži se može izgovoriti bezbroj. Upravo zato istina ima svećani izgled ozbiljnosti, dok laž, ćak i ako stavi masku ozbiljnosti (i, dabome, ako se prozre), na kraju ispada neozbiljna (što ne znaći da ne može biti opasna). Najzad, Jedno je, zbog nećeg – odmah da kažemo i zbog ćega: zbog inercije, oćvrsle tradicije, izostanka refleksije i, dabome, gluposti – odvajkada bilo na većoj ceni od mnoštva, te je ozbiljnost, jedna i jedina, vrednija od neprebrojivog mnoštva neozbiljnosti. Ekonomija jednog tradicionalno odnosi prevagu u odnosu na rasipnićko mnoštvo. Unikatno, jedinstveno, retko, više vredi od kopije ili velike kolićine: ako je istina jedna, a laži bezbroj, onda je izvesno da ono retko, dakle istina, ono unikatno, više vredi od nećega ćega ima na svakom koraku. Zbog toga zlato vredi više od gvoždća. Zbog toga je ono identićno na većoj ceni od neidentićnog.

Identitet je ono suštinsko, ono čvrsto i nepomerivo (kao planina), ono što ostaje isto u svim promenama, dok se razlike rasipaju oko kao zečevi, kao opalo lišće na vetru, kao mehuri od sapunice. Voda je, recimo, smatrali su stari Grci, ono što uvek ostaje isto u svim promenama: u kakvom je god agregatnom stanju ona je to što jeste. Njena suština je nepromenljiva. Ona je, dakle, uvek jednaka sebi, ona je uvek ista, ona uvek čini jedno sa samom sobom. Kao i istina. Kao i identitet. Kao i ozbiljnost. S istinom, ozbiljnošću i identitetom nije se igrati. Kao ni s bogom, uostalom. I on je jedan. I on je ozbiljan i strog, uvek isti, neporecivi posednik istine. Da li iko može da zamisli jednog i jedinog boga koji se, opasan krpicom da ženskinje ne bi videlo organ, okružen gomilom punačkih (i odvratnih) bespolnih anđela, ruku položenih na stomak previja od smeha jer je čuo (pa još i shvatio) odličan vic? (Osim ako bog nije žena, to jest. A nemamo dokaza da nije.) Bog se ne smeje. Da li uopšte vernik koji visoko drži do svoje vere, dakle ozbiljan vernik, može uopšte da se upusti u igru koju nudi prethodna slika veselog boga? Da li se, najzad, može biti vernikom neozbiljnosti? Ili se u predstavama boga i šejtana samo šejtan smeje, ali ne veselo, ne rezdragano, ne kao da je čuo dobar vic (pa ga još i shvatio), već se smeje zlo, slavodobitno, prostački. Smeje se našoj mucu.

Maska

A opet, zar ozbiljnost nije, zapravo, maska? Zar ona ne skriva neozbiljnosti koje vriju ispod njene skamenjene poze? Ozbiljnost kao projekat, kao poželjan oblik držanja u društvu, u samoj sebi nosi klicu komičnosti. Jer ne učimo se neozbiljnosti, već ozbiljnosti. Nije neozbiljnost zaštićena društvenom normom, nego ozbiljnost. Formule glase "ne budi neozbiljan" i "uozbilji se". Jer ozbiljnost je, kao Jedna, poželjna, ona uliva poverenje. Ona je čvrsta. S njom se nije igrati, niti se ona igra. Zadovoljni smo kada imamo ozbiljno dete, nadajući se da će se ono drugo, neozbiljno, jednoga dana (ipak) uozbiljiti. Da će se baviti ozbiljnim stvarima, a ne, recimo, pisanjem pesama. Da neće čitavog života samo da se igra. Jer, kada bi se čitavog života igralo, zaista, šta bi se dogodilo kada bi se čitavog života igralo, kada bi čitavog života moglo da piše pesme, na primer? Šta bi se tada dogodilo,

osim što bi bilo srećno? Ali roditelji, obeleženi životnim iskustvom, znaju bolje. Oni znaju da stvar ne stoji tako, da se sreća ne osvaja neozbiljnošću, da se sa životom nije igrati i zato detetu valja navući krinku ozbiljnosti. Potrebno je paralizovati mogućnosti koje, ispod obrazine, vriju kao crvi na živoj rani. Potrebno je od deteta napraviti ličnost. Osobu. Personu. A persona, podsetimo, znači maska. Persona je uloga. Ozbiljnost je, otud, jedan od glavnih elemenata uloge. A uloga se, uvek, igra. Iza maske ozbiljnosti uvek je nešto drugo (čak i ako je to druga persona).

Kako to, međutim, kada je igra neozbiljna? Kako je moguće, izvan teatra, izvan predstave, igrati ozbiljnost? Teatarska pozornica mesto je na kome se možemo igrati ozbiljnosti, ili neozbiljnosti, ali pozornica i jeste uzdignuta da bi se istakla razlika u odnosu na život. Ozbiljnost u životu nije isto što i ozbiljnost u teatru. A opet, ako ozbiljnost nije drugo do poželjni oblik držanja u ljudskoj zajednici, dakle maska, po čemu bi se ona razlikovala od teatarkse ozbiljnosti koja nije ozbiljna? Ova mala igra paradoksa pokazuje da ozbiljnosti ni nema ako se ne igra. Ako se, može i tako, ne glumi. Ne, dakle, samo da se ispod maske ozbiljnosti krije obilje neozbiljnosti, nego ona sama jeste neozbiljnost. I, da stvar bude još komplikovanija i još paradoksalnija, ozbiljnost je ozbiljna samo kao neozbiljna.

Da li je ova jezička igra odveć komplikovana? Sa ozbiljnim se stvarima nije igrati, niti se ozbiljne stvari – država na primer – igraju. Nije čudo što autoritarne države ne vole smeh. Država ume da nametne pravila igre, ali sama se ne igra. Državu uvek neko predstavlja i taj ko je predstavlja (ko je reprezentuje, koji nas neprestano, uvek iznova – to je smisao onoga *re* u latinskom *repraesentatio* – podseća na njenu prisutnost) taj predstavlja nekog subjekta, on je zastupnik subjektivnosti države. (Jer samo subjekt ima tu moć da ovlasti nekog da ga predstavlja.) Predstavnik države, utoliko, predstavlja osobu države, personu države. Dakle, ponovo, masku. Predstavnik države maska je maske. On igra ulogu ozbiljnosti. Ozbiljnost, opet, sugerise čvrstinu, jedinstvo, nužnost. Sve ono što igra nije. Jer igra je neozbiljnost, neobaveznost i nenužnost. Bez igre se može. Osim što je svaka ozbiljnost tek maska, uloga koja se, po definiciji – igra.

Da li se iz ovih zapleta može uopšte izaći (ali zašto bi se izlazilo?) i šta, najzad, znači rečenica s početka teksta da se ovaj tekst mora shvatiti neozbiljno da bi se shvatio ozbiljno? Ta rečenica nije drugo do poziv na igru. Igra se, naime, definiše svojim pravilima: dok postoje pravila kojih se igrači drže – ima igre. Iz igre izlazi onaj ko se pravila ne drži. Ili, ako ne želi da izađe, igra se prekida. Pravila zna svaki čitalac, jer da ih ne zna, ne bi mogao da čita tekst. Jedino, međutim, što ovaj tekst traži jeste posvećenost igri. Jer igra je moguća samo ako joj se ozbiljno posvetimo. Neozbiljni igrači kvare igru.

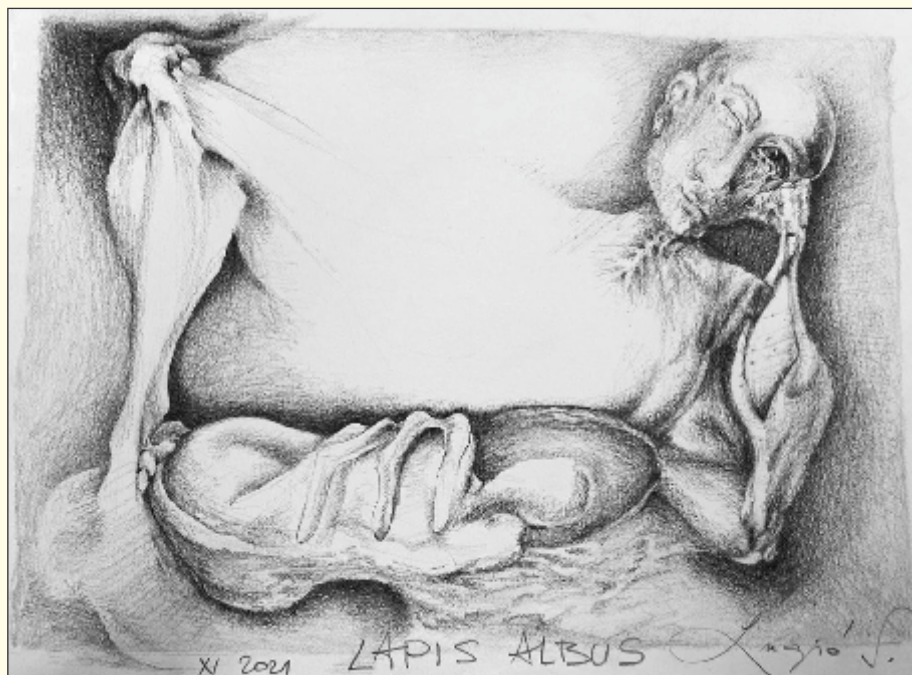
Ali postoji tu još jedna kvaka. Igramo po pravilima, ali se pravilima ne igramo, jer, rekosmo, bez pravila nema igre. No, jezička pravila i igra značenja u sebi kriju potencijal igranja pravilima. Kako, na primer, vernik da pročita ovaj tekst u kojem se bogu ne prilazi s prevelikom ozbiljnošću? Pa, ako to uopšte želi, potrebno je da ga shvati neozbiljno. Kao igru. I neka tu igru odigra ozbiljno. Neka uhvati neozbiljnost i poigra se njome. Tada će značenja, sama, bez njegovog truda, da se razigraju. Tada će maska ozbiljnosti da spadne, a ispod nje ukazaće se druga i drugačija maska koja zahteva nova pravila i drugačiju igru.

Ivan Milenković (1965) je filozof po obrazovanju, prevodilac po vokaciji, kritičar po temperamentu. Knjigu *Filozofski fragmenti* objavio je 2011. (*Karpos*, Loznica), monografiju *Pohvala neslozi. Makijaveli protiv makijavelizma* 2018. (*Fedon*, Beograd), a esej *Glas i pismo. Dijalektika tmine Amira Brke* (CKO, Tešanj) 2023. godine. U domaćoj, regionalnoj i stranoj periodici objavljuje tekstove u rasponu od naučnih radova i ogleda, preko kritika, osvrta i recenzija, do slobodnih varijacija i po koje priče. Prevodi filozofske knjige s francuskog, a naročito je ponosan na prevode *Razlike i ponavljanje* Žila Deleza i *Politike prijateljstva* Žaka Deride. Bio je član NIN-ovog žirija od 2018. do 2021. godine. Urednik je govornog programa filmskog festivala *Slobodna zona*. Živi u Beogradu i radi na Trećem programu Radio-Beograda.

Sanjin Lugić

Poezija

Sanjin Lugić

**Živorad Nedeljković,
Suzana Lovrić, Emsura Hamzić,
Esad Zgodić, Amir Brka**

ПРАВО ГОВОРЕЋИ

ПУМА

Дани су били кратки. Музика, књиге,
Предела у њима. Јан Мајен и моје село.

Беснели су сукоби у свету.
Рат је пума што баца се у амбис.
У хропцу, гванако види Мачу Пикчу.
Поуке о опстанку, баршунасти глас.
Предаторска упорност Дејвида Беламија.

Пуми је свеједно хоће ли скончати гладна
Или сломљена врата. Свет то зна.
То сваки кондор зна.

Године су кратке, сећања дужа од дуге:
У сутон што излива румене полуге,
Идем ка дискотеци у центру.
Песма *Параноид* долази издалека,
На почетку, студенти пуштају само њу.

Четрнаест ми је година, и немам куражи
Да уђем. Као ни много пута касније.

Пума је тако близу. И изумрли народ,
И небески град. И ваздушна стаза ка музици
Што мами: чујем глас, гитару док сипа злато.
И на овој стрмини сигуран са тобом.
То сваки понор зна.

БИТИ ВОЗ

Слушајући из ноћи у ноћ
Клопарање на мосту преко Мораве,
Пожелео сам ихахај пута да будем воз.
Лепушкаст, што од Глазгова иде
Ка Абердину и сања свој Балморал.
Да ту Ишигуров јунак промени есцајг.

Ишао сам, зар не, у врлетна искушења,
Довозио и одвозио радост, сумњу.
Срећа је лепа и чека испод амрела
Да уسخићени пар изађе из језерског муља.

Громаде, светле и топле као угаљ,
Прелазе из градића скројеног од твида
На брежуљак где парох броји слојеве хумки.
Келти пујдају четири дунавска ветра.
Истоветна фијуку на стени Финистера.

Јурим кроз тинту и туш, ка зори, уснулој
На пашњацима од чајева и соли.
Руже поуздања протнуте кроз стакло.
И: усхит над димњацима где кишобрани лете.
Тарнер, Шагал, Пикти, лирско-епски транс.

Лепо је бити воз, увек исти, на шинама
Од урођеног, прекаљеног морала.
Ветрови вапе за сребрним мојим димом.
И пре и после њих, мазали смо мелем.

НА САВ ГЛАС

Пијан, певао је о пораженима у рату.
А уистину, бодрио рањене у двобоју
Са животом, наш комшија, столар.
Бежао сам што даље, зрно сирка,

Не чувши чије су страже.
Хрлио у предворја Дикенсових романа,
Замишљао призоре саосећања
И вилењаке што одуваће менталне олује.

Страховао да моји ближњи не постану
Оно што нису. Радини, сељани су
Певали и пили; милиција је водила дрчне
У бес иследника и немар чувара душе.

Бог атеизма, у раму, мотрио је са зидова.

Док ширио се шапат да странци посвуда
Сеју експлозивне оловке, сањао сам
Хемијску са мином што траје заувек;
Кад дође на одмор, донеће је ујак,
Ударник Реноа. Пишем, мама, на сав глас.

ПОШТЕДЕТИ ДРЕЗДЕН

Право на небо сукнуо је дим
Од брава што принесе га Авељ;
Јасан знак да га богови воле.
При тлу, кидао се дим од Каинова жита.
Чађ зависти прекрила је разум.

Касније, двоножац је завио цигарету.
Повукао дим, дарован боговима.
Да им буде ближе, хтео је, далек од себе.
Дим је испрва био мелем, симбол мира.
Доцније, ђавољи пламен; демоне из пакла
Вековима у зебњи опонашао је пушач.

Низ значења има зажарени дуван.
Уверен да начела што ме дижу, права су,
Пожелим Винстонов виски, кубанску цигару.
Поштедео бих, међутим, Дрезден. И Ниш.
И југ и исток, и север и запад.

Моћ богова накратко да имам.
Да завист склоним, и љубомору, брате.
Демони би нестали у демонском мраку.
И дању би мирисао цвет дувана.

ЈЕДАН ЈЕДИНИ ПОКУШАЈ

Птице падају са неба. У горама
Горе авиони. Сумарени и добре душе
Шака су јада у суштој имплозији.

Инат, призори пустошења, пренети
Из филмова и књига, из историје.

Сањао сам: на ободу прозачне шуме,
Замахујем; благо ударена, лоптица
Лети над дивљењем и неверицом.
Клизи преко влати, нећка се, смеши,
Баш као да је живот, примицање.

Одувек сам летео с њом. Над водом
И латицама; праћен камером орла.
Котрљао се ка циљу, знао да је мој.
Такав да је живот: лет и приземљење,
Дар и осећање моћи. Да, живот:
Поезија пренесена на терен за голф.
Такав да је, твој и мој. Пред старом
Аристократијом у Мејну, на пример.
Где бодри нас дух добре Маргерит.

СТВАРНА СЛИКА

Не знам јесам ли стварно видео,
Или сам створио, ту слику, сећање.
Ловац излази из таласа жита,
Са срном на раменима.

Апстрактни преплети боја и облаци
У дубини, над класјем.
Палета Пита Мондријана. Зује муве.

Видео сам сомот и њушкицу,
Очи, још загладане у животни век.
Сигурно био сам тамо; у густом

Преплету час живу, час мртву
Животињу носим око врата. Вука.

НЕМА ТЕ

На Аљасци, сваке године
Нестане значајан број људи.
Неки од њих, пркосни и занесени,
Постану ледене бисте, вечно млади,
Пред друге бане црна чељуст белине.

Дивна и дивља земља, привлачне моћи,
Као и поезија у којој ноћимо, будни
У сваком новом логору значења.
И овде, између остију нечастивог
И рајске долине, прилично житеља
Нестане у исконском леду душе.
Срећемо их на обали и крај шина,
У шуму демона скоче са облака.
На светилишта и сметлишта јаве.

Протресу, присно, пружену им руку,
И кажу ми, као да су читавог живота,
Светли и радосни тражили управ ту реч:
Нестао си, нигде те нема.

НАД ДРЕВНОМ ВАТРОМ

Право говорећи,
Стварност пише најбоље песме,
Дубоке, крцате сликама.

Устајао ваздух у оргуљама јула,
И власишта била су мокра;
Гледали смо са бедема
Како врана на обали полако,
Веома споро, убија жабу,
Као да ужива у све тишем болу.
Гладница је откидала ноге и гутала их,
Горда чуварка рода, демијург.

Кад смо опет дошли до губилишта,
Није било ни ње, ни трагова.

У крошњи где варење је боље,
Одакле пуца поглед на људе,
Спуштене у котао над древном ватром,
Била је жаба; њени нерви, трпљење, бол.

БОЈА ЦЕМЕНТА

Прах са градилишта
Још прекрива трешње на тераси.

Здања су прошла кроз облаке.
Старлете и дилери у скупим избама.
Девојнице бујних груди, и дечаци,
Тек дошли из стрељане, воде љубав.
Кроз прозоре гледају их вреже.

Просто: мед амнезије капље одозго.
Читки знаци и прашина падају
На мушем, ишарану трешњама из Кине.

Журба, вика на уљешуру, оријашку
Мешалицу за бетон. Уместо младића,
Уснулог заувек, боја цемента тече.
Јесен изливеног живота, ту је.
Одеса, Брест, Лижбоа, и мој Чачак.

Никада нећу знати где сам све изручен.
Шта је на мојим темељима никло.

ВРХОВНИ ШТАБ

На стрминама било је сувих облица,
Подесних за идилу, кад на прозор
Нагну мећава и шапе мраза.

Као другови своје рањенике,
У сценама ватрене целулоидне јаве,
Износили смо из дубине дебла и гране,

И слагали огрев на приколицу, журно.
Као да од Сокоље гребеном иду надљуди,
Затиру и пастрмке и срне. Само, био је

Жубор слободе; могли смо живети на Гочу,
Отац, зналац планине и ја, гимназијалац.
У сунчев бубањ ударала је мајчина брига:

И шума бајки је шума; трактор је кретао
Низбрдо, у патриотизам радости благе.
Друга половина врховног штаба,

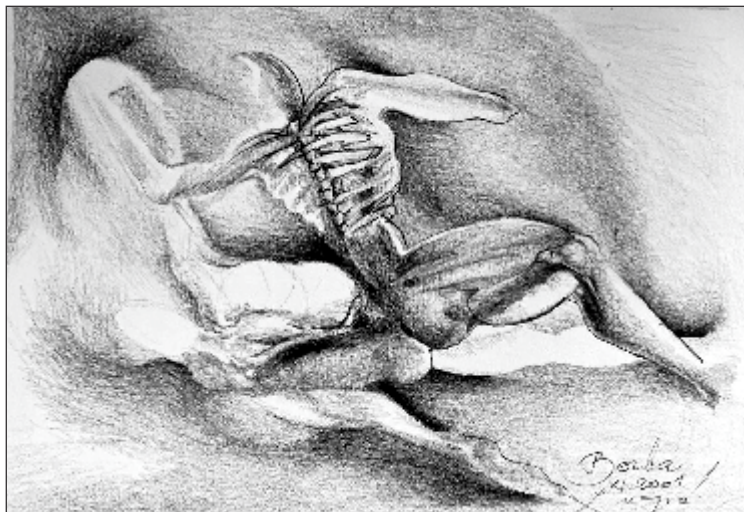
Мајка и сестра, готовила је ручак и брдом
Паприка пунила тегле: нека, нек има,
Ако надљуди и нељуди дођу, биће и за њих.

ФРЕСКА НАД АМБИСОМ

На врху осликаног силоса
Што о давној сведочи брижности,
Расте дрво. У песми, био би то бадем.
По свему, топола самује изнад мурала
На коме је Матисов дух стварног света.

За четврт века, на пустом здању
Прозрачна шума дариваће хлад.
Птице ће учити у крошњама.
Са грана висиће саће.
Уморни од бдења у рововима,
Анђели дремаће у сенци.

Доспети горе; волео бих да боравим
У остарелој шуми, да отуд скачем
У вагоне пуне жита. Нека спавају браћа.

Sanjin Lugić

PONAVLJAJUĆA USPORENA SNIMKA

ZNAM ŠTA TI SE DESILO

proključalo je konačno ispraznilo se kao gejzir
nema više gađenja prema ovom svijetu
otišla je žuč prašina čađ
sve je nestalo
srušili se gradovi pobjegla voda
umrla je i odjeća
koja te na trenutak držala cjelinom
dok si se osvrkala u čudu
nestalo je i ono tamo bez ičega
ostala je samo noć tvoga rođenja
nešto vedro u kiši
nešto na pristojnoj udaljenosti
nešto tako rijetko i neobično

GRUDVE OD PIJESKA

moj mali prijatelj još nije vidio snijeg
nepovjerljivim osmijehom prati crte planina
koje kažiprstom ostavljam u vrelom zraku
dok mu pričam odakle sam došla
a onda mu u pijesku pravim Vranicu i Matorac

kao da se nadam kako će ova vrela izmaglica
malo popeglati zimska jutra u koja se vraćam

ne prestaje se smijati
a ja još nisam vidjela tako bijele zube

pa začarano mjerim bjelinu pijeska
s neprozirnom bjelinom dječje nevinosti

je li i moja nekad bila takva

BOŽIĆNA NOĆ U CALLE OBISPO

dvoje spojenih u salsi
dok ih gledaš
o sebi saznaješ više
nego o fluidnosti prostora između njihovih ramena

što mogu naučiti kožom i kostima što istražiti toplinom daha
koga podučiti sve o težini tijela u nemiru

ovlašni pad ruke na njen elegantan iako mišićav vrat
i ona ponovno igra trzaj tuge zbunjenosti i straha
njen partner odbacuje šešir okreće je brzo iz struka
skuplja i harmonizira njene razbacane dijelove

ni moje tijelo više nije u komadu
dok predviđa nečiju prisutnost

možda se baš ovog trena rađa moj najmršaviji Isus na Kubi

TESTA

me boli

najveća je a najmanja
strugajući po pritokama
iz kojih već i krv curi
sva ta dna više se ne mogu napuniti niti suzama

nagnem se nad kanjonom i šapnem joj
tu sam gledam te poskoči

pomaže li kad pitam za ribe za rakove
o ne čini se još tužnijom

ne ničega više nema
sve je otišlo niz mulj
prema kojem moru niti sama ne zna
ona samo želi da joj dušu uzme što bliža hidrocentrala

TRATAKA

u plamenu uvijek vidim sebe

ponekad u dugom crnom ogrtaču s kapuljačom
kao da lelujam kroz prastaru fojničku šumu
posred koje širok je put posut žeravicom
žurim naginjući se jednim korakom lijevo već drugim desno
ponavljajuća ubrzana snimka

posljednjih večeri sam mirna iako nemam glave
topi se u samom središtu plamena
stopala ne miču s modrog oblaka ponad fitilja
kroz šumu tikovine miluje me bansuri
ponavljajuća usporena snimka

SILHOUETTE

pije moje oči

otok koji ne može živjeti bez oblaka
zarobljen njihovom lakoćom
i ne sjeća se više svog odraza

kad pomislim kako neće stići nova svjetlucava pridošlica
kako će izroniti svaki od pet vrhova
zakačen u njima stoji i stoji jedan
mokar težak sav uvučen u sebe

kratko poslije vatreno ljutit
a onda taman od straha
koga se boji čega se boji Silhouette

jutros osvanuo pod finim gospodskim šeširom

BAHATI

(moja jedini protukandidat za načelnicu ljubav)

bijaše jedina žena među kavopijama
što su zaokupljeni
ili plošnim TV-om ili bao igrom
u minijaturi trga pod zastavicama
oživljavali svoju sudbinu homo politicus

sjedila je na prašnjavoj barazi
izlizanoj višestoljetnim ratničkim protrčavanjem
tisućljetnim guzicama tradicije
otučenoj mirisima crvene kurkume
i pogledima poput mog

dok sam lovila njen
nadajući se drskosti ili hrabrosti
prostrijeli me najtužniji fado
gestom omanske princeze a staračkom rukom
pozva me da sjednem pored nje

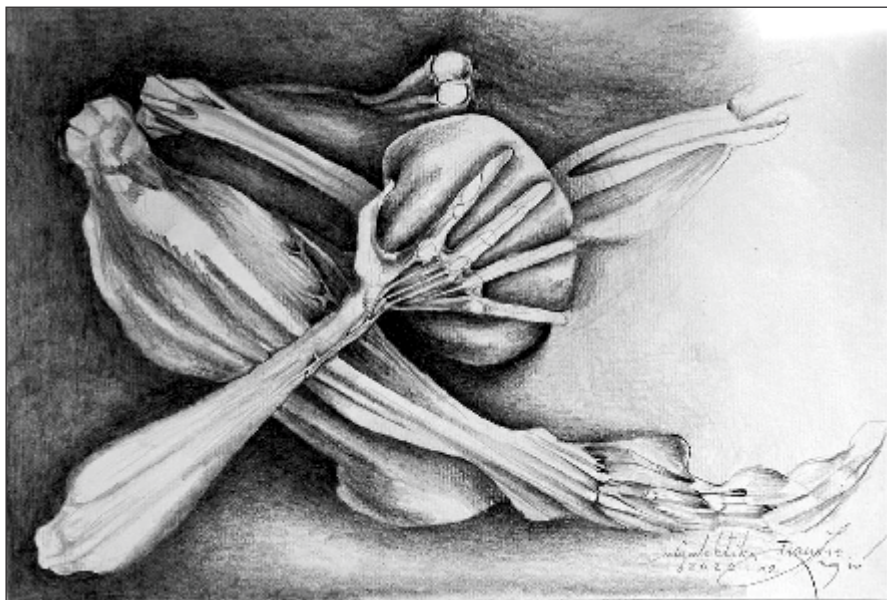
kako se zoveš upita me
vjetar se ušunja između zastavica i one se digoše
kao da će ga ispratiti
ali im se štrik stegnu oko vrata
Suzana kažem

ja sam Bahati
u swahili jeziku Moja sreća je dobra
prelijepo ime zavidim ti
u mom jeziku moje govori o suzama

oooo pa mi smo imenjakinje sestre
skoči mi stara žena u zagrljaj
plači od sreće

fado iz mojih očiju hlapi dok se sestrimimo
razmjenjujemo živote imena usuđujemo se

jer Bog odavno nije bio ovdje kako reče Bahati

Sanjin Lugić

ČEKAJUĆI ZMAJEVE

IZA VISOKOG ZIDA

Kao da iza visokog zida
Prebiramo jabuke,
Otimajućí od zaborava, trule,
Tako biramo riječi,
U svilena ih oblaćeći odijela.

Potom na tamnoj podlozi
Njihova svjetalca se pale,
I svíci smisla počínju da ukrštaju
Putanje, visoke kule, gradeći
Čardake ni na nebu ni na zemlji,
U njima zmajeve čekajući.

A niko, sestrice, iza tog zida,
Nikad provirio nije,
Nikad niko mrvíce krušne ubacio,
Niti kap vode.
Najljepše kule smo zidali,
A da ih niko vidio nije,
Od gladi izgubljene, već,
Zmajeve dozivajući, zaspale.

PLITKO GAZI, KĆERI

Samo ti plitko gazi,
O kćeri, o dušo moja,
Nek plitka rijeka teče,

Jer vidim ja lijepo,
Samo se plitak gâz
Rado i svesrdno prima,
A iskrena duša,
Pamet i vrlina
Nikome nisu dragi.

Ne davi se
u nabujalim vodama,
Néće prepoznati
Tvoj hvalevrijedan trud.

Prosto, ako se oklizneš,
Bićeš bjelutak još jedan,
A koliko ih, kćeri, ima
Po svakom koritu, i ne pitaj!

KAO VOJNIK

Katkad sam kao vojnik
Na neprijateljskoj teritoriji.
Pritajeno dišem, svaki pokret
Sa oprezom činim.
Gledam ispodoka,
Procjenjujem mogućeg ubicu.
Tragove, po potrebi, tražim,
I topla prevrćem ptičija gnijezda.

Kao iz katapulta izbačena,
Gledam na čijoj sam teritoriji –
Da li sam dio poražene
Ili pobjedničke vojske.
Da li da plačem,
I da se skrijem u gradskom parku,
Iza gustog grma,
Ili da se pridružim veseloj povorci.
Jer ne mogu da razaznam

Kakva to odijela
I kakve simbole nose oni, a kakve imam ja,
Jer vid moj odnijeli su slavljenički šrapneli!

SEOBE / IDENTITETI

(za Amina Malufa)

"Koliko me raznježi i rastuži me Liban,
Toliko me uplaši riječ Bejrut, koja je već odavno
Postala sinonim za sukob i razaranje.
Koliko Bosna kad kažeš, ljubav i sjetu budiš,
Toliko užasom opsade, odjekne – Sarajevo."

Nježni i snažni kedrovi trepere,
Sunce iz sve snage svoje poljupce
Utiskuje u zamrle udove travki i drveća.
Neki Majar čeka neku Salmu,
Osijan zaklanja i štiti Klaru,
A mladi Maluf sakuplja knjige,
I pakuje se za odron od voljene zemlje.
(Potom otok postaje pusti
Do kojeg ne dopire niko,
Sa kojeg ne dopire ništa.)
Kao da dio otkidaš tijela ili duše,
Kao da te pitaju koju ruku, koje oko,
Ili plućno krilo manje voliš, pa da im ga daš!

Zauvijek necio, zauvijek nedostaje dio.
Ruža počupanih latica, slomljenih grana kedar,
Bez očiju soko.
Opustošena galerija života –
Najvrednija djela kopijom zamijenjena.

POTOMCI

Ni sjenka nismo svojih roditelja,
Kamoli potomci.
Kule oburvane, trava nekošena,
Staze zagubljene,
Svijetla traka nestala u blještavilu
Neona,
Pajaci nam pokazuju put.

Umjesto svatova,
Ulični svirači na štulama.

Ni sjenka, ni odjek
Svojih roditelja,
Nit' ičiji preci!

NEMAM JA NIŠTA ŠTO JE VAMA VAŽNO

Ja nemam da trgujem čime.
Niti uredničkog mjesta,
niti izdavačke kuće, niti redakcije,
ni tribinskog programa, niti
bogatih ručkova na državni račun.

Nisam iz begovske porodice,
nisam jevrejskog porijekla,
niti sam mason, nit pripadam
scientističkoj crkvi, a nisam ni
drugačije seksualne orijentacije.

Niko se za mene ne moli.
I lijepo ti kažem da te potpuno
razumijem što ti na pamet ne pada
da meni nagradu daš,
mada mi djelo hvališ.

SANJAŠ LICE ISPUNJENO LICEM^{*}

NE GOVORI

Ne govori mi
o onome što je u tebi najljepše
Nedjelja je
i crkve su otvorene
samo za oči tvoje

Ne govori mi
o onome što je u tebi riječ najljepša
Glad će te uzeti

I ono što je za gledanje
i ono što je za pjesmu
i ono što je za let

Ne govori mi
o izvoru na kojem se skrivaš
Ne mogu ti pomoći
s jednim kišobranom u ruci

Ne govori mi
svoju najljepšu riječ

RAZDORI

Mjesta
na koja nismo stigli
jučer
više ne postoje

Ja ću razlikovati
što je zmijski cvijet u bjelini
a što melanholija

Padovi naši
na koje smo zakasnili
i jutros
čekaju

---

* Profesor Fakulteta političkih nauka u Sarajevu Esad Zgodić (Goražde, 24.11.1950. – Sarajevo, 5.1.2024.) slovi kao najznačajniji bosanskohercegovački sociolog-politolog i općenito jedan od najvažnijih naših intelektualaca u posljednja tri desetljeća. Objavljeno mu je 37 knjiga, a prva od njih je pjesnička zbirka *Dijalektika gravitacije* (Književni klub "Ivo Andrić", Doboj, 1982.). Zgodić je bio i povremeni suradnik našeg časopisa, koji se od njega oprašta izborom pjesama iz rukopisnih zbirki *Ponoćne vrtoglavice* i *Podnevna žega* čiji su primjerci, ustupljeni mu od autora, u posjedu gl. urednika *Diwana*. Obje zbirke uobličene su 2000. godine, a pjesme koje sadrže, njih ukupno 184, nastajale su ponajvećma tokom 70-tih i manjim brojem početkom 80-tih godina prošloga stoljeća. (A.B.)

NEDOUMICA

Ko zna
da li te večeras
ili te želim kao mokrinu sa izvora
da budeš u mojoj sobi
tek kao glas

Ne znam
da li te večeras
ili si tu malu igru pred izlazak sunca
ili te želim za kratku ljubav

Ko zna
to što kuca u tebi
samo je izmišljotina moja

Prećuti
ako budeš još jedna surovost moja
Ti ćeš biti sretna
Skriću se tamo gdje snivaš

NEDOUMICA

Ponoviću noćas
putanju oko grmlja
ne ponovilo se

Noćas tebe tražim
sa gumenim cipelama na koplju

O tebi pjevam
to znači pijem jedno jaje

Ja jašem
još dalje od očiju neba

Ja ću te jednom
u vrevi gradskih autobusa susresti

Rodiću ti lice
kad ova nepomična noć prođe
ne povratila se

PODZEMLJE

Skriveno
škrutavi zubi
iza lijepih usta
zasijecaju za preplašeno srce

Iz dana u dan

Iz očiju lijepih
iskoči iznenada šumsko oko
I vrijeme se vrati na svoj izvor

I klonem tako
pred čudom raskošne čeljusti
Kako pobjeći iz mreže
divljeg lovca

Prenježni smo
preumorni nejak
pred dušom zaleđenom
pred tim glasom što mumla
podzemnom žestinom

PASTIRI STRASTI

Eto Neba
Eto mjeseca na prozore
Zaveslaj bedrima široko, još šire, ženo

Igraj
Eto sad si žena
Pusti slavuja niz grudi
Eto zore da nas budi, okrivljuje

Krivo nam je
Zemlja to može ljepše
Ponovi, ženo, široko, šire, beskrajnije

ŽENE SU PLESALE

To je kafana
Žene su plesale

U pupoljku opušci
od sitne sreće
i hemijska industrija na lijepim licima
Čučim u svom oklopu

Gmižu kornjače kroz srca
U komadima lica
izmičem mirisu sitne sreće

Žene su mijenjale kose

Kapije se preobukle
Sav kao nikad curim niz leđa

Truckaju se selidbe
Savio sam se kao nikad u drum
kao starac u svojoj kući

Žene su ljubile preko puta

U pupoljku
sa ustima punih zvijezda
Lađari se zakopali od tuge sitne sreće

Kafana je to
Žene su plesale
Nosim jezero mraka u grlu

JEDNO I HAOS

Recimo
saputnici moji
čiji smo Potomoci
šta je Pitanje a koje je Pitalica
šta je Prazno a šta Ništa

Recimo
saputnici moji
i nama i našim stopama na nebu
što je Više a šta Niže
šta Vrelo a šta Vir

Recimo
precima našim
Ova zemlja nije više usamljena
Davno nekad ova Zemlja
bješe Kraljevina
bijaše jednom Jedno i Sve

U RASCJEPU

Između sjećanja i svitanja
uvijek na putu
i bez puta
Uvijek sa olovkom i bez traga
i nezapisani a
s Pismom

IZGUBLJENE RIJEČI

Neko je ugazio
najljepše cvijetnjake rječnika
Izgubio sam neke riječi
negdje na trnju
na neprohodnim mostovima
da govorim nježnost
da žuborim radost i zemlja

Negdje
u nebu oblačnom
jednom u nečijem podsmijehu
da rominjam uhu malenom
kišobrani i gole bluze u proljeće
da ispričam sastanak pod kestenom

Negdje
u zooškoj ulici
neko mi je ukrao riječi
glas za riječ breza
šapat kad kažem djevojka i žena

Gdje mi je
od nekada jezik
za toplinu klasja, njedara i kože

Neko je
usmrtio moje riječi
Sada nosim
breme ugljenisanih zvijezda
u hladnom rječniku

MOJ DAN

Moj dan
nema nikakvog dodira
s drugim danima

Moj dan
nema ništa sa pećinom neba
ni sa zemljom prethodne stranice

To je dnevnik jednog pra-ujeda
To je briga
da se iskoriste prednosti noći

Moj dan
nema ni jedno rame
da izmisli
da se ne ljulja
To je nakostriješena budnost

Moj dan
to je jednina
koja sama sebe čuva
Moj dan
nema nikakav vid
za odškrinuto oko zore

Jedan dan
to je Svemir u zrnu
to je poklon ne zna se od Koga
Moj dan
to je minut za minut
i ništa više

PRAKOB

Putujem
možda i pranedužan
čežnju za jednim Zviždukom

Nisam učio gdje će Žica zadrhtati

I gdje su Tvrđave
osvojive

I gdje je Studenac
gdje se pjeva na sav glas
kao djevojka od tijela umorna

Ovako
u grozdove riječi skrivam ljubav
iz dana u dan

Nisam izabran
da zviznem Bujanj u srce
gdje je Izdaja

MAGLE NA KARTAMA

Odrani mi žed
meni je u svojoj sjeni biti nepismen
Lutale kazaljke ljubeći nestajale
Kome li se to poklanjam

Presretni gvozdene oči
Meni je sad kap rumenila kanula
Pustinje tamnovale tumarajući šutjele
U koga se to zagledam

Raznobojna odijela vrve
Ko će se nasmijati fotogeničnije
U močvarama modeli slikarevi
Čije li to žice zanočiše tako nemirne

Oslobodi me sustanara
Evo ti pola jabuke i za turiste
Čiji li to bubnjevi i meni sada vraćaju

Pusta li hlada u dvorištu
Kome li ja to odgonetam dlanove
Nadleti mi opsade

DRVO

Jedno je drvo
kokodakalo i kokodakalo

Kolutati i kolutati
ispred tuđe zore

Jedna je vatrića
lajala i lajala

Otprhnuti i otprhnuti
od tuđeg crijepa

Jedna je igra
oštrila i oštrila

Uzbrdo i uzbrdo drveni
od tuđih naočala nizbrdo

SLUTNJA JEDNINE

Tvoje je
da te stvari
što manje diraju
ne oživljavaju se
i onda kad ljubiš toliko
da kraljuješ
pred novom uzbrdicom
i kad te na slučajnoj svečanosti
stežu u pjesmi svojoj

Tvoje je
da se čak i u noći
u skrovišta svoja što manje zaklinješ
i sunce bi oni da progledaju
Njihovo je
da dišu za tebe

Tvoje je
da promašiš njihov cilj
da si strijelac
kojem se svi rugaju
da snivaš kosmos jednine
i onda kad si čista priča neugažena
i kad ludujete istim žlijezdama

Ti jesi
među njima
i sebi si poklonjen
ne obezvremenjuj se
samopoklon si

Tvoje je
na tebi se ne množe brojevi
u srcu ti se ne gnijezde
sjenke bezimene
i sanjaš lice ispunjeno licem

UDALJENI SJAJ

Visoke poglede imamo
i sitno oko
za blizinu

Iz svog tmurnog časa
mi smo isplovili sa Brigom
Ovdje je život od čuda
neke daleke
sjetve

Volimo udaljeni sjaj
malih zvijezda
i istočne male
jabuke
tople

Od sjevernoh dima
gdje voćnjaci tajno krvare mrazom
i od jutarnje zebnje
tinjamo na Otvorenom

Jo nismo srcem odnadali
živimo od naziranja
šetajući sjetno
Još volimo
sve promjenljivo
i ono što je bliže
i ono daleko

HORSKA PJESMA

Ima u toj jeci
iz Dubina
u tom mraku
iz Ponora
u vihornoj sjenci
iz Konačišta
nekog
traga srcu našem
nekog odsjaja
i žagora
Ima Hor
o čemu da pjeva
Još za vodenice
Kiša ima

SMIJEH

Mi se smijemo
na neugaženoj mreži nada

Mi se smijemo
svakoj dokučivoj jabuci

Mi smo nedodirnuti
pejzaž okrilja dva ramena

Mi se smijemo
svakoj dotaknutoj ženi

Mi smo u prozoru
još otvorena ruka bez ožiljaka

UČENIK

Promičem
još uvijek još
prolazim uspravno

Još uvijek
sa olovkom i bez Traga
Još uvijek se sabirem s Pismom
i nezapisan

I tako dobar učenik
još čitam u velikoj Strpljivosti

Još uvijek
na putevima i bez puta
do Kuće

PRIZIVANJE

Okameni se
nekameno
onako nevidljivo
onako u čudu
za uho
za Nebo

Ukopaj se
netemeljeno
onako čarobnjački
za zjenice
za ruke

Ukipi se i ti
neukipljivo
za sebe
za vjetrove

Šutnju na čelo
za vajare
mrak na sunce
za trag
za raskoš prkosa

BEZ GLAVE

Šta će ti Glava
od neba stakla od ruža
Šta će ti Glava ako noge nemaš
Gromovi sustižu ptice kao od šale

Šta će ti Glava
ako ti se ne zna ako ti se ne da
ni taj Predznak u sumrak
ni Vjetrokaz Zvijezda u praskozorje

Šta će ti Glava
ako ti strijele proganjaju Kuću
ako je trnje u predvečerju pijetlova
u promuklo povečerje Neba

Šta će ti Glava
i oči mjesečarske za daljinu
ovdje je Jabuka sada

i nigdje dalje
za nemir tminu
za jelo kocku

Šta će ti Glava
ako je i neka je tako
Tijelo kao rukavac plitko
ako je kao afrički ritam prvog bubnja
tajanstvo
Srcem Zemlje
gospodari sve što je od Vremena

Šta će ti Glava
ako je neka je i neka je
u jedan tren bola u jedan čas srca
ako je stala Planeta od sinoć do sutra

SNAGA ZEMLJE

Ponekad
u naklonjenoj mjesečini
kad dušom propjeva zavodljiva briga
iz srca Zemlje
prkosili smo Vremenu

Ponekad
kad su nam oči
beharale snagom lovaca planinskih
rugali smo se
Vremenu

OPTIKA

Kao da je malo Sunca
i u trenu opasnom
da osvijetli bar jednom
prvu prevaru
Kisika
prvi skok u tuđu žed
Kao da je malo Pijeska
da popije
onako beskrajno pustinjski suh
i trijezan
svu zvonjavu sa trgova
na iskap zablude
da popije
i ostane Pijesak
ne prevlažeći se
ne pretopi se
vodom bijesom vješalima
rijekom psovkama
smrtima

BJEKSTVO K SREĆI

Pred crtežima Sanjina Lugića

JECAJ

(»Atlas«, S. Lugić)

Da bijahu uistinu božanstva dostojni, ti bogovi drevni,
zar bi status njin im dopustio na smrtnike biti gnjevni?
Zar bi bozi grozno mizerna stvorenja kažnjavati htjeli
čak ako se nekō od njih i na uzaludnu pobunu osmjeli?

Svemoćni navodno, zašto ovoj kreaturi ostaviše volju
da tegobu svoju prezre te poželi život i sudbinu bolju?
No ipak je u ovoj predstavi moguć bio kao Atlas titan
da bi zbog odmazde i sâm svod nebeski mogao nositi,

jer Antika predožbom bijaše što se neće razumu kositi
Pa tek nostalgiju može osjećati čovjek, bijedan i sitan:
i Olimp je iščeznuo – stanište bogova što bijaše čulno,

a s neznana kata nebeskoga sada vlada Onaj čija djeca
gorjet će u ognju već i usljed razmišljanja bogohulnog
Divan davni teatar bijaše, i Atlas bi danas izustio jecaj

PISMO MUNCHU

(»Krik«, S. Lugić)

Pomislih, večeras, da postoji nešto u tvojemu *Kriku*
od nerečenoga, što je Itaćanin naslutio vidjev Kirku
I cerebro Bogomudrom kralju čarobnica zabezeknu,
a njegova izgubljena duša poput tvoga platna jeknu

Noćas, on te ne bi upitao da li ima kraja, o *Edvarde*,
jer svaki Odisej od tad i zauvijek nedvojbeno znade
da se može na Itaku stići, pa i kroza Haribde i Scile,
ali da su nesvladive one nepojamne, nadnaravne sile

koje su ga već fetusom osudile na vječito lutalaštvo,
nesuvislim učinivši svako *Dokle?*, pogotovu *Zašto?*
Od slijepoga vidioca epskog, do tebe je stigla muka,

agonalni misterij se zgusnu, čak do vrištećega mûka
Čekat će ga Penelopa u njegovu vladarskom kućištu,
ali uzalud će vječno putovati samrtnome svom ulištu

BOGUMIL

(»Bogumil«, S. Lugić)

Ništa od nas nije preostalo, niti jednog promila,
u onim što vijekovima hode Humom i Bosnom
Daljina se kazati ne da, ni mjerom svjetlosnom,
ali, vrijeme se u krugu vrti, oštreći poput tocila

mač što će jednom i njima sijevnuti ispod vrâta,
jer neumitna to je sudbina i ove zemljice uklete
koja se oduvijek dušom otvara za svakog svata,
mnijući kako će skupa gost i domaćin da uzlete

u eternalna prostranstva, od zemnih bolja i viša,
gdje na njih čeka od čistog svjetla sazdana hiža
I ja hotijah čestitim biti, čovjekom kao od svile,

nevin u vječnost želeći, među Svevišnjem mile,
što žarku čežnju klesahu i na svoj bilig kameni,
a nigdje sad nas nije, ni praha pod tom znameni

PISMO IKARU

(»Ikarovo jaje«, S. Lugić)

Nadmašismo sanje koje za te ostale su morom
te doznasmo da ti nastojanje beslovesno bješe,
jer u zraku i ptičica visi nad kobnim ponorom,
zato žudnje za uzletom mene u mraku ne tješe

Pa još kada u pleneru kao na dnu okeana bijah,
udesu se ljudskom i gorčom grimasom smijah:
dramatično bolnim tu se i grotesknim ukazuje
izbavljenje o kojem se zažareno i ab ovo snuje

Za cijelu lakrdiju tvoja gesta simbol je najveći,
jer je opomena da je nesuvislo bjekstvo k sreći
i da laž je kazivanje o svijetu kao o dolini suza

Ne postoji Nebo i nije na njemu anđela i muza;
i kad svod Sikstine slika ili rajsku glazbu svira,
u očaju vječitome čovjek tvoju ludost reciklira

BESMRTNI SIZIF

(»Sizif«, S. Lugić)

Ne odustaje Sizif, i ustrajno kamen gura ka vrhu,
to traje tako dugo da se s njime već posve srodio,
od trošne prirode on se kroz tisućljeća oslobodio,
a ono što zauvijek živi, ne brine za vlastitu svrhu

Korinćanin je i Smrt porazio, priča će kazati ova,
ali istinski trijumf je postigao u kazni od bogova,
i dok smrtnici vele kako im nastojanja sva jalova
on oličava, samo Sizif ostvarenje njihovih je snova,

jer ljudi oduvijek snuju kako da nadmudre Boga,
pritom su na sve riješeni, čak i da prihvate zlo,ga,
kojem će dati dušu, pa nek i njome Satan ovlada

Nije tek tragično, i groteskno je svako tumačenje
koje u Sizifovu udesu ne vidi najdublje značenje:
vječnost je za spremnoga da uvijek iznova strada

KRASNO ČUDO

(»Adastra«, S. Lugić)

Do zvijezda se, kazaše Latini, uzdiže kroz trnje,
ti drevni mudraci i ne ostaviše humoreske crnje,
jer znali su da stvorenje ljudsko ne ide ad astra:
čekaju ga samo dva kvadrata zemnoga katastra!

Ali ni tu on se ne može ufati stanu privremenom,
kratkoročnom boravištu u truleži pod kamenom,
svoje bijedno tijelo prepustivši crvljivome grebu
kad mu duša, sretna besmrtnica, zasjaji na Nebu

Podignem li oči, kazuje i poet, moja glava sanja,
pogledam u zemlju, veli potom, glava je lubanja
I nesvjesno, vaskrsnuću čovjek nada se ustrajno,

jer ne može prihvatiti, premda posve mu je jasno
ništavilu da se vraća, već klečeći vapi: *biti trajno*
A u tom mu jadu izmiče i život, ovo čudo krasno

DA NE JAUKNEM

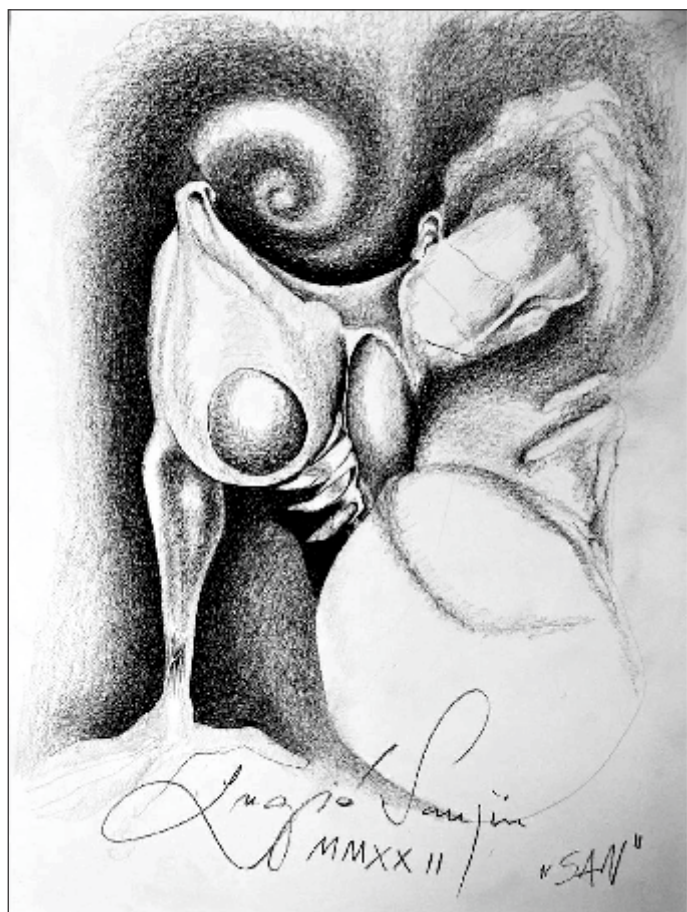
(»Muk«, S. Lugić)

Ne kao pastva što hirotonisanog sluša pastira,
koji molitvu blagoglagolja iz svetoga psaltira,
niti kao vojak kojeg smrt zove glasom oficira,
ni poput puka kojem drznik staru laž reciklira:

nijemī da prozbore, to riječ koju kazujem želi,
i vid bi očinji željela ona slijepome da iscijeli,
nju kada čuju, svi umoreni da ustanu iz groba,
svirepog ubicu da u srcu zaboli njegova zloba

Da zora svijeta iznova osvane, arhajsko doba
da se vrati, riječ da se istinom kao sunce zlati,
od opsjene do obmane nemušta da se ne klati

Ne uzmognem li, oči da sklopim i zamuknem,
poraz priznav, pred prizorom ću da ustuknem,
prozboriv o onom što motrim, da ne jauknem!

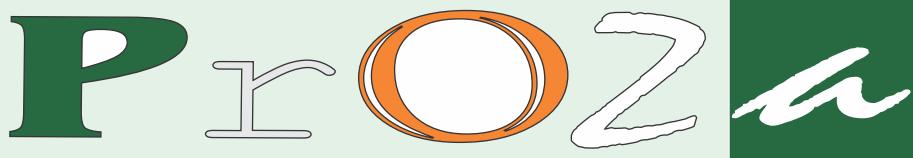

Sanjin Lugić

Miljenko Jergović, Ljiljana Šop
Milo Jukić, Sanja Radulović
Vahid Klopić, Fuad Hrustić

Sanjin Lugić

250 GLAVA

(U vrijeme prvih karantenskih zatvaranja, s proljeća 2020. godine, svakoga jutra, u ono doba kada bih se u normalna vremena otputio na tržnicu pa u grad, počeo sam pisati kratke ili vrlo kratke narativne cjeline. O onome što sam prethodnog dana vidio, o onome što sam doživio ili čega sam se sjetio. Ili male priče iz imaginarnih rukopisa i knjiga koje mi svakodnevno padaju na pamet, ali ne sazrijevaju do konačne ideje i do odluke o pisanju. Tako sam u igri "250 glava" započeo, bez namjere da ih ikad dovršim, desetak pandemijskih rukopisa. S vremenom je, malo-pomalo, nastao rukopis "250 glava", koji je u tim jutarnjim pisanjima i fabuliranjima narastao, uobličio se i dovršio, ali je sve do danas ostao neobjavljen. Čeka svoj trenutak.)

106. Oko

One noći prije dana kada će poginuti Karim, sanjao sam nepoznatog starijeg muškarca, ustvari glavu nepoznatog starijeg muškarca, koja mi govori da sam se ogriješio o ljude koji pucaju po kući na Sepetarevcu, po gradu podno Sepetarevca i po svima nama koji ne shvaćamo koliko smo se ogriješili o njih, o ljude koji pucaju po kući na Sepetarevcu, po gradu podno Sepetarevca, po meni i po svima nama koji ne shvaćamo koliko smo se ogriješili o njih, o ljude koji pucaju po kući na Sepetarevcu, po gradu podno Sepetarevca, po meni i po svima nama...

...Po tebi i po svima vama – glasa punog prijekora govori mi čoškasta glava starijeg muškarca u mom snu, a mene hvata užas da ovo nikada neće prestati.

Dosta! – kriknem, i tako se probijem iz sna u zbilju.

Čim stiže strašna vijest o Karimovom smrtnom ranjavanju, sjetim se sinoćnjeg sna, i već me grize savjest što nisam postupio slijedom koji je razumu nezamisliv, ali mojoj savjesti posve je logičan: trebao sam razumjeti o čemu san govori, i trebao sam dojaviti svim svojim u Sarajevu, među njima i Karimu, neka ne izlaze iz kuće, jer im luda čoškasta glava poručuje da su grešni.

Iz sna je prijetila smrt.

Bio sam kriv što ga nisam upozorio, što nisam shvatio taj mojoj savjesti tako lako razumljiv znak.

Četvrt stoljeća kasnije, za ranih dana epidemije, san mi se bez jasnog razloga vraća u misli.

I stiže njegovo razrješenje.

Svaki put kad izgovori da sam se ogriješio o ljude koji pucaju po kući na Sepetarevcu, iz glave nepoznatog starijeg muškarca iskoči živo oko, i visi mu iz očne duplje dok on to ne primijeti, i ne vrati ga nazad.

To se ponavlja.

Nakon godina shvatim da mi je to u san došlo jer je nekoliko godina ranije, bila je 1991, televizija prikazala nekakve pregovore između JNA i hrvatskih vlasti, na kojima general Veljko Kadijević sjedi s crnim sunčanim naočalama na licu. Odjednom mu iz naočala ispadne jedno staklo, i bljesne oko. Kamera to zabilježi, mi gledamo na večernjem dnevniku.

Bi li se nešto promijenilo da sam znao odakle stiže san?

109. Na Željeznici

Mošo L., pružni radnik na Glavnom željezničkom kolodvoru, Jevrejin iz dobre familije, koja ga se odrekla jer je bio, kako se onda govorilo, malo defektan.

Dobar, drag mladić, oženio je Milicu, siroticu iz trebevičkog sela Petrovići. Isto malo defektanu.

Moji ih voljeli.

Posjećivali se s njima, najprije iz nekog čudnog osjećaja da im nitko neće, i da njih dvoje ne bi smjeli biti dio tih koji neće.

A poslije zato što im je s njima bilo dobro. Sve što bi Milica rekla, bilo je istina. Kad bi svi bili ko njih dvoje, milina bi bila živjeti – rekla je Olga.

Rodio im se sin Salamon.

Zašto, bolan, Salamon, zašto takvo ime? – pitao je Franjo.

U inat njima – rekao je Mošo – i da ne bude defektan ko ja – reče, i pokaza prstom na sljepoočnicu – jer Salamon ne može biti defektan!

I znaš šta ću ti reći – poslije je Franjo Olgi govorio – pametniji je Mošo od sviju nas. Samo nekako ne umije s pameću.

U nedjelju će Mošo s Milicom i Salamonom, kojeg su svi zvali Sašo, na Željeznicu na izlet.

Biva, svi idu, pa će i njih dvoje.

Hoćete li i vi s nama? – pitala je Milica Olgu.

Ne možemo – rekla je Olga – krečimo stan.

U Željeznici, plitkoj, nikad je nisam vidio da je dublja od pola metra, utopi se Salamon.

Mošo potrča za djetetom, utopi se i on.

Bila nedjelja, 6. aprila 1941.

Ne zna se što bi s Milicom.

119. Kučarski

Ivan Nepomuk Kučarski, Poljak, kovač u Željezničkoj radionici, u godinama pred rat, primljen u zbor Sarajevske opere, koja još nije ni postojala, ali je postojao zbor.

E, da ste mi ranije došli, vajka se kapelnik Beluš Jungić, načinio bih ja od vas pjevača za milansku La Scallu!

Ali kovač je skoro navršio pedesetu.

U listopadu 1944. izašla je Travijata, prva operna premijera u povijesti grada.

U siječnju 1945. Madame Butterfly.

Išlo se na obje predstave, uz operu se lijepo i slobodno plače. I ni samoga sebe ne upitaš zašto plačeš.

A onda je došlo oslobođenje.

U lipnju 1945. partizani ubiše Ivana Nepomuka Kučarskog, bez suda, vjerojatno greškom, jer su ga s nekim pobrkali.

U studenom 1946. premijera je Prodane nevjestе, i opet se ide.

A hor im pišti ko Papenov lonac, govori ona poslije, ti sliježeš ramenima, i zna se dobro o čemu je riječ.

Do kraja života, sve dok se nije leglo pod Svetog Josipa, pištao je zbor kao Papenov lonac, jer je na pravdi Boga iz zbora pogubilo Ivana Nepomuka Kučarskog.

136. Ivo Janjić

Ipak s nelagodom spominjem njegovo ime, jer ne znam ima li Ivo Janjić još živih srodnika, koji čitaju na ovom jeziku. Ako ih ima, upućujem im ispriku u ovo gluho doba, dok se svi zajedno i svaki za sebe rastajemo s rodnim gradom kao s pokojnikom.

Ivo Janjić bio je grobar. Invalidsku mirovinu dočekaо je na Barama, gdje se zaposlio u svibnju 1966, ubrzo po otvaranju groblja. Rodio se na Stupu, odmah uz stupsko katoličko groblje, ali je, eto, radio na onom drugom, velikom i novom gradskom groblju. To ga je ispunjavalo povremenim osjećajem da je uspio u životu, a onda i nekom vrstom ponosa. Ne znate vi kako je tamo, govorio je svojimа na Stupu, onako kao što su govorili naši gastarbajteri, kad naljeto dođu kući.

Ne znate vi kako je tamo, na Barama. Raznih ljudi, ljudskih naravi i običaja.

Ivo Janjić bio je najdugovječniji očev pacijent. Bolovao je od nekog teškog oblika leukemije, da mi je otac živ sad bi rekao i kojeg, tako da su mu predkazali tri mjeseca života. Takav mu je stigao za pacijenta.

Ništa se vi ne brinite, pokušao ga je ohrabriti.

Nemoj ti, doktore, meni govoriti vi. Učini mi se da sam već umro.

I tako je otac Ivi Janjiću govorio ti, kao što je i Ivo Janjić govorio ti.

Ama ja ću samo da mi se ti ne razočaraš živjeti barem tri mjeseca i jedan dan, rekao je ocu, kad se ovaj razbjesnio našavši ga sedmog dana terapije u

parku, januar mjesec, snijeg zapadao do pasa, a Ivo u pidžami i papučama, pobjegao s odjeljenja da puši.

I nije poživio tri mjeseca, nego dvadeset godina. Ali ne u komadu, nego sve tri po tri mjeseca, jer su mu svaki put toliko davali. Svi, osim oca. Njemu narav nije dala da ikad za nekog od svojih pacijenata kaže koliko će još živjeti. Osim toga, tvrdio je da je kod leukemije malo kad izvjesno da nikakvog izlaza nema, da nema prolaza mimo smrti.

Njegova bolest bila je čudna. Akutna, galopirajuća, ali bez onoga završnog takta, bez tačke, nego stalno s onim najčudnijim znakom, tačkazare-zom. Bolovanje Ive Janjića bilo je dvadeset godina patnje i dvadeset godina;,,,,,,,,,,,,;

Spašavanje je svaki put bilo dramatično. Jednom otac tri dana i tri noći nije išao kući, nije ni oka sklopio na otomanu u svojoj kancelariji, jer je bio siguran da ga, zaspe li, neće živog naći.

Inače se nije vezivao za pacijente. Nije se vezao ni za Ivu Janjića. Ali svaki pacijent na svoj način nosi bolest, i svaka je leukemija različita. Leukemija grobara s Bara Ive Janjića je, eto, bila takva da se svakih nekoliko mjeseci tražio prolaz mimo smrti.

On kao da je malo poglup, kao da ne zna šta je smrt, rekao je.

Nakon što mu je prethodne noći, sedamnaeste godine bolovanja, Ivo rekao:

Doktore, ja bogami ne znam što se ti toliko oko mene bihuzuriš. Dok me nije penzionisalo, računao sam da me održavaš jer misliš da ću te ja kopati, ili da ću ti kopati mater, ženu, sina, ko god ti već može umrijeti pa završiti na Barama, ali otkako sam u penziji, može biti samo to da bi ti moja smrt bila neuspjeh u karijeri, ko ono Anti Rajkoviću kad zabije autogol. Nemoj se, bolan, toliko truditi, navući ćeš neku bolest od toliko posla i sekiracije. A mogli bi ti se i kolege rugati, što stalno spašavaš grobara u mirovini.

Tu je upotrijebio riječ iz finijeg rječnika – mirovina. Onako za kraj priče.

Ivo Janjić bio je veseo, euforičan čovječuljak, koji bi zatim padao u razdoblja letargije i šutnje. U vrijeme veselosti bolest mu se bližila vrhuncima, poslije bi, nakon što preživi, postajao letargičan. Sjedio bi na rubu postelje, zagledan u svoje šake, u te vječno crne nokte na šakama, koje su iskopale na tisuće grobova. Koliko li se pod te nokte zavuklo smrti?

Ivo Janjić kod njega je, na odjeljenju, računa otac, u proteklih dvadeset godina proveo ukupno dvadeset i jedan mjesec. Skoro dvije pune godine. Za to vrijeme obilazili su ga otac i majka, dok su bili živi. Poslije nitko.

Umro je u snu, u svojoj kući.

148. Identifikacija

Pedesete su, vrijeme uroka i baba gatar.

Pokušavali su imati djece, ali nije išlo.

Urok je prejak, uvjeravale su je komšinice.

Umrta je ne navršivši tridesetu, od jada.

On je od tog vremena počeo obilaziti milicijske stanice i prosekturu u podrumima koševske bolnice, raspitivati se kad će identifikacija.

Nestala nam je kćerka, govorio je, ali svi su znali da izmišlja, i začudo mu se nisu rugali, nego su ga sućutno puštali na identifikaciju, službenici i inspektori iz odjela za krvne delikte u formular bi upisali: nalaz negativan, i tako se nastavljalo godinama.

Radio je u Energoinvestu, odlazio na godišnje odmore, viđao se sa ženama. Živio je normalnim životom, u svemu, osim u tome što je barem jednom mjesečno odlazio u prosekturu, nadajući se da će identificirati svoje nerođeno dijete. Mrtvo.

Nastavio je i nakon odlaska u penziju.

Bilo je to vrijeme kada je milicija već postala policija, dva mjeseca prije prvih višestranačkih izbora, kada je, dodirnuvši obraz nepoznate utopljenice, rekao:

Ovo je moja Bojana!

Na riječ su mu predali leš žene koju nitko nije tražio, da ga u miru sahrani i ožali. Nisu ga pitali za papire.

Malo zatim je umro.

163. Pokojni Franc

Pokojni Franc bio je telegrafist u pošti. Bolovao od teških migrena, imao ženu Simhu, koja mu je govorila da ga glava boli od telegrafije. Bila pismena, kulturna, išli s Franjom i Olgom u pozorište, ali je bila odnekud uvjerena da je zvuk telegrafa njenom Franciju nanio migrene.

Kad si se počeo baviti tom vražjom telegrafijom, hajde ljudima reci?

U vojsci, 1915.

A kad te je safatala migrena?

Prije toga.

Lažeš ko pas!

I tako su se Pokojni Franc i Simha na veselje sviju nas po stoti put svađali. I u toj se svađi jedno drugom radovali, jedno s drugim ašikovali, kao da su se evo jučer sreli, a ne da su trideset godina zajedno.

Pokojnog Franca svi su tako zvali, i još se i danas po Sarajevu, među starijim svijetom, među penzionerima sa željeznice i iz pošte, nađe onih koji ga se sjećaju, ili onih koji pamte da je bio jedan s takvim nadimkom.

Pao je, skupa s Franjom, u talijansko zarobljeništvo. U logoru fasovao *španjolku*, odnijeli ga na nosilima i više ga nisu vraćali.

Kako su 1919. Sarajlije stizale s fronta i iz zarobljeništva, tako su dolazile i vijesti o onima koji više neće doći. Gdje su poginuli ili od bolesti umrli, tko ih je zadnji vidio, kakvi su bili, što su zadnje rekli.

Dok se obnavljao i nanovo stvarao svijet mirnodopskog grada, tako se, neprimijetan i nevidljiv, malo pomalo stvarao i jedan drugi svijet, sačinjen od onih koji se neće vratiti, ali će svejedno biti tu, često i prisutniji od živih koji ih se budu sjećali. Oba svijeta, oba poslijeratna Sarajeva, bila su načinjena od istine i od mašte. Ljudi su govorili ono što su znali, a ono što nisu znali, to bi izmišljali. A neki su izmišljali samo da uljepšaju, ili da svijet pomisli da i oni nešto znaju.

Tako se 1919. pročulo da je Franc umro u zarobljeništvu od *španjolke*.

A kako su svi za njega znali i kako je bio *vicig*, pa je od svega znao načiniti šalu, o pokojnom Francu, o njegovom ratovanju i zarobljeništvu, pristigle su desetine priča, sve bolja od bolje. Čak je i ona o posljednjem popodnevnu njegova života, u logorskom *špitalu*, negdje kod Đenove, bila duhovi-

ta. Ustvari, bila je istovremeno i smiješna i tužna, tako da se čovjek, slušajući je, mogao od duše isplakati, a da se ne zna jesu li mu suze od smijeha ili što je mehka srca. (Muško, kao što znaš, u nas ne smije biti mehka srca!)

I nakon što je svaki Sarajlija već barem jednom prepričao ratni put, zarobljeništvo i smrt pokojnog Franca, u rano proljeće 1923. živ se on vratio kući.

Kad mu je Franjo Rejc pričao kako je izgledalo posljednje popodne u životu pokojnog Franca, Pokojni Franc plakao je od ganuća.

Imam pravo, ipak se o mom životu radi!

Nadimak mu je ostao, tako da će ga i Simha tako zvati.

Jednom, kada ostane udovica, i kada s Francom u grob ode i njegov nadimak, jedina Simha nastavila je govoriti Pokojni Franc.

A svi drugi samo Franc.

Ona kad bi to čula, svaki put bi zaplakala.

Što ti je ljubav.

195. Kučarski II

U grobnici Ivana Nepomuka Kučarskog, kovača u Željezničkoj radionici i zborista Sarajevske opere, i žene mu Janje, rođene Jurkić, samo je njezino tijelo, sahranjeno u jesen ratne 1992, i jedna posmrtna sličica.

Partizani koji su u proljeće 1945, vjerojatno greškom, po kratkom postupku, kao narodnog neprijatelja, likvidirali Ivana Nepomuka, njegovo su tijelo odbacili negdje u bezdan, ili u prvi jarak, gurnuli ga u Željeznicu, da otplovi, ili ga zakopali u neznanu masovnu grobnicu, kakvih je po Bosni mnogo, i svaka ih je nova vlast u njezine zemljovide urezivala, nisu njegovoj udovici, kao ni svim drugim udovicama, htjeli reći gdje su joj bacili muža, pa da ga ona po redu i običaju sahrani, ožali i uspomeni.

Tražila ga je, neumorno, svih godina postojanja Jugoslavije. Išla od vrata do vrata, pisala u komitet, u Maršalat i u Nebo, sazivala gatare, proroke i čudake koji čitaju s površine zemlje pa znaju tko sve u toj zemlji leži, jedni bi je prevarili, drugi joj uzeli sitan novac, treći bi joj se podsmjehnuli, ili bi joj se to samo učinilo, i svih joj se preostalih godina života činilo da je na korak od

toga da se zauvijek sa njim sastane, da joj samo mrvičak fali da pronađe Ivana Nepomuka.

Pronašla ga nije.

Kada je u kolovozu 1990. u Sarajevu osnivan HDZ, Janja Kučarski, rođena Jurkić, hrvatska udovica, sjedila je u prvom redu.

Održala je vatren govor kada je na nju došao red da govori.

U to je vrijeme vezla goblen, sliku prema fotografiji Ivana Nepomuka Kučarskog, izrađenoj 1937. u studiju kod Ivice Lisca, goblen koji će dvije godine kasnije biti sahranjen zajedno s njom.

Bio je dan velikog granatiranja.

Oko ukopa su se našli svećenik, dvojica grobara i susjeda Ivanka.

U brzini zaboravljen je njezin posmrtni portret, djelo Janjina pranećaka Gorana, učenika drugog razreda Srednje umjetničke škole.

Baku je naslikao s križem u jednoj i kuhačom u drugoj ruci, kako stoji nasred kuhinje, gnjevna.

Crtež je ostao na trpezarijskom stolu.

Bacili su ga u smeće ljudi koji su se uselili u ispražnjen stan. Ljudi sa strane. O njima ne znamo ništa.

KOIMBRA – UNIVERZITETSKA PRESTONICA POTUGALA

Lepota Koimbre, prestonice Portugalije do 1255. godine, nije nametljiva, nije teatralna, ne steže srce i grlo već na prvom koraku, onako kako to, barem u mom slučaju, znaju da učine Firenca ili Venecija. Koimbra se otvara polako, u delovima kao ambijentalnim celinama, iz nekih uglova pronađenih u uspinjanjima i silaženjima, koja su obavezni pešački ritual u svim portugalskim gradovima. Nazvala bih je stepenastom lepotom. Svaki sledeći nivo otvara novi trg na kojem dominira neka značajna crkva (Stara Katedrala, Nova katedrala, Crkva Svetog Krsta). Na samom vrhu, pak, praktično na zaravni impozantne veličine, caruje univerzitetski kompleks, a u njemu, pre svega, barokna biblioteka Žoanina iz XVIII veka, i rezidencija kralja Žuaoa III, koju je poklonio Univerzitetu u Koimbri 1537. godine.

Univerzitet u Koimbri zapravo je osnovan 1290. godine i spada u najstarije u Evropi, samim tim i u svetu. Tokom naredna dva i po veka, rivalski su se za prestiž univerzitetske metropole borili Lisabon i Koimbra, da bi u XVI veku Žuao III presudio u korist Koimbre. Tako se drevna Koimbra, koja pamti Rimljane, potom Mavre koji su njome vladali tri i po stoleća, u savremenom dobu obrela u ulozi grada mladosti koja zalog svoje budućnosti traži u znanju i obrazovanju. Ima tek stotinak hiljada stanovnika, a više od polovine čine studenti. Mladost vidljivo daje ton trgovima, ulicama i kafićima grada koji istovremeno veoma intenzivno svedoči o vekovima svoga trajanja. Sličan sam osećaj imala u Padovi, Bolonji, Pragu, Hajdelbergu. Kako se približavate univerzitetskim kompleksima u ovim gradovima, procenat mladih upadljivo raste i u jednom trenutku prevlada.

Univerzitetski kompleks u Koimbri je grad za sebe, grad u gradu, ali očigledno i nezaobilazna turistička destinacija. Ljudi iz celog sveta u gotovo pobožnoj tišini kruže odajama dvorca pretvorenog u hram nauke. Neizbež-

no je zapitati se kakav je osećaj mladih ljudi kada im se posreći da studiraju na tako starim i uglednim univerzitetima, sa saznanjem ko je sve tu sticao znanja ili predavao, ko je sedeo na predavanjima, ispitima, svečanim dodelama diploma i doktorata, čije su sve stope uglašavale kamena stepeništa, kakve su sve ideje kružile ovim vazduhom od XIII veka naovamo. Da li je volju za saznavanjem i teret ambicija teže ili lakše nositi na mestima sa ovakvom tradicijom, u zdanjima sa ovolikom količinom istorije?

Sa setom i nedoumicom u ovom kontekstu prisećam se kako Žoze Saramago lapidarno, ali vrlo emotivno opisuje svoje odustajanje od obilaska Univerziteta u Koimbri, "odakle je Portugalija mnogo dobrog dobila, ali gde se i poneko zlo beše pripremilo". Sigurna sam da ova formula važi za sve slavne univerzitete na svetu, važi tim više što su stariji. Kaže portugalski nobelovac da se osećao poražen, tužan i neutešan, ali da se ipak hitro udaljio "uza zidove kao neko ko se od vukova krije". Da li je u pitanju kompleks siromašnog deteta željnog znanja koje mu staleški nije bilo dostupno, deteta koje je učilo iz tuđih knjiga da bi završilo mašinbravarski zanat, a svoje prve knjige steklo tek u devetnaestoj godini? Čini mi se da nazirem razloge ovog paničnog bekstva, štaviše da ih razumem. Ono što zaboli u detinjstvu, boli celoga života, bez obzira kako će se život kasnije odvijati i šta će pojedinac u njemu postići. Samouki ljudi, i kada steknu zavidna znanja i priznanja, valjda se do kraja života pitaju šta bi bilo da ih nisu sticali tako mukotrpno i uz nezamisliva odricanja, sopstvena i porodična. A s druge strane, verovatnije je da pisac misli na neizbežnu posvuda politizaciju i najviših znanstvenih i kulturnih institucija, u čemu naše iskustvo nimalo ne zaostaje za drugima. (Dok ovo pišem, jedan deo mene se ruga samoj sebi kao staromodnom, pomalo i naivnom poštovaocu znanja i institucija gde se ono stiče. Prisećam se mladalačke borbe sa nerazumevanjem roditelja, nemaštinom, nesklonošću da tražim stipendiju, ali i dirljive želje i borbe da studiram književnost. Deceniju - dve kasnije, kao akademski građanin, poznavala sam vrhunske institucije iznutra i članove od kojih se valjalo distancirati ako si dosledan sebi i idealima vlastite mladosti. Kada je, još malo kasnije, postalo normalno kupovati diplome, prepisivati doktorate, biti ministar sa rečnikom polupismenog srednjoškolca, igle na moralnim kompasima su podivljale. Izvinjavam se zbog digresije, ali verujem da su svi opisi puta kroz život u krajnjoj liniji svojevrsni putopisi.)

Pa ipak, kako je mogao odoleti Saramago da ne uđe u jednu od najljepših biblioteka u svetu, pitam se pod svodovima Žoanine, u nemuštom razgovoru sa mrtvim nobelovcem, koji mi je i dragocen vodič i svetionik tokom *mog putovanja kroz Portugaliju*. Svoje samotno i veličanstveno opisano putovanje poduzeo je u godinama u kojima sam ja prvi put prokrstarila delom njegove zemlje, pa "razgovaramo" kao vršnjaci koje detinjstvo nije milovalo, ali ni skrenulo s puta ostvarenja snova u skladu sa vlastitim mogućnostima. Obilazim biblioteku za čiji je opis preteško naći meru i prave reči, uverena da bi ih moj ćutljivi "sagovornik" sigurno našao, da se kojim slučajem odvažio da je poseti, premda barok nije njegov omiljeni stil, a monumentalnost kriterijum za pohvalan sud.

Kotrljajući se makadamskom nizbrdicom, Tamina i ja žurimo ka Muzeju "Mašado de Kaštro". I nas, baš kao i Saramaga pre više od trideset godina, prati kiša, ali slabija i neodlučnija. Ni potop ne bi trebalo da bude prepreka onome ko dospe u Koimbru da odvoji vreme za ovaj izuzetan muzej, smešten u prostoru starog episkopskog dvorca rekonstruisanog u XVI veku. Pre svega, za neočekivano veliku i uzbudljivu zbirku srednjovekovnog vajarstva, potom renesanse koju su u Portugal doneli Nikolau de Šanteren i Žuao de Ruao. Odaje i odaje pune su kamenih, drvenih, gipsanih, keramičkih skulptura pored kojih nisam u stanju da protrčim. Promena odaje je promena epoha, stilova, materijala, ukusa i pogleda na umetnost. Ovde je žurba greh. Naročito mi se ne izlazi iz sobe sa Odarovim Apostolima. Toliko je izrazito i samosvojno lice svakog od Hristovih družbenika i sledbenika, toliko se razlikuje po stavu tela, izrazu lica, pogledu, držanju svaki od njih, a tako ih zaverenički povezuje zajednička svest o značaju trenutka u kojem se nalaze, da posetilac naprosto oseća kako je taj trenutak Tajna večera i ako se o tome unapred ne obavesti.

Drago mi je što smo se na kraju, ignorišući vreme i umor, spustile u lavi-rintne dubine kriptoportika. Pod veštačkim osvetljenjem i klimatizacijom, tuneli, hodnici i prostorije, sačinjeni od oštrog i grubo obrađenog kamena, izgledaju manje tajanstveno nego što zapravo jesu. Više volim da zagone-tam i odgonetam svrhu i smisao ovog graditeljskog giganta pod zemljom sama, nego da oslušnem vodičevu priču koja podrazumeva istorijsko objaš-njenje ali i racionalizuje emocije, nagađanja i maštu. Težak vazduh, tama i

memla u budžacima izvan "magistralnih" puteva, bude jezu i onu vrstu radoznalosti zbog koje ljudi gledaju horor filmove ili akcione spektakle o pronalaženju istorijskog blaga za koje se bore sa različitim motivima dobri i zli momci. Takvi filmovi i knjige nisu moja šoljica čaja, ali takva mesta ne zaobilazim sa idejom neretkih konformista koji bi da sebe čuvaju od mučnih spoznaja o ljudima i svetu kroz vreme. Jeza potiče, što se mene tiče, od istorije neimarstva pod zemljom, gde su oduvek ispisivane njene mračne i tajne za većinu savremenika stranice, sa ambicijom da takve i ostanu.

I mada neka upadljiva sličnost ne postoji, pada mi na pamet obilazak "podzemnog grada" Kaimakli u Kapadokiji, kao i mnogih drugih andergrund projekata ispod hramova, dvoraca, pa i čitavih gradova, sve do megalomanskih "skloništa" od nuklearnih katastrofa i slično. Šta god da grade na zemlji i koliko god da uzdižu neka od tih zdanja u nebesa, ljudi se zapravo nikada nisu oslobodili niti odrekli potrebe da za svaki slučaj grade i u utrobi zemlje, kao u nekoj vrsti alternativnog utočišta. Ova druga strana neimarske medalje, čini se, pripoveda doslednu priču o svestremonoj i sveprostornoj paranoji čovečanstva, a posebno onih koji na videlu steknu moć i bogatstvo, a onda im se učini da je pod zemljom sigurnije. Atavizam pećinskog čoveka? Pripreda za večnu tamu?

Šta god, lepo je izaći na svetlost dana, svež vazduh i miris kiše u Koimbri. Užitek je ući u Novu katedralu, čija jednostavna fasada već na ulazu svedoči o racionalnom pristupu svetu, lepoti i veličini, kakav su posvuda sejali jezuiti. Neutralnost i svedenost lica ove katedrale čini ovaj prostor specifično scenografičnim. Svaka bi se drama, od antičke do savremene, sasvim dobro mogla uklopiti u ovaj ambijent i izvesti bez utiska o neskladu i raskoraku među različitim vremenima. Postoje takvi trgovi čija se starost savršeno uklapa i u strujanje savremenog života, prvi put sam u životu takav osećaj imala u Dubrovniku, potom na bezbrojnim italijanskim trgovima, kako u čuvenim gradovima tako i u zaturenim mestašćima gde izuzev jednog takvog trga zapravo ničeg više i nema. Volela bih da jednom na nekom trgu nalik ovom čujem fado, odnekud uverena da pod vedrim nebom i u otvorenom prostoru zvuči bitno drugačije nego u polumraku zadimljene kafanice u Alfami, u Lisabonu, gde sam ga uživo čula prvi put. Kasnije saznajem da se u Koimbri, za vrelih noći, fado i sluša pred starom Katedralom, i drago mi je

što mi na pamet padaju stvari koje se ipak događaju premda za njih ne znam. Fado, barem ja tako osećam zbog čega sam se veoma obradovala kada je dospao na spisak svetske kulturne baštine, svugde zvuči očaravajuće, a ponekad mi noću izmami vlagu u očima čak i kod kuće, mada ni po čemu ne pripada beogradskom nebu.

Lako je gramatički stepenovati pridev *lepo*. Ali u lepim gradovima, lepim hramovima ili dvorcima, pred lepim skulpturama ili slikama, ništa nije teže. Odjednom sve zavisi od sklonosti, ukusa, trenutka, raspoloženja, osvetljenja... Svaki put ustuknem kad zaustim da kažem kako je nešto pred čim ushićena zastanem *lepše* od onog što sam videla juče, prekujuće, pre mesec ili godinu. Katkad *najlepšom* proglasim, recimo, Sintru, a onda ćutim dok mi kroz sećanje sevuju Žeronimuš, Batalja, ili Gimaraš, ili Tomar, ili Keluž, i prekorevam sebe da sam nepravedna, te da me je poziv čiji je smisao vrednovanje, a cilj vaspostavljanje hijerarhije vrednosti, naučio da mislim u kategorijama koje su na putovanjima u najmanju ruku suviše, ako ne i neodržive. Lepo bi zapravo trebalo da bude pridev kome unutrašnja logika ne dozvoljava stepenovanje, inače ćemo zalutati u vlastitim kontradiktornim iskazima i trenutnim sudovima, a dok se iskobeljamo iz te kvadrature kruga obuzeti jalovim poređenjima, prominuće pored nas još mnogo nezasluženo neprimećene lepote.

Što zbog skrivanja od kiše, što zbog pauza za predah, tek pred Santa Kruš stigismo prekasno za razgledanje unutrašnjosti. Opčinjena klesarskim umećem i harmonijom među detaljima koji se uklapaju u kolektivno delo najvećih umetnika Portugala upisanih u izvedbu portala, još jednom istovremeno srećna što uopšte stojim ovde i nesrećna što ne mogu ući, tešim se fotografisanjem i čitanjem kakvo se blago nalazi iza zatvorenih vrata velelepnog hrama. Konačno se odvajamo od trga za koji se, pod utiskom malo predašnjih razmišljanja o pridevu *lepo* ipak ne usuđujem izjaviti da je najlepší u Koimbri. Hitamo ka železničkoj stanici, a iskustvo mi govori da i za stanice u ovoj zemlji valja sačuvati vremena jer su po pravilu lepe građevine a obično ih azuleži čine nezaboravnim. Poslednje minute koristimo da strčimo do obale reke Mondego, koju smo sve do sada posmatrali sa različitih visina stepenaste Koimbre, zaključivši da dominira svakim vidikovcem, slično kao Doro, gledan sa uzvišica Porta.

Već za dva-tri dana skoknućemo još jednom u Koimbru samo zbog obilaska unutrašnjosti Santa Kruša. Nedeljno jutro, vreme mise, pa šetamo okolo iščekujući da nam između dve mise dopuste razgledanje. Prija mi to čekanje, kao neka vrsta duhovne pripreme. Čekaju mnogi, prispeli odasvud, ali se ja u ovakvim trenucima uvek osećam sama. Čini mi se da u očima sveštenih lica vidim ponos i zadovoljstvo kada se još jednom uvere da reka stranaca tiho protiče hodočasteći njihovim svetinjama koje se neiscrpno nižu. Grobnice dvojice kraljeva, Afonsa Enrikeša i Sanša I. Mermerna remek-dela Kaštilja i Šanterena, umetnika koje sam već srela u muzeju "Mašado de Kaštro". Veličanstvena propovedaonica, simfonija u kamenu maestra Žuaoa de Rufaoa, koja je takva da joj ničije umeće propovedanja niti zlatoustost nisu potrebni da bi zarobila posetiočevu pažnju. Azuleži kojima su obloženi zidovi crkvenog broda, a azuleži su uvek posebna priča od koje u Portugaliji ume da obuzme vrtoglavica, toliko ih je i takvi su! Slike Vaška Fernandeša i Krištovaoa de Figeireda, mada na slikama gotovo nikada nije težište u portugalskim crkvama, i većina ih me je ostavila gotovo ravnodušnom (čak i u Žeronimušu) u odnosu na druge dekorativne elemente. Iberijske orgulje, koje su me svojom "krilatošću" osvojile kao portugalski specijalitet drugačiji od orgulja u ostatku Evrope, da bih najraskošnije ipak srela u Španiji, tačnije u Galiciji, u katedrali Svetog Jakova u Santjago de Kompostelu.

GENERALICA

Prvog dana kmezavog proljeća 1967. dvorište šumarske kuće malo izvan seoceta Chwalisław nenadano su zaorale gume sivomaslinaste kampanjole s vojnim tablicama. Dvije zaigrane kćerkice šumara Piotra Obrubańskog zastale su u pokretu, on se koju sekundu kasnije ukazao na kućnom pragu, a iz kampanjole su, lako kao srne sa šumskog puteljka, iskočila dvojica strogog izraza lica.

Iako su bili u civilu, odlično ih se sjećao; kako i ne bi, jesenas su, tada u uniformama okićenim šarenim kockicama i zlatobožnim zvjezdicama, odnijeli najbolji kristal iz njegove zbirke. Sad ga je jedan pozvao zapovjednički, pogledom bez riječi, pa su sva trojica sjeli na zidić što je opkoljavao dvorište. Tu su se zadržali ni pet minuta, a onda su, oni pomalo užurbano, Piotr nesigurno i tromo, krenuli prema podrumu. Mlađi od dvojice iz kampanjole ponio je kartonsku kutiju. Do podruma ju je pridržavao pažljivo, gotovo nježno; Piotru se, gledajući ga, u mislima učas stvorio poručnik Piechniczek dok im na obuci objašnjava kako treba rukovati nitroglicerinom. U podrumu su se zadržali više od pola sata. Onaj je onu kutiju opet nosio kao da mu je u rukama eksploziv, a drugom se o palcu i kažiprstu desne ruke klatila platnena vrećica. Umjesto pozdrava, samo su mahnuli sjedajući u kampanjolu, gume su opet zaškrípale i sve ispred kuće Piotra Obrubańskog opet je bilo isto kao i svakog jutra.

Priča započinje u Beogradu, u Jugoslaviji, sedam godina prije. Pukovnik Grzegorz Krawczyk službeno je bio zamjenik vojnog atašea, a stvarno se sav dao u nevidljive i zakučaste obavještajne rabote. Stanka je bila šefica male ekipe kulturnjaka što su na omladinskoj radnoj akciji, u kojoj je sudjelovalo i pedesetak omladinaca iz prijateljske Poljske, pravili zidne novine te recitali i pjevali rodoljubive stihove pune patetike kako bi akcijaši svakodnevni naporan posao oplemenili kulturnim uzdizanjem. Kad ga je zapalo

da nekolicini poljskih i jugoslavenskih akcijaša, onim najboljim, uruči zahvalnice s dvjema državnim zastavama pri vrhu, nije ni slutio da će mu to promijeniti život. Kad je, dotad gotovo operiran od ikakvog interesa za žene, stao pred muški čvrstu i pomalo drčnu, ispostaviti će se 14 godina mlađu Jugoslavenku, kao da mu je u grudima nešto kvrcnulo i otvorilo ih, a u ogromni prostor koji se u njima stvorio u trenu je, bez pitanja i nezajažljivo, nahrupio čitav jedan beskrajni i dotad neznan svijet.

Godinu dana kasnije, kad je vraćen u Varšavu, s njim se u vagonu našla i Stanka. Svoju misiju u Beogradu obavio je temeljito, gotovo kao što su divizije jugoslavenskih, mađarskih, čehoslovačkih i poljskih švercera i sličnih probisvijeta jeftinim cigaretama, pljuvačkom i znojem temeljito zasmrdjele vagon u koji su ušli na beogradskoj željezničkoj stanici. Ljubav, međutim, sve natkrili i prekrije svojim ružičastim nebom, pa im nije previše zasmetalo. Pukovnik Krawczyk malo zatim je postao general-bojnik Krawczyk, a na službu je odaslan u Wrocław, gdje je mladi bračni par odmah uselio u nov trosoban stan.

Počesto se u životu idilične slike za malo vremena pretvore u sablasne prizore s platana Hieronymusa Boscha. Ako na početku štošta i slični prihvatljive i podnošljive detalje s *Vrtova uživanja*, stvari uskoro dođu na *Oštricu noža*. Neko postane zmaj, neko *Hrana za zmaja*. Slijedi *Uklanjanje kamena ludosti* i to, barem kod Boscha, iz muškarčeve glave, a cilj operacije, rađene bez gotovo ikakve anestezije, bilo je poboljšanje njegove moći rasuđivanja.

Stanki nije trebalo mnogo vremena da postane jedva prepoznatljiva kopija one prpošne akcijašice, pa su se ona i Grzegorz uskoro našli na suprotnim bezmostnim obalama koje su se vremenom sve više udaljavale. Ništa joj nije bilo potaman, iako se Grzegorz, razapet između želja i mogućnosti kao onaj Boschov nesretnik na harfi, otpočetak na svaki način trudio ugoditi joj. Rezultati su, međutim, bili nalik apokaliptičnim biblijskim kravama. Tanjušne žičice njenih krhkih živaca nesmiljeno su ga probadale i što se više trudio, ožiljci su bili sve oštrij, brazgotine sve dublje. Osjetilo se to i na njegovom učinku kontraobavještajca, pogotovo što Stanka, puštajući svoju pizmu da se zavuče i do najdaljeg živčanog vlakna, nije prezala izderati se na telefonista koji ju je na centrali, tvrdila je, namjerno presporo spajao s Grzegorzovim lokalom, ili, kad ga doveze pred zgradu, s prozora doviknuti nebulozne pogrde

njegovom vozaču. Nikad nijedan od kolega, uglavnom podređenih mu časnika, nije rekao nijednu riječ o njoj, ali je dobro znao da svi znaju sve. U neko vrijeme je s nekolicinom bliskih kolega, koje je smatrao prijateljima, sam znao zapodjenuti priču u kojoj bi se našla i ona. Tješili su ga, jedni doista prijateljski, drugi s jedva prikriivanom dozom zlobe i jedva zaustavljive želje da mu ono što stvarno misle kažu u lice: spakirati kučku u vagon što vozi u Beograd, baciti joj u lice zavežljajčić koji je donijela i zauvijek zakovati vrata kroz koja je ušla u njegov život. Nejasno su ipak znali da bi bilo uzalud – Grzegorz ju je volio i nije mogao zamisliti život bez nje.

Nije trebalo dugo da se stvori čitav mali časnički kružok čiji će se članovi ispotiha natjecati ko će smisliti originalniji dar za Generalicu, kako su je među sobom zvali, za svaki slučaj podalje od Grzegorzovih ušiju. Najvažniji je bio rođendanski, 11. studenog, što je značilo da ideje treba počinjati podastirati već početkom jeseni, mada se znalo desiti da neki od mlađih časnika ne može iščekati to doba ili da prosto poželi ubrati poene na račun generalovog ugađanja supruzi. Jednom je to bilo jaje iz Mađarske, iz gradića Senandrije, gdje su vješti majstori, nakon što iz nje isisaju bjelanjak, po ljuski znali napraviti šare od stotina rupica, za što je, tvrdili su zlobnici, poručnik Łopatka prekoredno unaprijeđen, drugi put je iz Bugarske, skrivena u diplomatskoj pošti, stigla minijatura, ali pozlaćena ovčja glava, dio nalaza nekog upornog tragača za blagom Tračana iz okoline Kazanlaka, a zatim i biserna ogrlica izrađena u obitelji Talev u Ohridu po originalnom ruskom receptu, skupo plaćenom 1924. godine. To su bila – Stanka je prezirala zlatne lance, prstenje i naušnice – jedina tri pogotka. Skupocjeni bakropis Maxa Klingera s prikazom *Bitke naroda* kod Leipziga iz 1813. godine, vunena albanska kapa plisa, protkana zlatovezom, koja je smatrana Skenderbegovom, mada će prije biti da su je ukalupili i starom načinili vješti majstora iz Akčahisara u Kruji, posrebrene korice časoslova Pietera Brueghela starijeg, za koje se vjerovalo da su uništene u njemačkom bombardiranju Bruxellesa, raritetni rubalj ruskog cara Konstantina iz 1825. godine, sve to i mnogo drugog kupilo je prašinu, u Stankinoj glavi zaboravljeno malo nakon početnog oduševljenja.

Tako su se u jednoj točki presjekli život general-bojnika Grzegorza Krawczyka i život seoskog šumara Piotra Obrubańskog. Prostrani šumarski rajon koji je nadzirao Piotr, u kojem je njegov rodni Chwalisław bio samo omanja i nevažna postaja, bio je prošaran starim rudnicima, a kako je došlo

dotle da se, uz savjesno obavljanje šumarskog nadzora, sav dadne u sakupljanje minerala i kristala, to ni sam nije znao. U rude jedva da se razumio, ali su mu njegovi svjetlucavi kamenčići čudnih boja, za koje je katkad bilo nemoguće naći ime, vremenom stali u ravnu čast s kućom i obitelji, postavši važnije od rodbine i prijatelja. Njegova tiha domaćica Katarzyna ponekad bi mu, kad bi spremio vojnički šator i čitav vikend proveo daleko od kuće, počesto do peta udjenut u nepredvidljive crvuljke rudnih žila, vraćajući se umorniji i prljaviji od prostog kopača u rudniku uglja, znala blago predbaciti da je malkice pretjerao, ali je davno shvatila da je to neusporedivo bolji izbor od kartanja i opijanja u vječito zadimljenoj seoskoj krčmi.

Teško bi bilo razoputiti kako je vijest o čudnoj zbirci poredanoj po ravno odrezanim kolutićima brezovog debla u podrumu šumarske kuće u Chwalisławu stigla čak do Wrocławu, ali se znalo da je obližnji rudnik Żłoty Stok oduvijek golicao maštu onih što su gledali zapadnjačke filmove u kojim kramp sretnih tragača, dobrom kobi što bi im pred noge pala kao nebeska mąna, zapinje za grumenove kakve se i može vidjeti samo u filmovima. Bilo je čak i onih što su bili uvjereni da su mistični cisterciti, umotani u skromnost bijelih habita i crnih škapulara, strogom zakletvom čuvajući tajnu, takvim grumenjem gradili svoje samostane i moćne bazilike s dvokatnim lukovima, a poslije se za rudnik otimali knezovi, kraljevi i carevi, pa baš tu utvrdili i dukatokovnicu. Uostalom, tako su mislili, dovoljno je bilo vidjeti onu gustu zlatnožutu vodu rječice Mąkolnice što je obronke Zlatnih planina oplakivala ispod Chwalisławu da sve bude jasno. Piotr Obrubański, uza svu svoju pitomost i skromnost, ipak nikako nije mogao ne osjetiti potrebu ponosno pokazati svoju zbirku, prvo, kad se tek počela stvarati, nekolicini kućnih prijatelja i kolegama šumarima, potom seoskom učitelju, svećeniku što je povremeno dolazio izmoliti mještanima misu u prastaraj crvenožutoj kapeli svetog Jakova popločanoj pješćarem i ciglom, a onda i svakome ko ju je poželio vidjeti ako bi ga zatekao kući.

Tako se valjda desilo da s neke strane za Piotrove kristale dozna i umirovljeni inženjer Wrześniewski, nekadašnji nadzornik u rudnicima olova i cinka u Tarnowskim Górąma. Stari gospodin je više od dva sata strpljivo čekao da se Piotr vrati sa svakodnevnog obilaska šumskog revira, uljudno odbivši Katarzyninu ponudu da ga počasti kavom, sokom ili zlatastim pierogima. Piotra je dočekaó bespotrebno dugim i gotovo molećivim uvodom, navevši

ga na nelagodu; naravno da se kristali mogu vidjeti, zato i jesu tu! Još dva sata proveo je zagledajući pravocrtne komade kvarcne kamene strijele s ponekim skladnim topazom, lelujave čađavce, azurne halkopirite, neoplave angelite i iskockane pirite u kojima su oni što o rudama nisu znali mnogo vidjeli čisto zlato. Nije odolio ni jantarima što su u Chwalisław stigli sa sjevera, posredstvom kolege šumara iz Bolesławieca; on ih je nekad davno dobio na dar, a u njima nije nalazio ničeg posebnog. Pola vremena bavio se samo jednim kamenom: nalik i na safir, i na malahit, ali samo na prvu, jer niti je bio safir niti malahit. U mirovinu je inženjer Wrześniewski otpremljen sa svega dva mjeseca manje od 40 godina staža, ali takav kristal nije vidio nikad i nigdje, čak ni u knjigama. Piotru nije nimalo smetalo da fotografira kristal i otkine gotovo neznatan djelić podnožja na kojem je stajao, pa se uskoro čulo samo inženjerovo disanje i gotovo pobožno škljocanje blica nove "smene 8". Ukoliko ga ne identificiraju ni s jednim poznatim kristalom, a po svemu sudeći neće, rekao je, nazvat će ga "kristal obrubański". Obradit će ga u znanstvenoj periodici, naći će se u enciklopedijama rudarstva, a poslao bi, ako Piotru neće smetati, televizijsku ekipu da napravi prilog za koji će on dati naputke.

Kad je vojna kampanjola prvi put došla pred šumarsku kuću u Chwalisławu, ona dvojica nisu se dugo zadržali. Viši interesi, rekli su mu, uzeli kristal i obećali da će biti pošteno plaćen. Piotr se nije usudio reći ni riječi; na neupitnu lojalnost državi, oličenu u svakom ko je imao uniformu, izuzetak su bili samo kolege šumari, gledao je kao na nedavno uvedenu obveznu vakcinu protiv krzamaka. Uskoro su zloti doista stigli, i to neočekivano mnogo, otprilike sedam Piotrovih šumarskih plaća. Sretna je zbog toga bila samo Katarzyna, a i ona u sebi; Piotr se, zarobljen u oklopu vlastite nevjerice, osjećao kao da su ga opelješili sve do gaća i njegovu tugu nisu mogli omekšati nikakvi zloti, pa je danomice kao mantru ponavljao samo jedno: "Da mi barem onaj inženjer ne reče..." Uskoro je poštom stigao novi broj *Glasnika rudarsko-geološkog društva* adresiran na "poštovanog gospodina Piotra Obrubańskiego" i u njemu, na šest stranica, članak o kristalu s dvjema fotografijama iz kojeg Piotr nije razumio gotovo ništa osim da takvog kamenčića nema nigdje na svijetu i da će doista biti nazvan po njemu. Mala fajda, mislio je, po ko zna koji put čitajući članak; u njemu je pisalo da se nalazi "u neuvjetnim prostorijama obiteljske kuće Piotra Obrubańskiego", a dolje, u

podrumu, više ga nije bilo. Te noći usnio je kako s mjesečastog neba munjevito pada zvijezda posvema nalik njegovom kristalu i stropoštava se u veliko ništa, a onda se, dok se zbunjujuće sneno prevrnuo u krevetu, samo malo sporije vraća nadmašujući sjaj Sjevernjače i kompletnog Malog medvjeda pojačanog iz njega ispadajućim meteorskim rojevima.

Do njihovog drugog dolaska nije znao ni gdje je kristal završio. Bit će da su mislili kako su mu rekli, inače mu ne bi, strogo zaprijetivši da o tome nikom, čak ni Katarzyni, ne smije zucnuti ni riječi, ispričali kako se supruga generala Krawczyka, otkad je za rođendan dobila njegov kristal, pretvorila u nešto za što je i riječ đavao bila nejaka i ni izbliza dovoljna. U detalje nisu ulazili, a da jesu, doznao bi da je prije nekoliko dana prevršila svaku moguću mjeru: došla je u zapovjedništvo garnizona, na porti ošamarila smušenog vojnog policajca koji joj je snishodljivo pokušao dati do znanja da je, iako je ona supruga generala Krawczyka, ulaz civilima bez posebne propusnice zabranjen, potom je ružno dobacivala nekim časnicima u unutarnjem dvorištu, a onda se bez borbe probila do generalova ureda i za nekoliko minuta, razbucavši mu fascikle s planovima i izvještajima i bacivši telefon kroz prozor, napravila potpuni kaos. I kaos od života, budući da mu je skidanje čina bilo sasvim izgledno, a nije bio nemoguć ni tihi otpust iz službe ili prijevremeno umirovljenje. Već s vrata ga je napala da ima ljubavnicu, mada je general, kao i svaki časnik, znao kako je u pitanju samo stara maksima da je napad najbolja obrana. Kao iskusan obavještajac, još prije je lako doznao da već neko vrijeme za ljubavnika ima agilnog tajnika partijskog komiteta za gradsku četvrt Śródmieście i čudno mu je bilo samo to što je odabrala dvije godine starijeg od njega, a za navodnom ljubavnicom čije ime je siktala udarajući punim fasciklima obrambenih planova o zidove njegovog ureda nije imao nikakve potrebe; za mlado meso se, u njegovom tajnom apartmanu u malom vojnom hotelu, uskim slijepim prolazom spojenom s garnizonom, brinuo njegov odani vozač, samo što ona to nikad nije doznala.

A kad je već jednom – dotad je to, tetošeći vlastitu sudbinu, plašeći se teškog saznanja, uporno izbjegavao – krenuo u otkrivanje, izgledalo mu je da je njegova Stanka, kao što se drugi zavjetuju Gospi Čenstohovskoj, prisegnula nekakvim dobro skrivenim crnomisnicima da će, neprekidno ga varajući, njene karlične kosti biti vječito razmaknute kao nedohvatne obale Śćecin-skog zaljeva. Doznao je, s mukom izranjajući iz vlastitog izmašanog sna,

dok mu je u ušima bubnjalo kao da je zarobljen u ciganskom dobošu, da je partijski tajnik naslijedio debelovratog kockoglavog kondicijskog trenera lokalnog nogometnog kluba "Jedność", a on uglednog sredovječnog i prosijedog odvjetnika koji se prepao da general ne dozna, pa je prekonoć napustio i odselio u Varšavu. Prije njega je na dužnosti Stankinog zadovoljivača ordinirao vozač šefa policijskog inspektorata za krvne delikte, a između svih njih, povremeno, i klimakterična koščata plavuša, nekadašnja prvakinja države u sedmoboju. Suhonjavi ružni slikar iz predgrađa, mršav kao da je upravo prevario nacističke straže i pobjegao iz Varšavskog geta, uživao je na njenoj čvrstoj i glatkoj kruškolikoj stražnjici slikati degasovske akvarele raspomamljenih grivastih bedevija s prozirnim balerinama polegnutim po njihovim sapima, ali ga Grzegorz Krawczyk nije ubrajao u njenu malu kolekciju muškaraca nakon što mu njegovi šaptači, uvijek precizno raspoređeni na bitne točke kao nagazne mine uz Wislu 1944. godine, podnijeli izvještaj da je sve među njima ostalo na črčkanju po koži, u čemu se, divljije od najdivljijih apstraktista, čak i pucajući po golom slikarevom tijelu iz dječjeg vodenog pištoljčića napunjenog gustim uljanim bojama, okušala i Stanka.

To je bio samo najveći od njenih sada već doslovno svakodnevnih ispada, a general je bio uvjeren da se njena i dotad teško mjerljiva nepodnošljivost, otkad je dobila čudni kristal, barem upeterostručila. Više iz znatiželje već što bi njeno mišljenje bilo presudno, kristal je osobno, u civilu, odnio i vraćari u Cesarzowicama. Za ime ga nije ni pitala, ni izašto drugo, samo mu je, dok joj je na smežuranom desnom obrazu poigrala duguljasta jarkocrvena fleka nalik karti Šleskog vojvodstva, jednu minutu zurila u oči, kao da procjenjuje je li dostojan njenog umijeća. Gledajući odsjaj kristala, najprije u vodi, potom u ogledalu, a onda, kao da je doktorirala kemiju, i pod ovećom lupom, bakica je, stekao je dojam, bila potpuno odsutna, kao u nekoj vrsti transa. Iz očiju joj je varničilo, usne se cokćući gužvale kao da će je svakog časa zadesiti pareza ličnog živca, a čitavo tijelo nekoliko puta upadljivo zadrhturilo, teško povraćajući mirnoću. "Ovo je sâm Nečastivi", izustila je, pa teturavim korakom prišla i nimalo nježno mu tutnula kristal u raširene ruke. "Nosite ga, bacite ga u jezero, zakopajte...", nabrajala je brišući ruke o kecelju kao da je iz njih upravo ispustila najžešći otrov koji se dade zamisliti. Bilo je očito da ni sama ne zna što bi bilo najbolje uraditi s kame-

nom, a onda se dosjetila: "Dajte ga onom čiji jest!" Stankinu sliku odbila je uzeti, samo ju je oštro pogledala i odrečno zamlatarala rukom kao da od sebe odbija sotonu. Ispratila ga je sumnjičavim pogledom, kao da je odgovornost na njoj, pa sad strepi hoće li je poslušati.

Iskoristio je to što je Stanka svakog, pa i ovog proljeća na dva tjedna odlazila u vikendicu koju joj je kupio uz jezero kod mjestaša Siedlice. Čak se pobrinuo da njoj i partijskom tajniku ništa ne zafali i da im bračni par iz susjedne, novoizgrađene vikendice, stvarno njegovi ljudi koji su ga o svemu izvještavali, bude, ako zatreba, u svemu na usluzi. Ona dvojica su, zajedno s Piotrom, odabrali kristal najslićniji odnesenom; naći će, rekli su, majstora koji će ga precizno izmjeriti i izrezati, ako treba i dodatno oplemeniti istom nijansom boje kakve je bio "sâm Nečastivi". Za nekoliko dana vratili su mu ga, a iako se pomalo pribojavao, zlote koje je jesenas dobio niko nije ni spomenuo.

Strepio je još nekoliko mjeseci, ne da mu ne bi zatražili zlote nazad već da ponovno ne bi došli po kristal, ali se ispostavilo da su ga zasvagda zaboravili. Generalovog vozača, onog što je davno nekad znao okrutno zaškripati gumama sivomaslinaste kampanjole vojnih tablica, sreo je koju godinu kasnije pored drvene crkve u vrocavskom parku Szczytnicki, kamo je došao vidjeti japanski vrt; načas ga je, vodeći za ruku neku mladu ženu, pogledao, ali ga, iako se Piotr nasmiješio i mahnio mu, nije prepoznao. Za generala će čuti nekoliko godina nakon toga, kada je na središnjem televizijskom dnevniku, na samom početku, spiker sumornim glasom saopćio da je "danas od posljedica nesretnog slučaja preminuo general-potpukovnik Grzegorz Krawczyk, nositelj Ordена bijelog orla i Ordена preporoda Poljske, sudionik Varšavskog ustanka i istaknuti društveno-politički pregalac".

Iako je tu navraćao rijetko, generalova smrt zatekla je Piotra u seoskoj birtiji. Čuo je još samo da će, uz vojne počasti, biti pokopan na groblju Powązki u Varšavi i iste sekunde pomislio na svoj kristal. Bio je radni dan, pa su u birtiji, osim gostioničara i dvojice za šankom, bila samo još četvorica mještana što su se zaigrali žandara. "Nemojte ovo za generala govoriti mojoj Boženki", jetko je procijedio stari Adam, zadovoljno skupljajući karte razbacane po stolnjaku na svoju gomilicu. Boženka, najveća seoska bogomoljka, nije, naime, propuštala nijedan sprovod za koji bi čula, ne samo u Chwalisławu već sve do Laskija, Ołowieca, Makolna i Złotog Stoka.

TRI PRIČE

AKO JEDNE ZIMSKE NOĆI NEKI PUTNIK

Ma kako mizerno zvučalo, ipak sam napravila i nekoliko važnih koraka na kraju ove godine. Odbila sam da učestvujem u porodičnom slavlju uz koje gratis ide priča kako nema veće sreće od unuka. Vratila sam u biblioteku nepročitanu knjigu. Bez grižnje savjesti, rekla sam: *ne mogu*, čovjeku koji mi je na parking u rekao da vratim njegova kolica. Bio je star, ali i drzak. Osjetila sam neprijatnost jer mu nisam pomogla, ali sam se ubrzo utješila riječima da nije ni trudan niti s malom djecom. Tako sam zvanično prestala da glumim dobrotu.

Povremena misao da sam protraćila život nije mi nova. Ubjeđenje da je tako je kao svježe otpakovan poklon ispod jelke koji ne želiš, ali razumiješ zašto ti ga poklanjaju. Osjećala sam protraćenost svakom porom. Sve mi se rugalo, čak i knjiga koju sam, uostalom, zbog toga i vratila u biblioteku. Tuđa autobiografija mi je isplazila jezik! Jebote, kako je dobar život čovjek imao! Sa svakom novom stranicom osjećala sam se sve gore i gore. Sve jadnije. Pogotovo poslije riječi: dragi, dokoni, čitaoče... Jeste, dokona sam, i mrzim što to zna i onaj koji ne znam kako zna.

U stanu me nervira sve osim jednog prekidača za svjetlo na početku i drugog na kraju stepenica. Jedina pametna i praktična stvar. Vitraž-prozor je lijep, ali ga je oslikala njegova bivša. Tamnocrvene pločice u kuhinji bude mi agresiju. Gundam čim se dignem iz kreveta. Prvih nekoliko minuta po buđenju sam dobro. Sve dok mi svijest ne popali lampice ležim sa smiješkom. Niko pametan, ili bar ne onaj koji se bavi čišćenjem stana, ne bi ni u bunilu postavio crvene pločice i slavinu postavio toliko visoko da čim je odvrneš napraviš kaos. Niko pametan, uostalom, ne bi kupio stan pored top-lane. Prašina neprestano pada. Moram da čistim svaki dan. Ako preskočim

samo jedan formiraju se sivi jastučići. Nikad ranije ih nisam vidjela, a nagle-
dala sam se podstanarskih i studentskih stanova.

Pretvorila sam se u nepodnošljivo gundalo. Nema dana u kojem propus-
tim da kenjam.

"Nećeš valjda i večeras?", pitao je. "Svi ljudi slave, jedino se mi svađa-
mo", objasnio je.

"Previše vjeruješ *Coca-Cola* reklamama."

Ubrzo je odustao od razgovora i upalio TV da gleda film. Popizdila sam
na jeftinu erotiku i klimav scenario.

"Ostavi, hoću da odgledam do kraja!", viknula sam kad je ugasio.

"Mislio sam da ti ne sviđa."

"Pa, ne sviđa mi se."

Kad je počeo drugi, smetala mi je usporena radnja.

"Pa, ovo je Wim Wenders!, izgovorio je to kao vjernici ime božje.

"Jedne zimske noći neki putnik zgazi klinca, i šta sad, nije u zatvoru, nije
ni priveden?"

"Nije htio da gubi vrijeme na detalje."

"Ma da, zato je započeo deset zapleta. Ne mogu ja ovo. Idem da spavam,
ionako mrzim i doček i zimu."

On radi svaki dan. Ja sjedim u stanu. On zarađuje. Ja sam izdržavano lice.
On ide u kafanu. Ja imam alergiju na dim. On ima ljubavnicu. Ja se pravim
da ne znam. Čekam da me ostavi. Da dobijem posao u struci. Da se finansij-
ski osamostalim. Čekam da nas pozovu na još jedan pokušaj vantjelesne
oplodnje. Da dođe ljeto. Čekam rezultate konkursa za najbolju fotografiju
kućnog ljubimca. Čekam sniženje da kupim onaj kaput. Izvlačenje božić-
nog lota. Čekam da mi neki putnik jedne zimske noći lupi šamarčinu da se
osvijestim, ili da me pregazi autom i prekrati mi muke. Čekam kraj čekanja.

Prati me osjećaj besmisla i beskorisnosti. Nemam čak ni djecu. Glavni
izgovor svima koji nisu ništa postigli u životu. S kakvim ponosom ljudi
izgovaraju: djeca su moj najveći uspjeh! Jebote, mislila sam ranije, jakog li
uspjeha! A onda sam doživjela da ni to ne mogu. Sada imam i odbojnost pre-
ma seksu. Logično je da je našao ljubavnicu.

"Možemo li doći kod vas? Megi se plaši petardi, nismo nigdje rezervisa-
li", pitala je moja prijateljica.

"Idemo kod mojih", slagala sam joj.

Probudila sam se malo prije ponoći i otišla da piškim.

"Srećna Nova!", rekao mi je kad sam izlazila i pokušao da me poljubi. Okrenula sam obraz. Onda je ušao u kupatilo. Ugasila sam mu svjetlo. Nije opsovao. Jasan znak da zove nju. Onda sam upalila. Pa ugasila. I opet upalila. Kad sam se sjetila replike iz filma "Kako je propao rokenrol", prestala sam.

"I šta kaže je l' tužna što je sama?", pitala sam kad je izašao iz toaleta.

"O čemu ti pričaš? Opet si loše sanjala", rekao je skidajući trenerku.

"Zar nemam čiste farmerke?", pitao je stojeći pored otvorenog ormara.

"Ne, dušo! Probaj sa kostimom Djeda Mraza."

"Pa šta radiš po cijeli jebeni dan?!"

"Isto što ti sada."

"Ne razumijem."

"Pitam se koji kurac tražim s tobom."

Jedva je zakopčao sive somotne pantalone, koje nije obukao bar pet godina, i izašao. Htjela sam da dobacim: baš si seksi, ali sam se predomislila.

Mora se vratiti, uvijek se vrati, mislila sam i pila vino iz šolje za čaj. Poslije treće sam počela da ga zamišljam u crvenim širokim hlačama. Postalo mi je smiješno. Onda mi se učinilo da će sve biti u redu. Sve u jebenom redu. Komšije su lupnule u radijator, ili mi se učinilo.

"Nova godina je, haloooo!", plesala sam i čudila se kako nekom može da smeta muzika.

Izašla sam u čarapama na balkon. Ispod je prolazio tip koji je pjevušio: *izvini što nisam pravio ispraćaj kad sam otišo u kurac.*

"Heeej, ti si moj Djed Mraz!", odjeknulo je.

Neko je bacio petardu. Poskočio je i opsovao.

"Poklonio si mi hit godine", još jednom sam viknula i ušla.

Probudila sam se sutradan oko deset. Sanjala sam da vozim auto svog bivšeg. Stigla sam u grad u kojem je mama rođena na neku proslavu. Parkirala ispred kafića i krenula. Na pola puta sam se sjetila da nemam vozačku dozvolu. Pokušala sam da trčim kako bih se što prije vratila po auto. Ko god je trčao u snu zna kako to ide. Htjela sam da uzmem ranac i ključeve koji su

ostali u bravi. Koji amater ostavlja ključeve u nezaključanom autu?! Pregovarala sam s konobarom, nagovarala ga da ugasi muziku i zamoli goste da pomjere auta da bih došla do svog. Cjenkali smo se. Izvadila sam novčanicu od sto evra, pohabanu i svijetlo-plavu, ubjeđivala ga da je prava i da štampaju i takve.

Na stolu je bila gomila prljavih šolja i čaša. Somotne pantalone su visile prebačene preko stolice. *Bog je velik*, pisalo je na *Instagramu* ispod fotke mladog para s bebom i mačkom. Svi s novogodišnjim kopicama. Radi ravnoteže u svemiru, mogla sam fotkati svoje podočnjake, ili njega kako u gaćama, nepokriven, leži na krevetu u spavaćoj sobi. Umjesto toga, odnosila sam jednu po jednu čašu u kuhinju i čekala da voda za kafu proključa. Ustao je, donio šolju s natpisom: *Bolje pivo u ruci nego posao u struci*.

"Hej to je moja šolja!", rekla sam.

"Ova je jedina čista, tiše pričaj, mozak me boli."

SPAVAJ, FANI, SPAVAJ

Prevrtala sam se na krevetu. Gledala u nebo kad sam ležala na leđima. Zvijezde su najavlјivale još jedan vedar dan. Ljudi ovdje od marta do novembra, uglavnom, žive od izdavanja soba i apartmana. Imam jednu sobu. Zimi krckaju zarađeno i odbrojavaju dane. Radim isto.

Svako jutro ustajem u pet. Nemam slobodne dane u sezoni. Kad dođem iz restorana, umorna sam, ali ne mogu da spavam. Popijem jednu-dvije rakije. Od treće mi već dođe muka. Tako uspijem da odspavam najviše pet sati. Juče sam se šefu kuhinje požalila na bakšiš.

"Kako je moguće da ona mala ima hiljadu svaki dan, a ja jedva dvjesto?"

"Ona je mlada i uvijek nasmijana", rekao je.

Sjetila sam se svoje mladosti. Oprostila joj bakšiš. Njemu uvredu. Uzburkalo mi se u glavi od pomisli da i nije uvreda nego činjenica, ipak mi je skoro pedeset.

Turisti se kikoću i galame usred noći kao da je podne. Sinoć su došli novi. Vidio ih je komšija. Vozili su autom sve do vrata. Kaže da je izašao da vidi šta se dešava. Nije im ništa rekao. Iznijeli su stvari i ušli. Petoro ih je. Da je šira kapija, kaže, autom bi ušli u dvorište.

"Možda su ludi", rekao mi je zloslutno.

Strah me je ljudi koji se čudno ponašaju. Ponekad mislim da me Žak uhodi. To mu je umjetničko ime, od Živorad.

"Ovo dijete je talentovano, nemojte dozvoliti da propusti priliku!", rekla je učiteljica mojoj majci u drugom osnovne.

Upisali su me na gimnastiku. Maštala sam o medaljama i olimpijadi, a završila u cirkusu sa Živoradom.

"Plešem", tako sam odgovarala na pitanja čime se bavim, deceniju kasnije.

"Tebe kao da je stid", rekao mi je. "Nije ti ovo kupleraj! Ovdje se pošteno zarađuje hljeb!"

"A šta ću kad ostarim? A šta ako se povrijedim? Liječenje košta, a opravak dugo traje."

Zaista me to brinulo. Nije pokazao razumijevanje. Na jednoj probi medvjed je nasrnuo na njega. Nije ga ozlijedio, nosio je brnjicu. Pomislila sam da bi bilo dobro da jeste, bar malo da razumije o čemu pričam. Medvjeda su odvezli već sutradan. Žak mi se zaklinjao da ga neće ubiti. I govorio da ga nervira moja preosjetljivost.

"Prodao sam ga konkurenciji", cerekao se.

Molila sam ga da mi kaže šta mu je uradio, ali više od ovoga nisam saznala.

Spavao je sa svim ženama s kojima smo putovali i živjeli, a koje mu nisu bile u krvnom srodstvu, ili je bar tvrdio da nisu. Saznala sam to prekasno. Zaljubila sam se. Lijepo je pričao. Obecavao mnogo. Bila sam punoljetna, pa sam mogla da krenem s njim.

"Cirkuski prevarant! Šta ti to treba u životu?!", urlala je majka. Ali nije me mogla zaustaviti.

"Kasni mi", rekla sam mu pet godina kasnije.

"Šta ti kasni?", cigareta mu je visila na kraju usana dok se pravio da ne razumije o čemu govorim.

"Pa, znaš?", šapnula sam.

"Nemam pojma o čemu pričaš."

"Menstruacija."

Pogledao me i opsovao.

"S kim si se tucala? Jesam li rekao da neću tolerisati bolovanje?!", unosio mi se u lice.

"Pa, sa-sa to-tobom", kretala sam se unazad.

"Sa mnom? Ja ne pravim djecu. Ja znam šta radim! S kim si se tucala?"

"Tiše malo."

"Ne čuje niko. Svi spavaju! Pametni! Znaju da treba da budu naspavani. A ti?! Šta ti radiš?"

Na lijevoj strani lica mi je ostao otisak njegove šake. Otada ne spavam dobro.

Pobjegla sam. Kupila kartu u biletarnici koja je smrdila na ustajalost i mačji izmet. Blagajnica je imala tamne podočnjake.

"Povratnu?", pitala me dok je svlačila naočare na vrh nosa.

"Ne", stresla sam se. Električna peć s neizolovanim žicama grijala je prostoriju. Mačka je skočila na pult. I okrenula mi dupe. Mjauknula.

"Šta se žališ, ima i gorih sudbina", rekla sam joj, uzela kartu i izašla na hladnoću. Dva psa su udruženim snagama zalajala na mene. Žena na blagajni nije znala da mi kaže na koji peron stiže voz. Stala sam tamo gdje je bilo najviše ljudi. Okretala sam se i iščekivala da Žak iskoči iz mraka i vrati me.

Cijelu noć sam držala ruke na ušima. Šine su proizvodile zvuke nalik jauku životinja. Nisam spavala. Stigla sam rano ujutro.

"Dijete moje, sad ću da dođem po tebe!", rekla je tetka. Plakala sam i drhtala u telefonskoj govornici.

"Ovako ćemo: imam jednu prijateljicu, radi privatno. Sve ćemo srediti."

Ognula sam se njenim džemperom i legla na jedini krevet koji je imala u kući. Držala me za ruku.

"Sve će biti u redu, ostani ovdje", rekla je.

"Od čega ćemo živjeti?"

"Radićeš."

"Šta ću raditi? Ja sam akrobatska plesačica. Ko će me zaposliti ovdje?"

"Ko hoće da radi, može da zaradi. Niko te ne pita za školu. Upoznaću te sa svojom šeficom."

Radim u kuhinji više od dvadeset godina. Na svake tri promijenim restoran. Tetka je umrla prošle godine. Ostavila je novac za ukop i spomenik. I ušteđevinu koju sam sakrila u jastuk. Ne vjerujem bankama. Osjećam se sigurnije kada mi je novac nadohvat ruke. Ako zatreba, mogu da ga ponesem i pobjegnem.

"U posljednje vrijeme sve više zemalja zabranjuje gostovanja cirkusa sa životinjama. Negdje ih zamjenjuju hologrami", rekla mi je jedna gošća koja je dolazila sama, deset dana zaredom, u vrijeme između doručka i ručka, kad obično nema gužve. Nisam znala šta su hologrami. Pokušavala je da mi objasni. Klimala sam glavom i smješkala se kao što to uvijek radim kada se trudim da ne ispadnem glupa. Majka me je prije trideset godina ispratila riječima:

"Bolje da se školuješ! Sjetićeš se šta sam ti rekla, Fani!"

Tada nije zvučalo kao prokletstvo.

Kad sam posljednji put pogledala na sat, bilo je 02:46.

NEKO JE ROĐEN DA KOPA, A NEKO DA PIŠE

"Podsjeti me da sljedeći put kad budem ispunjavala test: *šta sve znate da radite*, dodam na spisak – zamjena daske za wc šolju", rekla sam dovoljno glasno i s namjerom da me čuje.

Iako nije prva koju sam zamijenila, ova me prilično namučila. Baš sam se oznojila i htjela sam da to zna.

"Jesi li čuo?", doviknula sam dok sam sjedila na poklopcu i pokušavala da zavrnem plastične šarafe.

U tom trenutku je okrenuo ključ s vanjske strane vrata. Izveo je psa.

Nagluv je, ali i folira. Koristi gluvoću kad god mu se ne dopada ono što pričam.

Use i u svoje kljuse! Tako me je majka vaspitala da ne bih od nje tražila više nego što je mogla da mi da, a nije mogla mnogo. Bilo je dovoljno samo za jedno školovanje. Nisam imala šanse pored brata. Odlučila sam se za rani brak misleći da će mi olakšati život. Pas mater onome ko izmisli zajednicu dvoje ljudi različitog pola koji kohabitiraju i stvaraju potomke. Naši su klasične pubertetlije. Otvoreno pokazuju netrpeljivost. Vise na telefonima po cijeli dan. Ne uče. Mrze nastavnike. Jer su glupi. I jer i oni mrze njih. Zato im daju kečeve i neopravdane. Logično. Mitar kaže da nas sramote i plaši se šta će biti u srednjoj. Brine se šta će mu reći kolege. Ako ovako nastave, neće ni stići do srednje, kažem mu. Onda će nama cijeli život biti na grbači, pita me i odgovara u isti mah. Klimnem. Ali, to znači da ćemo imati nekoga ko će nam donijeti čašu vode kad ostarimo. Uspjeli smo u životu! Mitar ne razumije moje šale ali priznaje da je to zdrav odbrambeni mehanizam. Kaže još i da voli moju iskrenost, jedino mu smeta što nisam taktična.

Brak donosi potrebu da mlatneš osobu s kojom živiš skoro svaki dan bar jednom. U braku otkriješ da je smisao života u samoći. Ali uglavnom je prekasno da pobjegneš. Mada ima dana kada si jako blizu toj ideji. Tren u kojem prestanem da osuđujem žene koje su ostavile djecu i muževe i otišle u inostranstvo najozbiljnije shvatim. Njegova prolaznost čini me i dalje suprugom i majkom.

Mitar zaboravlja gdje ostavlja stvari. Ima pet pari naočara, jer je skoro svaki put kad ih zagubi išao da kupi nove. Ne ide u kafanu ili na fudbal kao svaki normalan muškarac bar jednom sedmično nego, kad nije na poslu ili u šetnji s psom, sjedi u fotelji pored stone lampe i čita. Ne možeš ga izgubiti. Ne možeš reći ne znam kad te neko pita gdje je. Ne možeš se posvađati s njim.

"Da ti pročitam nešto?", obavezno me bar jednom dnevno upita.

"Nemoj, k'o boga te molim!", zavapim, ali popustim. Uvijek popustim. Savjest me grize.

Dobar je čovjek. Nije ni loš profesor, čini mi se da ga đaci vole. Tašna i mašna, taj fazon. Profesor i pisac. Profesor, to i mogu da razumijem. Piše u

diplomi. Plaćaju ga. Ali otkad je umislio da zna da piše, postao je nepodnošljiv. Uzbudio se od pohvala i poludio. Počeo je s poezijom u četrdesetim. Nakon mojih napada branio se da je pisao i ranije, ali da nije nikom pokazivao.

"Neko je rođen da kopa, a neko da piše." Njegov ton nije odavao zlobu, više nagovještaj nekog dosadnog teksta. Redovna i svakodnevna pojava.

"Ne čujem te od vode. Ponovi!"

"Ne-ko je ro-đen da ko-pa, a ne-ko da pi-še", rastavljao je na slogove

"Neko da klopa, neko da piše, kao ti i ja, hahaha." "Ti uvijek izvrneš smisao, slušaj dalje."

"Nemoj sad, radim nešto."

"Kratko je, slušaj..."

Nije mogao da vidi kako prevrćem očima.

* * *

Nije mogao da vidi kako prevrćem očima.

"U redu, svrati", rekla sam Davidu prije nego što sam prekinula razgovor. Bilo je vrijeme da mu dopustim da dođe po svoje stvari.

Kad imaš psa, ne možeš biti u depresiji, ili bar ne u onoj u kojoj ne možeš da ustaneš iz kreveta. Prvo što vidim kad ujutro izvirim ispod ćebeta jesu oči. Ne znam da li psi trepću. Imaju trepavice. Lizne me. Ponekad je taj liz moje jedino umivanje. Izvučem se iz kreveta. Potrči za mnom i gleda me dok sjedim na wc šolji.

"Prvo ja, onda ti, važi?", uvijek pričam s njom. Napolju se, ponekad, baš raspičamo.

U zavisnosti od toga koliko joj se žuri, perem zube. Navučem patike i trenerku. Brus preskočim. Niko mi više ne gleda u sise.

Dok šetamo, razmišljam o savjetima protiv depresije koje dijele na mrežama. Svijet je svake godine bogatiji za milion psihologa. *Kad nemate volje, oribajte kupatilo. Operite kosu, našminkajte se, otvorite šampanjac i napravite plan.* Otkako sam raskinula s Davidom, tragam za olakšanjem, a da to nisu suze. Prvo operem kosu, pa čistim – da ne bih dvaput skupljala dlake. Onda šminka, šampanjac i plan. Problem je što isplaniram spavanje, jer je to

jedino što želim da radim. Ušteđevina mi se osipa i uskoro ću morati da potražim posao. Raskid može biti gadan između ostalog i zbog što više nema zajedničkih troškova. I ne možeš da radiš pola radnog vremena, i da biraš ili čekaš da iskrсне posao iz snova. Nije čudo što se ljudi okreću bogu. Suviše je teško prihvatiti ono što moraš.

Prije nekoliko dana u parku sam upoznala divnog muškarca. Toliko mi se dopao da mi se čak javilo i malo volje koja se najprije očitovala željom da ponovo nosim brus.

Lako je započeti razgovor s ljudima koji šetaju pse. Mitar ima maltezera. Malog, bijelog psa s kojim možeš i u kafić, ono što ja sa svojim hiperaktivnim jazom nikad nisam mogla. Taj samo želi da kopa. U kafiću mu je dosadno i laje. Kad svi počnu da bulje u nas, izađemo napolje. Mitar je profesor književnosti. Dovoljno da mi se probudi mašta. Da upalim muziku. Zaplešem. Ofarbam kosu. Kupim novu trenerku. Haljinu za prvi dejt. Ali, prvo treba naći posao. Zato sam poslije nekoliko mjeseci ponovo otvorila oglase. Ništa se značajno nije izmijenilo na tržištu rada. Pekari, varioci, prodavci u kiosku, dostava.

Ne nosi burmu. Držim palčeve da je razveden. Nekako je nelogično da nije bio u braku. Znam takve. Oni su uvijek visoko na listi prioriteta kod žena. Neka ima i djecu. Ili dijete. Što manje, to bolje. Najbolje odraslog sina. Mislim da bih se snašla u toj kombinaciji.

Ne postoje slučajnosti, mislila sam dok sam ukucavala naziv Mitrovog bloga. David nikad nije imao interesovanja za poeziju. On je sportski tip. Praktičan mozak. Racionalan. Egzaktan. Težak kao matematika od petog osnovne. Nismo bili jedno za drugo, ali držao me strah da neću upoznati drugog, koji će imati bar Davidove dobre osobine, i ko zna koliko bi još da on nije raskinuo. Sad sam mu zahvalna. Čitala sam o tom osjećaju i nisam se nadala da ću ga doživjeti. Napokon mogu da kažem: hvala, Davide, sada sam slobodna žena otvorena za najbolje(g)!

Mogu da se zamislim s Mitrom u budućnosti: šetamo, psi trčkaraju čas ispred, čas iza nas, na kiši im oblačimo kabanice, mi smo pod jednim kišobranom, poslije pijemo čaj i kroz prozor posmatramo kako pada. Mogla bih konačno da objavim zbirku poezije. Mitar će mi pomoći. Čini mi se da je dobar čovjek.

Čim ga ugledam, krenem prema njemu. On mahne. I odmah počnemo da pričamo. Raspičamo se brzo i lako.

"Čini mi se kao da se baš dugo znamo", rekla sam mu danas. Nije reago-
vao. Odmah sam pokrila usta. Pogriješila sam što sam bez dozvole prešla na
ti. Izvinila sam se. Rekao je da nema potrebe. I da je to sasvim u redu. Ne raz-
mislim dovoljno prije nego što nešto kažem.

* * *

Ne razmislim dovoljno prije nego što nešto kažem. Možda je to taj ne-
dostatak takta.

Jela sam princes krofne i čitala Mitrov blog. Bolje zvuči nego kad mi on
čita, ali i dalje je loše. Mrvice su padale po tastaturi. Pokušavala sam da ih
izvadim. Trebalo bi imati prste kao pincete.

"Ovo je stvarno patetično", rekla sam.

Pravio se da ne čuje.

"Jedino opravdanje je ako si se zaljubio."

"Možda ne možeš da razumiješ poeziju", rekao je između dva gutljaja
vode. I izašao iz kuhinje. Pas je skočio za njim.

Mitar je čovjek sat. On to naziva dobrom organizovanošću.

"Ljutiš se na mene? Čudno se ponašaš."

"Ne, mislim da imam temperaturu."

"Izmjeri", dala sam mu toplomjer.

Ležao je cijeli dan. Predveče je javio da sutradan neće doći na posao.
Kuvala sam mu čaj. Toplomjer je pokazao 37°.

"Nisam dobro, izvedi psa, molim te", rekao je.

"Da pozovem djecu i tvoju majku da se oprostiš?"

"Nije mi do šale?"

"Pa, ja se ne šalim! Imaš vremena da u miru sastaviš testament."

Naš pas je, u stvari, Mitrov pas. Jedino njega sluša. Sakrio se i nije htio da
ide sa mnom. Morala sam da ga iznesem. Napolju se ipak odvažio da hoda.
Zastajkivao je često. Onda je odjednom potrčao u park. Vidjela sam da je
zastao pored žene u sivoj trenerci. Dok sam se približavala, čula sam kako
mu govori:

"Gdje si ti, bebo mala? Gdje ti je tatica?"

Deni je razdragano skakutao. Kad sam prišla, pogledala me i nastavila da priča sa psom. Mogla je imati oko trideset godina. Ne mogu reći da nije bila lijepa. Možda nije dovoljno vodila računa o svom izgledu. Nosila je izlisanu trenerku. Kosu je pokupila u neku punđu, krajevi su štrčali.

Pozvala sam Denija, ali on je nastavio da se igra i skakuće oko nje i njenog psa.

"Deni!", ljutito sam uzviknula.

Žena s punđom mi je prišla.

"Nemojte da vičete na njega", rekla je i prilično me iznenadila.

"A vi ste?"

U tom trenutku je starija žena, koja je vukla torbu na točkovim prolazeći pored nas, rekla:

"Bolje bi vam bilo da vodate djecu!"

"Gledajte svoja posla, gospođo!", rekla je žena u sivoj trenerci. Zatim se meni obratila:

"Nismo se upoznale, ja sam Dijana!"

"Sonja", pružila sam joj ruku.

"Jeste li vi Mitrova kćerka?", pitala je.

"Supruga!"

"Baš ste mladoliki."

Nakon tri čaše vina, riječi su se pretvorile u ubice. Stavila sam Denija na povodac. Dijana je rekla da žuri i otišla. Bila sam zbunjena. Nisam znala da li mi predstavlja prijetnju.

* * *

Nisam znala da li mi predstavlja prijetnju. Mlada je. Čini mi se mnogo mlađa od njega. Ali nije lijepa. Ako je stvarno Mitrova supruga, kako mi je rekla, onda je vjerovatno nesrećan. Previše je našminkana. Takve žene uvijek nešto skrivaju. Osjetila sam negativnu energiju u njenom prisustvu. Jedva sam čekala da pobjegnem.

Čim sam došla kući, napisala sam pjesmu. Poslije, tokom večeri i noći, još nekoliko. To mi je malo pomoglo. Trebalo bi da ujutro obavim razgovor

za posao. Željela sam da spavam, budem odmorna, da dam sve od sebe. Op-sjedale su me turobne misli.

Mitar je oženjen onom vješticom. Kako to da ih nikad ranije nisam sre-la?! Kako ona dosad nije izvodila psa? Kako? Mnogo tih *kako* odjednom mi je sjelo za vrat i plakala sam. Bila sam izbačena iz igre. Nije bilo mjesta za mene. Svi muškarci su isti! Svi! Ja sam glupa! Glupa sam. Glupa! Nakon tri čaše vina, riječi su se pretvorile u ubice.

* * *

Nakon tri čaše vina, riječi su se pretvorile u ubice.

"Upoznala sam tvoju prijateljicu u parku!", rekla sam. Mitar je ležao. Po-red kreveta na stolu je stajala šolja čaja. Limun napola presječen. Toplomjer. Aspirin C *Bayer*. C vitamin + cink. Knjiga. Naočare. Telefon.

"Nije mi prijateljica."

"Oho, odmah ti je jasno o kome govorim."

"Ta djevojka je vrlo pristojna. Djeluje tužno."

"Djeluje kao da se zaljubila u tebe."

"Ma, šta ti pada napamet. Mogu da joj budem otac."

"Rekla sam joj da sam ti supruga."

"Dodaj mi laptop."

SOKAK OGOLJELIH BREZA

Jutro

Buđenje u tamnoj sobici, niskog stropa, već godinama mu je donosilo tjeskobu. Digitalni sat na stoliću jauknuo je šest sati, i Izudin spusti noge na hladan pod, prekriven tankim tepihom.

Leđa su ga probadala, sa nejasnim osjećajem da li taj bol dolazi od bubrega ili kičme. Ruke su mu bile ukočene, i tek nakon nekoliko uvježbanih pokreta, pridigao se i sjeo na ležaju. Kroz prozor su se nazirala svjetla, tamo preko pruge, a dan još nije svitao. Ugovorio je da iscijepa pet metara drva. Norma za jedan jesenski dan. Vodu za čaj pristavio je na jedinu ispravnu ringlu prastarog šporeta. Otvorio je vrata, i u sobu je ušao prohladan zrak. Pogledao je breze i žuti tepih od lišća pod njima.

Davno, kada je imao dvanaest godina, i kada je mati jedne noći zauvijek otišla sa vozačem autobusa za Ljubljanu, otac je šuteći, krijući se od komšija, posadio taj drvored breza. Radio je na željezničkoj stanici. Održavao je travnjake i cvijeće, popravljao krovove, malterisao popucale zidove željezničkih zgrada i magacina. Donio je pruće breze i posadio ga. Kroz godine je to postao sokak breza, u blizini željezničke stanice Brčko.

Umro je iznenada, u vozu, dok je on služio četvrtu godinu svoje petnaestogodišnje robije.

Robija

I presuda i robija došli su za svega dva mjeseca. Nije bio ni svjestan, mutilo mu se u glavi. Događaji i suđenja su se preplitali, i već je bio u tijesnoj ćeliji zatvora u Zenici.

Imao je nepunih dvadeset godina.

U početku su ga i čuvari i zatvorenici gledali sa žaljenjem, a onda su ga prihvatili, nastojeći da mu pomognu. Neki su ga zapitkivali, neki nastojali razveseliti, neki su bili grubi i naprasiti. On je šutio. Od onog dana je šutio. Znao je da će se sve ionako samo saznati.

Prebacivali su ga s posla na posao. Nisu mu dali mirovati, jer njegova šutnja je bila neuobičajena. Pravio je malter, utovarao na hiljade prikolica iskopane zemlje, prevozio je kamen. Samo bi ponekad ostao u krugu zatvora i u kuhinji pomagao guliti krompir.

Otac ga nije nikada posjetio, jer se stidio. A kad je umro, dobio je dva dana slobode, za sahranu. Tada je došao u ovu kućicu, oca su odnijeli željezničari, obučeni u čista svečana odijela i ukopali ga na obližnjem mezarju. Nje ga jedva da su i pogledali, samo su onako, radi reda, izjavljivali saučešće. Niko nije progovorio ni riječ utjehe. Svi su otišli, ostao je sam u dvorištu i po prvi put gorko zaplakao.

Sloboda

Pustili su ga 1993. godine, jer nisu imali čime hraniti zatvorenike. Bio je rat, i ljeto. Nije imao nikakav lični dokument, osim *Prijevremene otpusnice sa odsluženja zatvorske kazne*. Išao je pješice preko brda, stopirajući prašnjave konvoje za snabdijevanje. U Brčko nije mogao. Lutao je prigradskim naseljima Tuzle. Neka žena izgubljenog pogleda, kroz prozor mu je izbacila farmerice i košulju. Konačno je skinuo sivo, poderano, zatvorsko odijelo.

Nisu mu dali humanitarnu pomoć, jer nije bio ni na jednom spisku. On nije postojao. Uzalud je kucao na vrata raznih kancelarija. Svjedoka o njegovom identitetu nije bilo. U stvari, bilo je, ali su se sklanjali od njega.

Nisu ga primili u vojsku. Mislio je da na vojničkom kazanu ima barem ručak, ali su ga, kao bivšeg zatvorenika, zbog teškog krivičnog djela, izbacili naglavačke.

Spavao je u napuštenim vagonima željezničke stanice. Onda je počeo cijepati drva starima i nemoćnim. Oni su mu davali hranu.

Šutio je.

Zatvor, a ni razlog zbog kojeg je tamo boravio, nije smio nikome ni spomenuti.

Šiljo i Halima

On je bio razlog.

Halima je bila njegovo sve, i sreća i zla kob.

Njega još prezire, a nju nikada nije zaboravio.

Kada je završio Srednju željezničarsku školu, zaposlili su ga na mjestu konduktera, linija Brčko – Banovići, jer se stari Jozo razbolio. Bio je mlad, hitar, stizao na sve. A narod, k'o narod. I dobar i loš. Koristili su sve izgovore da pod sjedišta guraju korpe sa šljivama, jabukama i paprikama, u cekerima nosili žive piliće na pijacu u Tuzli. On je puštao, bilo mu je žao, a oni su ga tapšali i zahvaljivali.

Bio je još dijete.

Šiljo, revizor, kontrolor, šef nad šefovima, pojavio se jednog dana na njegovoj liniji. Svaki puta, smrknutog pogleda, prekopavao mu je pazar, pregledao karte putnika, dizao galamu zbog robe koja je trebala u tovarni vagon, njemu je prijetio otkazom. Onako mali, crven, propinjšao se na prste i galameći pljuvao ga je po licu.

Nije mu mogao ništa. Bio je šef. Bio je iskompleksirani gad. Pio mu je krv iz dana u dan.

Trpio je. Volio je posao, volio je i taj siromašni narod.

Svijet se promijenio kada je sljedeće jeseni, vidio Halimu. Sa drugaricama je ulazila u voz na nekoj maloj stanici kod Srebrenika. Uredno počesljana kosa i bijela bluza koja je mirisala na jorgovan.

Pomagao joj je da se popne na visoku stepenicu vagona, pridržavao torbu. Ona bi mu se nasmiješila. A on bi poletno i sretno vladao tom kompozicijom što se sporo vukla između brda prema Tuzli.

U povratku bi joj u ruku tutnuo bombonu ili malu čokoladu.

- U koju školu ideš?

- Srednju ekonomsku.

- Aha, dobro je.

Nije znao šta više pričati, ali Halima je bila sve. Radost u rulji pijanih radnika, prljavih seljaka, pospanih baba sa pijace i dječurlije što se jurila po vagonima.

Šiljo bi se pojavljivao iznanada. Nalazio je sve načine da ga ponizi, i odlazio nadmen i zloban, kao oficir najgore vojske.

Jednog dana Šiljo je ušao skupa sa Halimom. Proveli su neko vrijeme zajedno i pričali. Ona se smijala i gledala ga pogledom djevojke.

Čokoladicu koju je pripremio nije joj dao. Istopila se u oznojenoj šaci.

Od toga dana sve se promijenilo. Njezinog osmijeha više nije bilo, a on bi provodio noći bez sna. Tuge nije bilo. Bijes i nemoć. Znoj na čelu, prije svakog buđenja.

Jednog poslijepodneva, uobičajena gužva sa građevinskim radnicima. Ugledao je polupijanog Šilju kako glasno zabavlja Halimu i njezine drugarice. Smijali su se. Ona ga nije ni pogledala. Onda je viknuo:

- Mali, idi mi donesi pivu od onih radnika u drugom vagonu!

Svi su se nasmijali. I Halima. Taj smijeh se kao nož zabio negdje oko srca, i ostao tu do dana današnjeg.

Pognute glave je otišao i donio pivo, onda se smjestio u malom hodniku kod wc-a. Čekao je. Pivo ga mora natjerati na pišanje.

I došao je.

- Šta je, mali!?

Nije to ni izgovorio, zgrabio ga je za vrat. Osjećao je silnu snagu u rukama. Počeo je krkljati, otresati nogama, otvorio je vrata i Šiljo je izletio, udarivši u metalnu banderu od signalizacije.

Voz se zaustavio. Svi su trčali, bježali, vikali. Njega su odvela dva policajca iz obezbjeđenja. Halima je nestala.

Tako je otpremljen u Zenicu.

Kuća

Rat se završio, vratio se kući.

Sokak je bio potpuno pust. Samo su breze odrasle visoke, prave i lijepe.

Stajao je u sokaku, i poslije toliko godina osjećao je nešto što se moglo nazvati srećom.

Kućicu je sam sredio.

Iz nje je otišao kao dječak. Vratio se kao odrasli muškarac.

Ali nikada više nije pogledao ni jednu ženu. Ostao je potpuno sam.

Itako...

Čaj je gotov. Popio je tabletu za pritisak i još neku žutu za stomak.

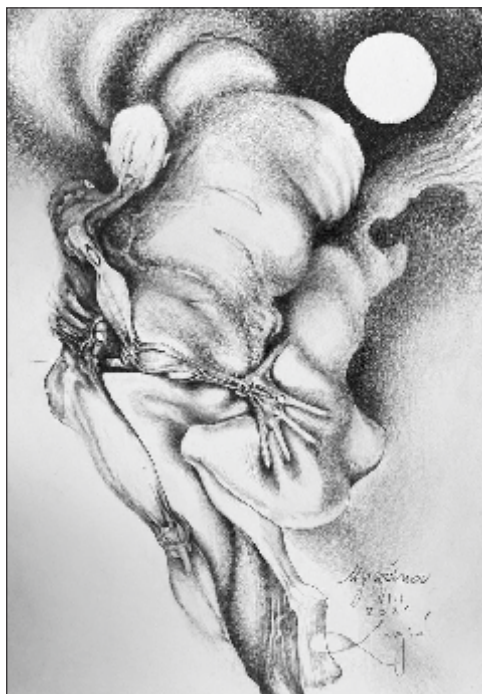
Prije tri dana je navršio šezdeset i jednu godinu. Život iza njega bio je njegov, i ništa nije mogao mijenjati. Život ispred njega, ma koliko trajao, opet će biti njegov, i neka bude uređen onako kako Bog bude želio.

Šutio je. Čitav je život šutio. Živio je sa svojim sjećanjima. Bila su lijepa i ružna. Oca nema, mati mu se nikada nije javila, Halimu nije tražio, i nije znao šta se s njom za sve ove godine desilo. Jedino ga teretni voz, koji prođe mimo sokaka, podsjeti na njih, i tada zaboli negdje oko srca.

Ali prođe.

Uzeo je sjekiru. Prebacio je preko ramena, miran, krenuo žutim tepihom od lišća ogoljelih breza.

I nije više mislio ni o čemu.

Sanjin Lugić

STID

Ja sam iz Hrastovca, jutros sam ustala rano, prije pet, da uhvatim prvi autobus. Na početku svakog mjeseca dođem u bolnicu, po nalaz šećera u krvi. Godinama bolujem od šećerne bolesti, od kako je umro moj Hamza. A vi, jeste li vi dijabetičarka? Na, uzmite kiflu, prezalogajite, u bolnici se dugo čeka. I bocu vode trebate uvijek nositi sa sobom, u slučaju da ožednite ili da vam se smuči od ustajalog zraka. Morate čuvati snagu, bolnički hodnici su mračni i zagušljivi, u njima je uvijek puno svijeta.

Meljem kao prazna vodenica, naklapam, a vi me učtivo slušate. Baš sam glupa, često zaboravim da je slušati druge mudrije od pripovijedanja. Eto, ne umijem šutjeti i, kao i mnoge žene, najčešće pripovijedam o svom mužu.

Moj Hamza je bio alkoholičar i bolovao je od ciroze jetre. Ja sam ga nje-govala, vodila ljekarima, kupovala mu lijekove, ali uzalud, bolest je pobije-dila. Ostala sam sama, sa troje maloljetne djece. Brinem se kako ću dalje, nemam posla, niko mi ne pomaže, niko me ne posjećuje, ljudi su obuzeti svojim brigama.

A vi, jeste li udati? Nemojte žuriti s udajom, za to breme uvijek ima vre-mena.

Bilo nam je lijepo na početku. Mnogo smo vremena provodili zajedno, voljeli smo se, odlazili na zajedničke šetnje, putovali smo u Fojnicu, u Trav-nik, išli u Jajce da vidimo Vodopad na Plivi. Živjeli smo skladno, on je radio u tvornici metalnih proizvoda, a ja sam se brinula o kući, rađala sam i odga-jala djecu. Hamza je počeo piti tek kada je dobio otkaz. Jednog dana je došao kući i rekao da je tvornica propala, da su zaključali tvorničku kapiju, da su svi radnici otpušteni. Šta ćemo sada jesti, pitao me, kako ćemo hraniti dje-cu? Ne brini se, odgovorila sam, biće nekako, uvijek je nekako bilo. Umrijet ćemo od gladi, rekao je, i šakom razbio čašu koja je stajala na stolu.

Bilo mi je tada teže što je razbio čašu nego što je obio otkaz u tvornici. Možda sam naslutila da će se i naš život razbiti kao ta čaša, da će se rasuti u komade, da više neće biti isti: jednostavan, skladan i lijep.

Hamza nije pokušavao naći drugi posao, bilo je teško vrijeme, sve tvornice su propadale. Promijenio se, povukao se u sebe, cijelo vrijeme je provodio kod kuće. Zapustio se, ni sa kim nije razgovarao, bio je tužan, ozbiljan, nikada se nije smijao, samo je sjedio pred televizorom i nešto svoje mislio. U večje je odlazio u kafanu i opijao se, često je završavao pod kafanskim stolom, valjao se po podu, gubio je svijest. Nikada nisam saznala kako je dolazio do novca za piće i cigarete. Možda su ga častili prijatelji iz tvornice, i oni su svoje večeri provodili u opijanju. Iz kafane je dolazio rastrojenih živaca, psovao je, zaključavao vrata i razbijao sve oko sebe.

Ja sam se morala brinuti za djecu, počela sam plesti i heklati za sitan novac, naučila sam od svoje nane kako se pletu džemperi, zimske kape, bluze, puloveri, rukavice. Plela sam i ženske torbe od rafije, od kanapa u boji, od grube vune i prodavala ih na pijaci, dobro su išle, žene su se otimala za njih. Heklala sam, vezla goblene, bavila se tapiserijom. Svašta sam radila, nikada nisam mirovala. Mogli smo živjeti od mog pletenja, samo da je Hamza ostavio piće.

Oprostite što vam ovako, nadugo i naširoko, pripovijedam o svom životu. Priča je meni melem za dušu; da nije razgovora sa dobrim ljudima, svisnula bih od tuge.

Uvijek se rasplačem kada se sjetim kako Hamza pijan tetura po kući, kako ide iz sobe u sobu i traži mene i djecu. Stiskali smo se iza ormara i drhtali straha, a on je grabio jedno po jedno i mlatio onim svojim teškim šakama. Ostavi nas na miru, molila sam ga, a on me nije slušao, kao da nije shvatao da su to njegova djeca, da sam ja njegova žena, da smo mu nas troje najbliži na svijetu, da smo njegova svojta, nego da smo proklete spodobе koje treba prebiti, satrti i uništiti. Bauljao je praznog i izgubljenog pogleda, u njegovim očima naziralo se nešto strano, neljudsko, nešto zlokoбно i zatrašujuće. Kao da nas nije vidio, kao da mu je neko nevidljiv naređivao šta da čini, kako da nas zlostavlja i muči. U tim trenucima pretvarao se u okrutnog stranca, u čovjeka kojeg nikada nisam poznavala, u kojeg se nisam zaljubila, za kojeg se nisam udala i kojem nisam rodila djecu. Postajao je neko drugi, meni dalek i strašan, u njemu se budila zvijer.

Moj Hamza bio je veoma snažan čovjek, mogao je jednom rukom oboriti bika, podići balvan sa zemlje ili vreću lukavačkog cementa. Možete zamisliti kako je bilo kada dođe kući pijan i počne da tuče mene i djecu. Nikada nije gledao čime će nas dohvatiti: rukama, nogama, štapom od metle, kuhinjskom stolicom, željeznom šipkom. Prijetio je, psovao, razbijao namještaj, vrata, prozore, tanjire, čaše. Ali, vjerujte, ništa me nije boljelo, samo me je bilo stid. On se razmaše kao da je na kosidbi, a ja se stidim, samo se stidim.

Zatekao sam Hatidžu u spavaćoj sobi, skrivala se iza ormara, sjedila je na podu, sa djecom u krilu. Nemoj pred djecom, rekla je tiho, i polako se uspravila. Skočio sam divlje i zgrabio je za prsa. Nisam shvatao odakle mi tolika snaga, podigao sam je kao perce i pritisnuo uza zid. Nemoj, molim te, molila je, ali ja nisam mogao da stanem. Podizao sam je u zrak i bacao na pod, vukao je od zida do zida kao pocijepanu plastičnu vreću. Cijelo vrijeme nešto se kidalo u meni, kao što se stijena kida sa strme litice, kotrlja u bezdan i ruši sve pred sobom. Srce je divlje udaralo, kao pred srčani udar. Nisam znao da su joj kosti tako mekane, da je sva lomljiva, da je krhka, da ima blistave, zelene oči, s divljim odsjajima prkosa u dubini. Nije drhtala, stajala je mirno i pokorno čekala svaki udarac. Sva se bijaše predala, kao onda kada sam je ljubio u gradskom parku, dok je pun mjesec svijetlio iznad usnulog grada. Povijala se poda mnom kao mlada jasika pred orkanskim vjetrom. Stani, govorilo je nešto u meni, ona je tvoja žena, možeš je ubiti. Ali, moje su ruke same padale po njenom blijedom licu, po uskim ramenima, po mekanim grudima. Izluđivalo me to što se ne brani, što ne plače, što šuti i gleda bez prijekora, kao da je sasvim u redu što je kažnjavam. Oči su joj postajale sve krupnije, sve veće, širile su se od straha, od čuda, od nevjerice. U jednom trenutku pomislio sam da su njene krupne zelene oči blistave zbog sreće što smo nas dvoje zajedno, što smo tako blizu, što jedno drugom čujemo dah, što smo pravi muž i žena, što smo obuzeti zajedničkim poslom, kao nekada kada smo pravili džem od jagoda u bašti iza kuće. Vukao sam je za kosu, a njene crne vlasi ostajale su među mojim znojavim prstima. Udarao sam je po obrazima, a bijela slina se lijepila na moje dlanove. Dva su se glasa borila u meni i oba me dovodila do ludila. Glas koji je govorio da prestanem gubio se u jeki nadošle krvi. Glas koji me tjerao da udaram dalje potirao je svaku misao o nesreći, mračio svijest, gušio volju. I kada je crni curak krvi potekao iz njenih nosnica koje su se širile i podrhtavale kao kod janjeta koje

se prepalo podivljalih pasa, nisam mogao prestati. Ležala je na podu i grčila se od bola, a ja sam se naslađivao udarcima. Sve dok nakon dugog vremena nisam malaksao i ostao bez daha, kao ronilac u gluhim dubinama mutne vode, i pao kraj nje, ojađen strašnim licem zvijeri koja se probudila u meni.

Često sam pomišljala na razvod braka. Ali nisam znala šta ću s djecom ako ostanem sama. Prezirali bi me u selu. U Hrastovcu su razvedenim ženama dobacivali sramotne uvrede, svi su ih mogli ponižavati. Vjerovala sam da će se Hamza promijeniti, da će prestati da pije i odlazi u kafanu, da će postati bolji čovjek. I zaista, smirio se nakon nekog vremena, prestao je piti, sjedio je kod kuće. Ali to se desilo tek kada se razbolio. Jednog dana mu je počeo rasti stomak, širio se kao balon. Voda se skupljala u njemu kao kišnica u buretu i on je prestao odlaziti u kafanu. Malaksao je, izgubio snagu, prestao nas je tući, više nas nije mogao dohvatiti svojim šakama. Srce mu je oslabilo, disao je teško i kretao se sporo. Samo je tražio mjesto na kojem će ležati i spavati. Djeca su prestala strahovati od njegovih udaraca, slobodno su hodala po kući, igrala su se mirno. Ja sam odahnula. Ali moje brige nisu potpuno prestale, ostalo mi je da gledam kako Hamza stenje i ječi na krevetu, morala sam ga odvesti ljekarima. Pregledali su ga, rekli da je ciroza jetre i propisali mu lijekove.

Bolovao je tri mjeseca. Sav mi se predao, kao dijete, pustio je da se brienem o njemu, o njegovom liječenju. Bila sam s njim na bolničkim pretragama, dreždala pred laboratorijama, čekala njegove nalaze, moljakala komšije za novac, jer se bez novca nigdje nije moglo, ni u bolnicu. Počela sam da se zadužujem u banci, da tražim pomoć od svoje i njegove rodbine. On je kopnio, bivao je sve bljeđi, sve slabiji, nije se mogao kretati, stalno je ležao, naticao je sve više, zaokruglio se, bilo je strašno gledati ga. Napokon je završio u bolnici, desetak dana je ležao na krevetu, bez jasne svijesti o sebi, skoro da nikog nije prepoznavao, nije se radovao ni kada smo mu ja i djeca dolazili u posjetu. Odbijao je hranu, čak i ono što sam mu donosila od kuće, bio je priključen na aparate, hranili su ga infuzionim rastvorima.

Hamza se nikada nije izvinuo za zlo koje mi je nanio, nikada, čak i kada je shvatio da mu se bliži kraj. Nikada se nije pokajao, nikada nije tražio moj oprostaj. Nikada mi se nije zahvalio za sav trud, za brigu, za razumijevanje. Samo je šutio i prijekorno me gledao. Nikada mi nije rekao nešto nježno, do

posljednjeg dana nije mi pružio ruku. Bio je pun nekog potmulog i neizgovorenog bijesa. U njegovim očima vidjela sam samo mržnju, samo prezir, samo oholost. Činilo se ponekad da mene smatra krivom za svoju bolest i da silno žali što ja neću umrijeti umjesto njega.

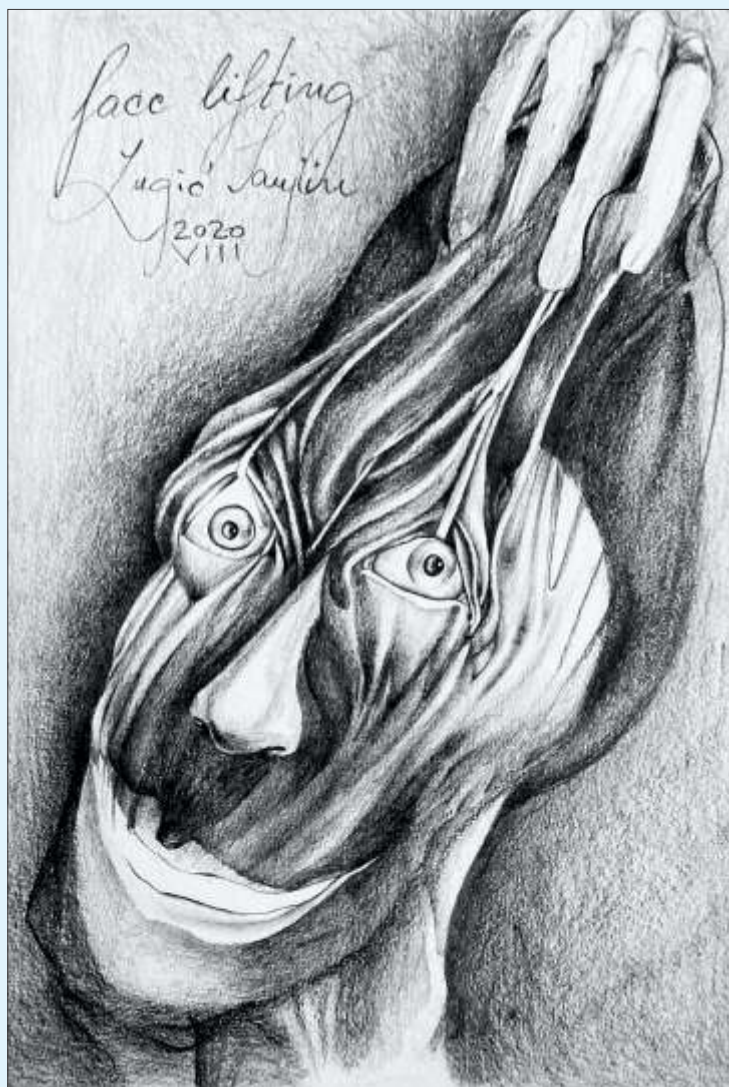
Časak nakon što je sjela na stolicu pored mog bolničkog kreveta posmatrao sam njeno lice. Bore na čelu i oko usana, upale obraze, oštar nos, zube koji su se počeli kvariti, slijepljenu sijedu kosu. Koža na njenom vratu bila je smežurana i mlohava kao kod starice. Ostarjela je za samo nekoliko mjeseci. Obrisala je znoj sa čela i nasmijala se škrto, pitala me za zdravlje, jesam li gladan, kakvi su ljekari prema meni, uzimam li lijekove. Šutio sam. Šta sam joj mogao reći? Ta vidjela je da umirem, moje tijelo se osipalo, teško sam disao, srce je potmulo udaralo u prsima. Nisam želio trošiti riječi. Nekada je bilo drukčije, neprestano smo pričali, nismo se nismo mogli zasititi razgovora. I to lice sam nekada volio milovati, prelaziti lagano prstima po njenim obrazima, po nosu, po bradi, dodirivati joj ušne školjke. Ljubio sam joj oči, a ona se smiješila i žmirkala kao mače, uzdisala je i uzvraćala mi poljupce. Bila je ljepotica na kojoj su mi zavidjeli svi muškarci u selu, a ona toga kao da nije bila svjesna, nije bila gorda. Nikada se nije tužila na naše siromaštvo, na sirotinjski kruh koji jedemo, na bistru čorbu u loncu. Bila je sretna što se volimo, što smo zajedno, što imamo djecu. A sada je umorna žena kojoj su godine odricanja i patnje nagrdile ljepotu, ugasile osmijeh na licu. Prestao sam je voljeti. Postalo mi je teško u njenoj blizini, podsjeća me na sve što smo izgubili, na sve što smo mogli biti. Ne mogu je više gledati, ne mogu više razgovarati s njom. Njen glas me vrijeđa, njeni dodiri mi nanose bol. Kada mi dođe u posjetu okrenem se i gledam u zid. Ne želim je više kraj sebe.

Kada je umro, nisam plakala, samo sam šutjela i uzdisala, mnoge sam dane provela zatvorena u kući, skutrena u nekom ćošku, nijema od tuge i bola.

Poslije sam ga sanjala. Skoro svake večeri dolazio mi je u san, vidjela sam ga sasvim jasno, bio je blijed, ispijen, izmučen, išao je prema meni ispruženih ruku. To za mene nisu bili strašni snovi, nikada se nisam uplašila, nisam kriknula, nikada se nisam probudila. Uvijek je bilo svijetlo oko nas, on je stajao na nekoj prašnjoj cesti, uokolo je bila samo gola, suha zemlja. Gledao me je dugo, a onda mi se obraćao, počinjao je da govori promuklim, dubokim glasom.

"Pogledaj, Hatidža", rekao je u posljednjem snu. "Evo, opet mogu da hodam, da gledam i govorim, ali, svejedno, nisam živ, ne osjećam otkucaje srca, krv mi ne teče kroz tijelo. Stalno sam umoran, veoma mi je hladno, sav sam se pretvorio u komad leda. Ovdje je ružno, dosadno, ništa se ne dešava, usamljen sam, ničega nema u ovoj beskrajnoj pustinji. Cijelo vrijeme samo hodam cestom kojoj kraja nema, lutam bez ikakvog cilja. Poželio sam tebe i djecu, našu kuću i drugove iz tvornice. Želio bih se vratiti gore, na zemlju, osjetiti toplinu sunčevih zraka, ogrijati promrzle udove. Stalno čujem glas koji mi govori kako je to moguće, kako sve zavisi od tebe, kako mi samo ti možeš pomoći, kako me možeš vratiti među žive ljude. Ako želiš da oživim, da opet budem tvoj muž, priđi bliže, uzmi moje ruke, stegni ih čvrsto, zagrlj me i ugrij na svojim grudima i moje će srce ponovo kucati."

Gledao je molećivo u mene i pružao svoje hladne, blijede ruke. Ja sam stajala mirno, spuštenu ruku, nisam mu htjela prići. On je zastao i kao da se čudio. Obuzeše ga nevjerica i očajanje. Šutio je i čekao. Gledao me tužno. Na njegovo lice pala je tamna sjena. Svjetlost kojom je bio obasjan počela se gasiti. Slika iz sna se zamračila. Probudila sam se. Skočila iz postelje. Moje srce je snažno udaralo. Šta sam to uradila?!, kriknula sam. Zašto mu nisam pružila ruke? Zašto ga nisam zagrlila? Zašto ga nisam željela vratiti u svijet živih? Kakva sam ja to žena? Zašto sam mu okrenula leđa? Obuzelo me kajanje, sram, stid. Osjećala sam strašan stid zbog svoje odluke. Poželjela sam nazad u san, da opet budem s njim, htjela sam mu prići, zagrliti ga, povesti ga sa sobom, oživjeti. Trebalo je ponovo usnuti. Spustila sam glavu na jastuk i zažmirila. Ležala sam mirno neko vrijeme. San mi nije dolazio na oči. Do jutra sam ostala budna. I naredno veče sam legla s nadom da ću ga vidjeti. Ležala sam u krevetu i čekala da mi dođe u san. Nije došao. Nikada ga više nisam sanjala.

Sanjin Lugić

**Dženan Dautović, Nedim Rabić
Dinko Delić, Milan Garić
Mustafa Sušić, Muhidin Džanko**

NAJSTARIJI DO SADA POZNATI SPOMENI GRADAČCA U PISANIM IZVORIMA SREDNJEG VIJEKA*

Kao i u brojnim drugim regijama Europe, tako je i na prostoru Bosne i Hercegovine iznimno rijetko poznat datum osnivanja nekog grada. Čak i kada postoje određeni historiografski argumenti za tačan datum, veliko je pitanje kako tretirati ranije oblike ljudskog obitavanja na tom prostoru. Slikovit primjer je svježa historiografsko-politička debata oko datuma osnivanja Sarajeva.¹ Većina drugih gradova obilježava tek dan njihovog najstarijeg sačuvanog spomena u pisanim izvorima. Također, postoje i primjeri da se jedno vrijeme jedan datum obilježavao kao prvi spomen nekog grada, da bi zatim novi dokumenti bili pronađeni i taj datum pomjerili nešto dalje u prošlost.² To je normalan prirodni proces razvoja historijske

---

* Autori se zahvaljuju gospodinu Mariju Čičiću, vlasniku firme Mirror d.o.o. iz Gradačca, na finansijskoj podršci bez koje fotografija pisma pape Pia II iz Vatikanskog arhiva ne bi mogla biti objavljena u ovoj publikaciji.

- 1 Različite historiografske stavove u pogledu početka urbanog života na području današnjeg Sarajeva i datuma njegovog osnivanja pogledati u: Husnija Kamberović, "Sarajevo i njegove ulice", u: *Historičar u javnosti*, UMHIS, Sarajevo, 2022, 149-212 i Aladin Husić – Behija Zlatar – Enes Pelidija, "O nastanku Sarajeva", *Analiz Gazi Husrev-begove biblioteke* 27 (2020): 85-97. Nedavno je ukazano i na kontroverzu u pogledu datiranja prvog spomena Konjica u izvorima: <https://radiokonjic.ba/gradski-vijecnik-ajdin-tinjak-prvi-spomen-konjica-u-pisanim-dokumentima-nije-16-juni/>
- 2 Najpoznatiji je svakako primjer prvog spomena Travnik, koji se dugo datirao u 1464. godinu i drugi prolazak osmanske vojske sultana Mehmeda II kroz to područje, što je zapisano u Dursun-begovoj hronici, no, historičar Marko Šunjić je u Zadarskom arhivu pronašao dokument koji je taj prvi spomen pomjerio jednu godinu unazad, za vrijeme prvog pohoda Mehmeda II – kada je u

nauke, u kojoj se pronalazak novih izvora, pored pronalaska novih interpretacijskih modela, smatra jednim od najvećih doprinosa u bavljenju prošlošću. Ovaj članak je posvećen upravo jednom takvom događaju – pronalasku novog najstarijeg spomena grada Gradačca u izvorima.³

Česta je zablude u historiografiji i javnom diskursu da se postanak Gradačca i njegovog Starog grada veže za osmanski period.⁴ Tome je zasigurno

---

izvještaju datiranom u 3. juni i upućenom trogirskom knezu, među ostalim tvrđavama koje je sultan osvojio, spomenuta i travnička. Marko Šunjić, "Trogirski izvještaji o turskom osvojenju Bosne (1463)", *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine* 29 (1989): 139-157, 147. Zahvaljujući naporima Zavičajnog muzeja Travnik, a u zadnje vrijeme i udruženja Bosanski kulturni krug, godinama je Travnik grad koji najdosljednije obilježava svoj prvi spomen u izvorima.

- 3 U historiografiji je ponuđeno nekoliko osvrta na srednjovjekovnu historiju Gradačca/Gračca i njegove okoline: Marija Brandić – Pavo Živković, "Povijest župe Nenavište u srednjem vijeku i osmanskom periodu", *Bosna franciscana* 25 (2006): 165-180; Nedim Rabić, "Mjesto i značaj Gradačca u srednjovjekovnoj Bosni i njenoj teritorijalnoj organizaciji. (Prilog izučavanju Gradačca u doba srednjovjekovne Bosne)", *Gračanički glasnik* 24 (2007): 46-55; Edin Mutapčić, "Gradačac i okolina u srednjem vijeku", *Baština sjeveroistočne Bosne* 3 (2011): 10-37; te u radovima nešto širih tematskih okvira: Pavao Anđelić, "O usorskim vojvodama i političkom statusu Usore u srednjem vijeku", *Prilozi Instituta za istoriju* 13 (1977): 21-22; Pavo Živković, "Usora i Soli – poprište značajnih historijskih događaja u XIV i XV stoljeću", *Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne* 15 (1984): 33; Pavao Anđelić, "Modriča sa okolinom u srednjem vijeku", u: *Modriča sa okolinom u prošlosti*, (ur.) Ibrahim Karabegović, Opština Modriča, Modriča, 1986, 36-38; Jelena Mrgić, "Župe i naselja 'zemlje' Usore", *Jugoslovenski istorijski časopis* 33/1-2 (2000): 30; Jelena Mrgić, *Severna Bosna 13-16. vek*, Istorijski institut, Beograd, 2008, 69, 129-130, 168, 178-179, 221-222, 248-250.
- 4 Hamdija Kreševljaković u svom poznatom pregledu bosanskih urbanih centara navodi i prve spomene gradova koje obrađuje. Za Gradačac bilježi da se prvi puta spominje 1643. godine. Hamdija Kreševljaković, "Stari bosanski gradovi", *Naše starine* 1 (1953): 39. U knjizi o kapetanijama isti autor je napisao da se Gradačac "po prvi put spominje 1634. Samo ime kaže da je to bio malen gradić." Tom prilikom je naveo drugačiju godinu. S obzirom da se nije pozvao na izvor koji je koristio, godina prvog spomena Gradačca kao kasabe ostao je nejasan. Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo 1980, 194; Cf., Hamdija Kreševljaković, "Gradačac u prošlosti",

doprinijela ubrzana urbanizacija grada i veliki graditeljski poduhvati gradačaćkih kapetana u 18 i 19. stoljeću.⁵ Međutim, Gradačac nema veze samo sa Husein-kapetanom Gradašćevićem i turbulentnim događajima iz 19. stoljeća nego ima mnogo stariju historiju koja seže duboko u kasno srednjovjekovno razdoblje.⁶

Iako se Gradačac relativno kasno spominje u srednjovjekovnim historijskim izvorima, njegovo povijesno jezgro je nesumnjivo vezano za starija historijska razdoblja, kako se može zaključiti na osnovu malobrojnih arheoloških nalaza.⁷ Do sada se smatralo da je Gradačac prvi put spomenut u povelji posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića od 18. septembra 1461. godine pod nazivom Gračac. Ova povelja nije sačuvana u originalu nego u franjevačkom ljetopisu iz 17. stoljeća, u nauci poznatijem kao Fojnička hronika.⁸ Prepisao ju je, pretpostavlja se sa originala, jedan nepoznati

---

Front slobode X, Tuzla 1953, br. 351 (str. 4); 352 (4), 355 (4), 356 (4), 357 (4). Svi drugi autori koji su se referirali na Kreševljakovića su se opredjeljivali za jednu od ove dvije godine. S druge strane Hazim Šabanović je naveo da je nahija Nenavište 1633. godine pripala kadiuku Gračanica, što bi moglo značiti da se Gradačac kao kasaba prvi put spominje upravo te godine. Međutim, bez uvida u izvor to pitanje još uvijek ostaje otvoreno, Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*, Svjetlost, Sarajevo, 1982, 202.

- 5 O graditeljskoj djelatnosti i vakufima Gradašćevića u više navrata pisao je Nusret Kurjaković. Vidi, Nusret Kurjaković, *Vakuf begovske porodice Gradašćević*, BZK Preporod, Gradačac, 2014; Usp. *Kulturno-historijsko naslijeđe Gradačca*, (ur.) Nusret Kurjaković, Medžlis Islamske zajednice Gradačac i Općina Gradačac, Gradačac, 2017.
- 6 Pažnju na srednjovjekovnu prošlost Gradačca skrenuo je Nedim Rabić u radu Nedim Rabić, "Mjesto i značaj Gradačca u srednjovjekovnoj Bosni", 46-55.
- 7 *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom II, (ur.) Borivoj Čović, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1988, 5.22. Natuknica Branka Belića pod pojmom *Gradačac*.
- 8 Dijelove iz tzv. "Fojničke hronike" uvrstio je u svoj Ljetopis učeni franjevac Nikola Lašvanin, Ignacije Gavran, "Uvod", u: Fra Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, Veselin Masleša, Sarajevo 1981, 24. Kustos Zemaljskog muzeja Ćiro Truhelka prvi je objavio izvatke iz ovog rukopisa prema prijepisu fra Stjepana Margetića, Ćiro Truhelka, "Izvadak iz ljetopisa fra Nikole Lašvanina", *Glasnik Zemaljskog muzeja* (dalje GZM) 1/3 (1889): 77-80. Nakon njega, povelju je priredio Milan Vukičević koji je prvi posumnjao da se naziv Gračac odnosi na Gradačac: "nije li to današnji Gradačac?" Milan Vukičević, "Iz starih srbulja",

franjevac u vrijeme u kojem je sjećanje na Bosansko Kraljevstvo sve više blijedilo. S obzirom na veću vremensku razliku i moguće teže razumljivo pismo, ili jezik bosanske srednjovjekovne kancelarije, prepisivaču su se potkrale greške praćene određenim nelogičnostima, koje u cjelini ne utiču na mnogo na historijski značaj dokumenta, a njegova autentičnost ne može se dovesti u pitanje.⁹ Sadržaj povelje govori o posjedima koje bosanski kralj daruje svom stricu Radivoju Ostojiću – u historiografiji poznatom protukralju, a u ovo vrijeme veoma važnoj ličnosti u Bosanskom Kraljevstvu – a zapravo samo potvrđuje zemljišta koja mu je darovao kraljev otac, odnosno Radivojev brat, kralj Stjepan Tomaš. Među nekolicinom naselja koja se u ovom dokumentu spominju nalazi se i dio u kojem se navodi: "i grad Gračac sa svim selih, koja mu je bio dao gospodin kralj Tomaš".¹⁰

Gračac je deminutivna forma staroslavenske riječi *grad* i u upotrebi je kao najstariji naziv Gradačca.¹¹ Naime, nije slučajno što se kao prefiks uz

---

GZM 13/2 (1901): 345-347; Najdetalniju transkripciju povelje uradio je Ćiro Truhelka koji je u radu, posvećenog čitavoj hronici, Ćiro Truhelka, "Fojnička kronika", *GZM* 21/2 (1909): 446-448. priložio i faksimile na zasebno pagiranim stranicama: strana 1-5. U nastavku teksta, prilikom referiranja na navedenu povelju, koristit će se ovo Truhelkino izdanje. U novije vrijeme, povelja je objavljena i u članku: Emir O. Filipović, "O najstarijem poznatom spomenu grada Tešnja 1461. godine", *Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* 5 (2018): 325-333.

- 9 Detaljnu paleografsku analizu uradio je Šimun Novaković, "Paleografske osobitosti Fojničke kronike kao mogući pristup utvrđivanja mjesta njezina nastanka", *Hercegovina* 9 (2023): 71-116.
- 10 "Kralj Stipan Tomašević (...) stvori(h) milost našu gospodsku mnogo poštenomu našem i virnome služi, našem stricu knezu Radivoju za njegova vjerna i prava posluženja, koja posluži kruni kraljevstva našega, najprvo gospodinu i roditelju našem dobroga spomenutja gospodinu kralju Tomašu i meni gospodinu kralju Stipanu (...) i dasmo mu i darovasmo našim dobrim i dobrovoljnim darom i zapisasmo tim našim otvorenim pismom pod naše velike visuće obistrane zakonite pečati (...) i na Usori grad Tešan sa svim što godi mu je služilo njemu na samrti gospodina kralja Tomaša i grad Gračac sa svim selih, koja mu je bio dao gospodin kralj Tomaš. Jošte što je godi uzeo posli Srebarničke i Ovarčke župe (...) " Ć. Truhelka, "Fojnička kronika", 446-447.
- 11 Pod ovom varijantom nekoliko puta javlja se u mađarskim i osmanskim izvorima 16. stoljeća. Tek od 17. stoljeća osmanski izvorni podaci navode ga u današnjem obliku.

naziv Gračac javlja termin *grad*, jer se u srednjovjekovnoj terminologiji pod ovim nazivom podrazumijevalo da naselje sadrži utvrdu.¹² S druge strane, zanimljiva je opservacija historičarke Jovanke Kalić koja je mišljenja da je oblik "gradačac" rijedak, te da se upotrebljava uglavnom za manja utvrđenja.¹³ Tvrđnja bi mogla imati logike, jer je ova tvrđava prije Bečkog rata (1683-1699) bila najvjerovatnije u veoma lošem stanju, a tek 1634. godine se naselje prvi put navodi pod imenom Gradačac, sada u statusu kasabe.¹⁴ Nije poznato da li su Osmanlije nakon osvajanja sjeverne Bosne i većeg dijela Ugarske vršili bilo kakve intervencije na tvrđavi, iako se zna da je 1533. godine u gradačačkoj tvrđavi bilo 12 mustahfiza (pripadnika vojne postave stacioniranih u gradu).¹⁵ Prema tome, utvrđeni gradovi predstavljali su objekte izrazito vojno-odbrambenog karaktera. To se posebno odnosi na srednjovjekovni Gradačac kojem je namjena bila prvenstveno vojna. Ovakvi gradovi (tvrđave), osim fortifikacija, sadrže i skromne stambene objekte za posadu, dok je ekonomski život u njima praktički sveden na minimum.¹⁶

---

12 Pavao Anđelić, "Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni", *GZM Nova serija – arheologija* 16 (1963): 187.

13 Jovanka Kalić, "Neueste Ergebnisse der historischen Forschung zur Landnahme der Slaven auf dem Balkan, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas", *Neue Folge* 33/3 (1985): 366-377; Usp. Dejan Bulić, "The Fortifications of the Late Antiquity and the Early Byzantine period on the later territory of the South-Slavic principalities, and their re-occupation", u: *The World of the Slavs – Studies on the East, West and South Slavs: Civitas, Oppidas, Villas and Archeological Evidence (7th to 11th Centuries AD)*, (ed.) Srđan Rudić, Institute of History, Belgrade, 2013, 215.

14 H. Kreševljaković, "Stari bosanski gradovi", 39; Na osnovu ovoga vrlo važnog podatka, indirektno imamo vijesti o urbanim prilikama u gradu, jer postoje tačno utvrđena pravila po kojima se naselje može izdići u rang kasabe. Preduslovi su bili postojanje džamije, džemata muslimana (kao i nemuslimana) uređenog po mahalama i trg (čaršiju, pazar). Nerijetko su kasabe formirane na temeljima nekadašnjih srednjovjekovnih gradova, što je i u slučaju Gradačca potvrđeno. Usp. Jelena Mrgić, *Severna Bosna 13-16. vek*, 214.

15 *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, (ur.) Adem Handžić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine – Srpska akademija nauka i umjetnosti, Sarajevo 1986, 201; Jelena Mrgić, *Severna Bosna 13-16. vek*, 248-250.

16 P. Anđelić, "Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni", 187.

Dugo je u historiografiji vladalo mišljenje da je, nakon prvog spomena Gradačca iz 1461. godine, drugi spomen datiran tek u 1533. godinu, odnosno prvi sumarni popis Zvorničkog sandžaka. Međutim, postojanje tvrđave u Gradačcu potvrđuju ugarski izvori iz vremena od pada Bosne pa do osman-skog osvajanja ovog područja.¹⁷ Jedna od najvećih nepoznanica u vezi gradačacke historije u domaćoj historiografiji je činjenica da je jedno vrijeme služio kao utvrda vitezova hospitalaca ili ivanovaca.¹⁸ To znamo na osnovu povelje ugarskog kralja Vladislava II od 1. novembra 1512. godine, u kojoj je on zbog "čestih i strahovitih upada Turaka, neprijatelja kršćanstva" izuzeo dvije tvrđave: *castrum Grachacz* i *castelli Miihaloucz* (tvrđava koja se najvjerojatnije nalazila na mjestu utoka Bosne u Savu) iz nadležnosti Vranskog priorata, te ih stavio pod svoju neposrednu vlast.¹⁹ Ivanovci su svoje sjedište imali najvjerojatnije u današnjem kompleksu starog grada, danas poznatog pod nazivom "Ičkala". Stoga će biti zanimljivo istražiti koji su dijelovi starog grada izvorno pripadali periodu dok su u njemu bili Ivanovci, a koji su novijeg datuma. Moguće je da su predosmanskom razdoblju pripadali i dijelovi gradačacke kule, poznati još i kao Husein-kapetanova kula.²⁰

17 Pál Engel, "Posjedi ivanovaca u Ugarskoj potkraj srednjeg vijeka", *Scrinia slavonsica* 2 (2002): 473-485; Davor Salihović, "Pro sustentatione castrorum: the role of the Hospitaller priory of Hungary in King Matthias Corvinus' anti-Ottoman defensive policies, c.1464-90", *Journal of Medieval History* 47 (1) (2021): 111-112.

18 Vitezovi hospitalci su u administrativnom pogledu pripadali ugarskoj redovničkoj pokrajini poznatoj kao Vranski priorat (prioratus Auranae). Pál Engel, "Posjedi ivanovaca u Ugarskoj potkraj srednjeg vijeka", 484.

19 "(...) Grachacz vocatum, ac castellum eiusdem Miihaloucz appellatum, cum oppido similiter Miihaloucz dicto, sub eodem castello in ripa seu porta fluuii Zauu habitum et vadum per fluvium Zauum habentem (...)", "(...) dictorum castrum Grachacz, castelli et oppidi Myhalovcz (...)" 01.11.1512. Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképtárgygyűjtemény, Budimpešta, dalje: MNL OL DF 268266; Čitavu povelju je u transkripciji objavio Davor Salihović, "O porijeklu, počecima karijere i o dataciji smrti Bartola Grabarskog, priora Vranskog priorata od oko 1474. do 1512.", *Scrinia Slavonica* 21 (2021): 70-72.

20 S obzirom da na gradačackoj kuli (poznatijoj kao Husein-kapetanova kula) "konak i kula urastaju jedno u drugo spajajući se zidom u prizemlju, prvom i drugom spratu" navodi nas na zaključak da je kula već postojala, a da je konak

Dosadašnjih nekoliko osvrta na arhitekturu kompleksa starog grada utvrdili su odstupanja u odnosu na uobičajene elemente u utvrdama osmanskog perioda u Bosni i Hercegovini.²¹

Pored toga što je dugo smatrana za prvi spomen Gradačca u jezičnom obliku Gračac, spomenuta povelja Stjepana Tomaševića sadrži i druga vrijedna saznanja koja se mogu izvući iz citiranog dijela povelje, a to je spomen sela za koja se kaže da pripadaju ovom utvrđenju. U povelji se njihova imena ne spominju, ali samo njihovo postojanje, kao i vezivanje njihove pripadnosti za Gračac, govori u prilog tome da se u njemu nalazilo središte lokalne oblasti. Ako je vjerovati da najraniji osmanski popis ove oblasti iz 1533. godine čuva barem djelimično nekadašnji teritorijalni okvir ovog prostora, kao što je slučaj na više primjera u ostalim dijelovima koji su potpali pod osmansku vlast, onda bi se mogle barem približno ocrtati konture srednjovjekovnog okruga kojem je Gračac gravitirao kao centar.²²

Iako se Gračac ne spominje prije 1460. godine, stariji historijski izvori o srednjovjekovnom gračačkom području, koje je mnogo prostranije od današnje općine Gradačac, time nisu iscrpljeni. Gračac je pripadao srednjovjekovnoj župi Nenavište, te je, po svemu sudeći, bio i njen administrativni

---

dograđen kasnije. Ovu pretpostavku potvrđuje debljina zidova, koja je unutar prostora konaka jednaka vanjskom dijelu zidova kule, Sabira Husedžinović – Zahida Hećimović-Kamberović – Husnija Kamberović, *Kula Husein-kapetana Gradašćevića, vrijednost i stanje poslije rata 1992./95.*, Federalno ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta, Sarajevo, 1999, 7-9.

21 Džemal Čelić, "Arhitektura Gradačca i restauratorski zahvat na kuli Husein-kapetana Gradašćevića", *Naše starine* 2 (1954): 167-174; S. Husedžinović – Z. Hećimović-Kamberović – H. Kamberović, *Kula Husein-kapetana Gradašćevića*, 7-9; Bavarski botaničar Otto Sendtner je još 1847. godine prilikom posjete Gradačcu primijetio nešto drugačiji izgled kule u odnosu na druge koje je obilazio: "Die Stadt, gut gebaut mit einer im italienischen Style von Capitän Hussein (Hussein-Capetan) erbauten umfangreichen, nun bereits desruirten Burg, ist sehr malerisch gelegen." *Das Ausland. Ein Tagblatt für Kunde des geistigen und sittlichen Lebens der Völker* No. 116 (1848): 461. U prijevodu: "Grad, dobro izgrađen s prostranom utvrdom koju je u talijanskom stilu sagrađio Husein-kapetan (Hussein-Capetan), sada već razoren, vrlo je slikovito smješten."

22 Vidi kartu kod, N. Rabić, "Mjesto i značaj Gradačca u srednjovjekovnoj Bosni", 47.

centar.²³ Ova župa nalazi se na sjeveru zemlje Usore i javlja se prvi put tokom prve polovine 14. stoljeća, u vrijeme vladavine bosanskog bana Stjepana II Kotromanića.²⁴ Nenavište se tada prostiralo na obje strane rijeke Bosne, na oko 1.500–2.000 kvadratnih kilometara.²⁵ S obzirom na to da povelja u kojoj je zabilježen prvi spomen ove župe nije precizno datirana, ne može se sasvim pouzdano odrediti kada je nastala, ali se pretpostavlja da je to moglo biti 1329/1330. godine.²⁶ Iz tog dokumenta saznajemo da je bosanski vladar nagradio kneza Grgura Stjepanića sa pet sela, od kojih se tri nalaze u župi Nenavište, a to su Jakeš, Volović i Modrič. Grgur je ova sela dobio za vjernu službu koju je obavio za bosanskog bana. Naime, po banovom naređenju otputovao je u Bugarsku i dopratio nazad u Bosnu kćerku bugarskog cara Mihaila III Šišmana Asena, radi sklapanja braka sa bosanskim banom.²⁷ Moguće je da je tokom srednjeg vijeka Nenavište bilo podijeljeno na dva dijela: zapadni, odnosno na područje s lijeve obale *Bosne*, sa Doborom kao kotarom, i istočni dio, prostor između Bosne i Velike Tinje. Upravo bi to mogao biti razlog zbog kojeg u osmanskome periodu zatičemo identičnu administrativnu organizaciju.²⁸

Vjerovatno znatno ranije nastala, prostrana vlastelinstva župe Nenavište se u prvoj polovini 13. stoljeća počinju razaznavati. To su *Tumicha* (Dubimcha, Dubnica) i Tolisa, koji su bili posjed rodbine i sinova bosanskog bana Borića. Na ovom prostoru postojalo je i prostrano vlastelinstvo bosanske biskupije koje je osnovano donacijom hrvatskog hercega Kolomana, a proširivano je u više navrata donacijama bana Mateja Ninoslava, ugarskog kralja Bele IV, te banova Prijezde i Tvrtka I.²⁹ U zapadnim krajevima Nena-

23 Pavao Anđelić, "O usorskim vojvodama", 21.

24 Lajos Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, Duncker & Humblot, München-Leipzig, 1914, 19.

25 Proračun Nedima Rabića na osnovu analize topografskih podataka.

26 Jelena Mrgić-Radojčić, "Povelja Stjepana II Kotromanića velikom knezu Grguru Stipaniću", *Stari srpski arhiv* 3 (2004): 19–33.

27 L. Thallóczy, *Studien*, 19.

28 P. Anđelić, "O usorskim vojvodama", 22.

29 Tadija Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. 4, Zagreb 1906, 236–240, br. 208; Vjekoslav Klaić, "Crtice o Vukovskoj županiji i Djakovu u srednjem vijeku", *Vjesnik Zemaljskog arkiva* 2 (1900): 103;

višta (uz rijeku Bosnu) bilo je posjeda koji su pripadali velikaškom rodu Hrvatinića, kao što su Jakeš, Modriča i Volović.³⁰ Ban Tvrtko I darovao je bosanskom biskupu Petru zemlju zvanu Jelšavica (Jelsauicha) koja se najvjerovatnije nalazila negdje na području Bosanske Posavine.³¹ Zbog tolikih donacija, Pavao Anđelić je mišljenja da je barem jedan dio nenaviške župe spadao u vladarsku domenu.³²

S druge strane, do ovog rada skoro ništa nije bilo poznato o podgrađu Gračca u srednjem vijeku. Na južnom dijelu zidina, oko povijesnog korita rječice Gradašnice, pronađena je srednjovjekovna keramika koja je datirana u dosta širok vremenski raspon od 13. do 15. stoljeća.³³ U narednim stoljećima tvrđava je više puta popravljana i dograđivana, tako da se danas teško može ustanoviti koji dio zidina, ako uopće postoji, pripada srednjem vijeku. Iako bi naziv mogao tako sugerirati, današnji dio grada poznat kao Varoš nema srednjovjekovno porijeklo, jer se u izvornoj građi ovaj naziv pojavljuje mnogo kasnije.³⁴ Ka-

---

Vladimir Ćorović, "Ban Borić i njegovi potomci", *Glas Srpske kraljevske akademije* 182 (1940): 51.

30 L. Thallóczy, *Studien*, 19; Stanko Andrić, "Mjesto svadbe bana Tvrtka I. i franjevački samostan 'Sveti Ilija'", *Scrinia Slavonica* 4 (2004): 114.

31 Stanko Andrić, "Mjesto svadbe bana Tvrtka I. i franjevački samostan 'Sveti Ilija'", *Zbornik Muzeja Đakovštine* 7 (2005): 25-29; Stanko Andrić, *Vinkovci u srednjem vijeku. Područje grada Vinkovaca od kasne antike do kraja turske vlasti*, Matica Hrvatska – Hrvatski institut za povijest. Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Vinkovci – Slavonski Brod, 2007, 64.

32 P. Anđelić, "O usorskim vojvodama", 22; Tvrdnja M. Vege da se naselje Tišnica, nalazilo u blizini Gradačca (sjeverno od njega) se ne može održati, Marko Vego, *Naselja srednjovjekovne bosanske države*, Svjetlost, Sarajevo, 1957, 115. (vidjeti priloženu kartu u ovom djelu), jer izvor na koji se Vego poziva jasno kaže da se ovo naselje nalazi u župi Osat, u istočnoj Bosni, usp. Aleksandar Hoffer, "Položaj nekih mjesta u povelji kralja Sigismunda od godine 1426", *GZM* 5/3 (1893): 553; Lajos Thallóczy, "Prilozi k objašnjenju izvora bosanske historije", *GZM* 5/2 (1893): 187.

33 Nalaz keramike, naravno ne podrazumijeva postojanje podgrađa i tvrđave, ali pošto nemamo ranijih vijesti, pretpostavljamo da je ovaj grad morao postojati i ranije, *Arheološki leksikon* (5.22).

34 Stoga smatramo teško održivim mišljenje Muhameda Hadžijahića, autora ove hipoteze, Muhamed Hadžijahić – Teufik Muftić, *Gradačac i okolina, Nacrt za monografiju*, neobjavljeni rukopis, Gradačac, 1960, 9.

da je vršen prvi popis Zvorničkog sandžaka 1533. godine, nahija Gračac bila je jedna od najrjeđe naseljenih oblasti.³⁵ Navedene godine locirana su samo četiri naseljena mjesta: varoš (kala'i) Gračac, selo Modriča, selo Koprivica, selo Bihća Glavica, sa trinaest mezri. Zanimljivo je da se samo ove godine nahija zove *Gračac* po istoimenoj varoši sa tvrđavom *Gračac*,³⁶ jer je već kod narednog popisa iz 1548. godine ona imenovana *Nenavište* – naziv koji će nositi do sredine 19. stoljeća.³⁷ Svakako da pažnju privlači informacija o tvrđavi i naselju na mjestu današnjeg Gradačca. Kao timar Mehmeda sina Dizdara, posadnika u tvrđavi Sokol, spominje se varoš tvrđave Gračac sa 17 kuća (11 muslimanskih i 6 hrišćanskih) i sa prihodom od 1.200 akči.³⁸ Pored varoši, tvrđave, u defteru se spominju i opustjela naselja za koja stoji da se nalaze u blizini tvrđave Gračac. To su: mezra Dolska³⁹ i Dvorska.⁴⁰ Ovim naseljima danas nema traga, a moguće je da ih je obuhvatila varoš grada tokom svog razvoja. U pogledu stanovništva u varoši Gračac situacija je ostala potpuno ista kao i prije 15 godina (10 muslimanskih kuća sa 2 mudžereda).⁴¹

Zanimljiv je spomenuti toponim "Dvorska", koji se prvi i jedini put pojavio u navedenom osmanskome defteru iz 1533. godine. Iako ga srednjovjekovni izvori ne spominju, ne mora da značiti da to selo nije i tada egzistiralo. Sama riječ *dvor* u srednjovjekovnoj Bosni je složen fenomen koji treba posmatrati i analizirati iz više dimenzija. Prije svega, ta riječ se koristi za vladarsku rezidenciju, zatim tokom cijelog srednjeg vijeka ona označava *kuću* ili *dom*. *Dvorovi* su također kuće gospodara u župama, ali i kuće malih lju-

---

35 Nedin Filipović smatra da je "prije tog naseljavanja Nenavište predstavljalo pust, barovit i nenaseljen kraj" vidi: Nedin Filipović, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, 2005, 120.

36 *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 154.

37 H. Šabanović, *Bosanski pašaluk* 1982, 173; Ahmed Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1983, 27.

38 *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 201.

39 *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 154.

40 *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 157.

41 Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975, 139-140.

di.⁴² S obzirom na to da defter navodi Dvorsku u blizini gračačke tvrđave, ona možda može predstavljati rezidenciju lokalnog velikaša.

Novi podaci iz Vatikanskog arhiva pokazuju ne samo da je podgrađe postojalo nego da je 1460. godine imalo dovoljno visok stepen urbanizacije da su potrebe iziskivale i jedno crkveno zdanje, za koje je papa Pio II dao blagoslov. Ako je suditi na osnovu ovog podatka, možemo pretpostaviti da je razvoju Gračca pogodio strateški vrlo povoljan položaj u procjepu interesnih sfera Ugarske i Bosne, jer je, bivajući situiran na posljednjim obroncima planine Trebave, na jedinoj prirodnoj stijeni u širem okruženju, imao sve predispozicije jedne od važnijih tvrđava.

* * *

Novi najstariji spomen Gradačca u izvorima:

Pismo pape Pia II od 4. aprila 1460. godine

[Archivio Apostolico Vaticano, *Registra Vaticana* 475, f. 229v-230r]

Ovo pismo pronađeno je prilikom nedavnog istraživanja u Apostolskom arhivu u Vatikanu, u okviru 475. volumena najopsežnijeg registra – *Registra Vaticana*, u kojem se nalaze prijepisi akata koje je donijela Rimska kurija u vrijeme prve dvije godine pontifikata pape Pia II (1458-1464). U analizi ovog pisma donosimo transliteraciju, prijevod i kontekstualizaciju.

a.) Transliteracija:

Pius etc. [episcopus servus servorum Dei]⁴³

Universis Christifidelibus presentes litteras inspecturis. Salutem etc. [et apostolicam benedictionem]

42 Up. Sima Ćirković, "Dvor i kultura u bosanskoj državi", u: *Rabotnici, vojnici, duhovnici*, Equilibrium, Beograd 1997, 436; Sima Ćirković, "Dvor", u: *Leksikon srpskog srednjeg veka*, (ur.) Sima Ćirković i Rade Mihaljčić, Knowledge, Beograd, 1999, 139-142.

43 Papa Pio II je rođen kao Aeneas Silvius Piccolomini u selu Corsignano u Toskani 1405. godine, u porodici sitnog osiromašenog plemstva, sa 17-tero braće i sestara. Njegov razvoj iz takve sredine u jednog od najznačajnijih humanističkih učenjaka i teologa svog vremena, pa naposljetku i dolazak na tron sv.

Licet is de cuius munere venit ut sibi a suis fidelibus digne et laudabiliter serviatur de habundantia sue pietatis que merita supplicum excedit, et vota bene servantibus sibi maiora retribuat quam valeant promereri. Nichillominus tamen desiderantes Domino redere populum acceptabilem et bonorum operum sectatorem fideles ipsos ad complacendum eis quasi quibusdam alectiuis muneribus remissionibus scilicet et indulgentiis invitamus. Ut exinde reddantur divine gratie aptiores.⁴⁴

Cupientes igitur ut ecclesia sancte Trinitatis sub castro Grachaz congruis honoribus frequentetur et ut fideles ipsi eo libentius confluentur ad eandem, quo ad hoc ibidem dono celestis gratie conspexerint uberius se reffectos, de omnipotentis Dei misericordia, ac beatorum Petri et Pauli apostolorum eius auctoritate confisi, omnibus uere penitentibus et confessis, qui in Nativitatis Circumcisionis Epiphanie, Resurrectionis ascensionis et corporis domini nostri Ihesu Christi Penthecostes necnon in natiuitatis annuntiacionis purificationis et assumptionis beate Marie uirginis, et Nativitatis beati Iohannis baptiste, dictorum Petri et Pauli apostolorum ac sancti Francisci, sancti Ge-

---

Petra, jedna je od spektakularnih priča o karijerama uspješnih pojedinaca na prijelazu iz srednjeg vijeka u renesansni period. Prije nego je postao papa, živio je život svjetovnog učenjaka, podučavao je, pisao naučna djela i poeziju, oženio se i dobio sina. Zaredio se tek 1446. godine i trebalo mu je samo deset godina da postane kardinal Siene, u kojoj je i završio univerzitet i općenito boravio najveći dio svog života, a zatim tek još dvije dodatne godine da se uspe na papinski tron. Jedno vrijeme je čak radio i kao kancelar posljednjeg antipape u historiji – Feliksa V. Za papu je izabran 19. augusta 1458. godine, uzevši ime Pio, koje je do tada nosio samo kasnoantički papa Pio I (140-154.) jedna od rijetkih ličnosti koje su kanonizirane i u Zapadnoj i u Istočnoj crkvi. Najveći dio pontifikata Pio II je proveo u pripremama raznih križarskih pohoda protiv Osmanskog carstva, koji su redom propadali. Preminuo je 14. augusta 1464. godine. Rosamond Joscelyne Mitchell, *The Laurels and the Tiara: Pope Pius II, 1458-1464*, Harvill Press, London, 1962; Gerard Noel, *The Renaissance Popes. Statesmen, Warriors and the Great Borgia Myth*, Caroll & Graff publishers, New York, 2006, 29-46.

- 44 Korištenje *Licet is* arenge automatski ukazuje da se dalji sadržaj papinskog pisma odnosi na posvećivanje neke novoizgrađene ili popravljene crkvene zgrade i izdavanje indulgencija – oprosta grijeha, onima koji pohode te crkve tokom određenih blagdana. Thomas Frenz, *Lexikon der Papstdiplomatik*, Passau, 2019, 39/12 (str. 1471).

orgii, sancte Catherine et dicte ecclesie dedicationis festiuitatibus, ac celebritate omnium sanctorum. Et pro Nativitatis, Circumcisionis Epiphanie, Resurrectionis ascensionis et corporis domini, necnon Natiuitatis et assumptionis beate Marie ac nativitatis beati Iohannis et apostolorum Petri et Pauli predictorum festiuitatum octauas, et pro sex dies dictum festum Pentecostes immediate sequentes prefatam ecclesiam deuote uisitauerint annuatim singulis uidelicet festiuitatum et celebritatis. Septem annos et totibus quadragennas octavarum vero et sex diorum predictorum diebus quibus predictam ecclesiam uisitauerint ut profectur centum dies de iniunctis eis penitentiis misericorditer relaxamus presentibus iniperpetuum ualituris.

Uolumus autem quod si aliis visitantibus dictam ecclesiam aut ad eius reparationem siue fabricam manus porrigentibus adiutrices seu pias inibi elemosinas erogantibus aut alias aliqua alia indulgentia in perpetuum uel ad certum tempus nondum elapsum duratura per nos concessa fuerit presentes littere nullius existant roboris uel momenti.

Datum Senis. Anno Incarnationis Dominicæ MCCCCLX pridie nonas aprilis pontificatus nostri anno secundo.⁴⁵

---

45 Datiranje ovog pisma je specifično budući se u početku koristi kalendar iz Siene – "Datum Senis", što pokazuje da je ono izdano tokom boravke pape u njemu omiljenom gradu, u kojem se odigrala i njegova krunidba. Prema "Sien-skom stilu", koji zapravo slijedi dominantniji Firentinski kalendarski stil, godina počinje 25. marta (Fabrizio Nevola, "Ritual geography: housing the papal court of Pius II Piccolomini in Siena (1459-60)", *Renaissance Studies* 20/2 (2006): 201-224). Međutim, ovo ne utiče na datiranje pisma, budući je početkom aprila nastupila 1460. godina po oba kalendara. Tačan datum se krije u dijelu datacije "pridie nonas aprilis" – dan prije aprilskih nona. None su, pored kalendi i ida, jedan od tri dijela svakog mjeseca prema lunarnom kalendaru koji se primjenjivao od vremena Rimske civilizacije. Označavale su prvu lunarnu fazu, kada se na nebu može vidjeti mladi mjesec, u obliku srpa okrenutog na desno. Ovisno o mjesecu u godini, none su padale ili na peti ili na sedmi dan, a budući je april jedan od mjeseci kada none padaju u peti dan, onda je "dan prije nona" mogao biti samo 4. april. Završni dio datacije se odnosi na godine pontifikata svakog pape. Prvi dan pontifikalne godine Pia II je pado na dan njegove krunidbe – 19. august 1458., što znači da se druga pontifikalna godina protezala između datuma 19. 8. 1459. – 18. 8. 1460, što odgovara podatku iz pisma.

b.) Prijevod

Pio itd. [sluga slugu Božijih]

Svim vjernicima kršćanima koji ovo pismo budu gledali, pozdrav itd. [i apostolski blagoslov].

Iako on, čiji je dar da mu vjernici služe na dostojan i hvale vrijedan način, od svoje bogate ljubavi, koja prevazilazi zasluge i želje onih koji se mole, daje više zauzvrat onima koji im služe na dobar način, nego što zaslužuju, ipak pozivamo, da tako kažemo, nekim primamljivim nagradama, naime, oprostom i oproštenjem grijeha – u želji da zajednica bude ugodna Bogu i pristaše dobrih djela – ove vjernike da budu njemu ugodni, tako da se na taj način mogu učiniti prikladnijima za božansku milost.

Stoga želimo da se crkva Svete Trojice⁴⁶ u podgrađu Gračca posjećuje s dužnim počastima, te da se i sami vjernici s većom spremnošću slijevaju u istu, jer su vidjeli sebe bogato napojene nebeskim darom. Milošću Svemogućeg Boga i blaženih apostola Petra i Pavla, uzdajući se u njihov autoritet, svim istinskim pokajnicima i ispovjednicima, koji na Božić, Obrezanje, Bogojavljenje, Uskrs, Uznesenje i Pedesetnicu tijela Gospodina našega Isusa Hrista, kao i na Rođenje Blagovijesti Očišćenja i Uznesenja Presvete Bogorodice, i Rođenja Blaženog Ivana Krstitelja, svetkovine navedenih apostola Petra i Pavla, sv. Franje, sv. Jurja, sv. Katarine, te na Dan posvećenja pomenute crkve praznicima i proslavi svih svetaca, te kroz osam dana nakon ovog Rođenja, Obrezanja, Bogojavljenja, Vaskrsenja, Vaznesenja i tijela Gospodnjeg, kao i Rođenja i Uznesenja Presvete Marije, i rođenja bl. Ivana i apostola Petra i Pavla, i za šest dana koji slijede neposredno poslije pomenutog praznika Pedesetnice, neka pobožno posećuju pomenutu crkvu svake godine na svaki od praznika, i za sedam godina slavlja, i za čitavih četrdeset dana, ali na osmi dan i na šesti od prethodno navedenih dana u kojima su posjetili spomenutu crkvu, tako da se može nastaviti, stotinu dana pokore da im bude naloženo.⁴⁷

46 Između ove jezične varijante i u današnjoj praksi nešto češćeg oblika Sveto Trojstvo, odlučili smo se zbog činjenice da su i franjevci u stara vremena upotrebljavali upravo ovu varijantu. Vidi: <https://religijski.jezik.hr/savjet/sveto-trojstvo-i-sveta-trojica/>

47 Blagdani koji se spominju u ovom pismu obilježavaju se na slijedeće datume: Božić – 25. decembar; Obrezanje – 1. januar; Bogojavljenje – 6. januar; Uskrs

No, naša je želja da svim posjetitelji spomenute crkve, koji u njezinoj popravci ili izgradnji pruže ruku pomoći, ili pobožnima daju milostinju, ili bilo koju drugu pomoć, oprost koju smo im dali da potraje zauvijek, ili određeno vrijeme koje još nije proteklo, ovo pismo neće imati nikakvu snagu niti vrijednost.

Datum po Sieni. 1460. godine od Gospodnjeg utjelovljenja, dan prije aprilskih nona, druge godine našeg pontifikata.

c.) Kontekst

Ključni događaji za razumijevanje ovog pisma pape Pia II desili su se godinu dana ranije, 1459. godine. Tokom nekoliko turbulentnih mjeseci, najprije je došlo do drugog i konačnog osmanskog osvajanja Smedereva i uništenja Srpske Despotovine (20. juni),⁴⁸ zatim su se pojavile glasine da su za tu vojnu katastrofu krivi bosanski kralj Tomaš i njegov sin, posljednji srpski despot, princ Stjepan Tomašević,⁴⁹ a naposljetku je kralj Tomaš, da bi se opravdao od tih optužbi i vratio dobar glas na Kuriji, zvanično zabranio dalje djelovanje Crkve bosanske kao institucije.⁵⁰

Nakon toga uslijedilo je veliko ubrzanje procesa katolicizacije Bosanskog Kraljevstva, čiji se početak može datirati nekoliko desetljeća ranije, tokom zadnjih godina pontifikata pape Eugena IV i vladavine kralja Tvrtka II Tvrtkovića. Ovaj se proces ponajviše bazirao na konverziji vladajuće po-

---

– prva nedjelja nakon proljetnog užtapa (22. mart – 25. april); Uznesenje Gospodinovo – 40 dana nakon Uskrsa; Uznesenje Bogorodice Marije – 25. august; Pedesetnica tijela Gospodinova – 50 dana nakon Uskrsa; Blagovijest – 25. mart; Rođenje Ivana Krstitelja – 24. juni; Svetkovina svetih Petra i Pavla – 29. juni; svetkovina sv. Franje – 4. oktobar; svetkovina sv. Jurja – 23. april; svetkovina sv. Katarine – 25. novembar.

48 Momčilo Spremić, (ur.), *Pad Srpske despotovine 1459. godine*, SANU, Beograd, 2011.

49 Đuro Tošić, "Bosanska nazovi 'krivica' za pad Srpske despotovine", u: Типо Тошић, "Босанска назови "кривица" за пад Српске деспотовине", u: *Pad Srpske despotovine 1459. godine*, (ur.) Momčilo Spremić, SANU, Beograd, 2011, 185-192.

50 Pejo Čošković, "Tomašev progon sljedbenika Crkve bosanske 1459.", u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, (ur.) Iljas Hadžibegović – Ibrahim Bakić, Institut za istoriju – Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo, 1990, 43-48.

rodice Kotromanića, te nekih drugih velikaških porodica na katoličanstvo, te izgradnjom novih crkava u okviru djelovanja franjevačke Bosanske vikarije. Posebno aktivna u izgradnji novih crkvenih zgrada bila je supruga kralja Tomaša, kraljica Katarina.⁵¹

Jedna od najznačajnijih ličnosti Bosanskog Kraljevstva, bio je svakako i polubrat kralja Tomaša, Radivoj Ostojić, koji je ranije imao jake pretenzije na krunu, da bi se u kasnijoj fazi života zadovoljio ulogom pratioca i savjetnika Stjepanu Tomaševiću.⁵² Radivoj je upravo početkom 1460. godine stupio u kontakt sa papom Pijom II i zamolio za posvećenje crkvenih građevina koje je podigao na nekoliko lokacija unutar Bosanskog Kraljevstva, uključujući Gradačac, Tešanj, Bobovac itd. Razloge za njegov užurbani angažman za afirmacijom katoličanstva u Bosni treba svakako tražiti zbog spomenutog gubitka Smedereva godinu ranije, u čemu je bio aktivan sudionik budući je bio u pratnji mladog despota i bosanskog prijestolonaslijednika. Ugarski kralj Matijaš Korvin mu je početkom jula oduzeo posjede koje je uživao u Požeškoj županiji zbog navodne počinjene nevjere.⁵³

Razlog zašto ovo papinsko pismo nije ranije dovođeno u vezu sa Bosnom vjerovatno treba tražiti u izostanku bilo kakvog drugog geografskog ili biografskog podatka unutar njega, izuzev navoda "sub castro Grachaz". Također, postojanje pisama izdatih u približno vrijeme prema istom obrascu s

---

51 Augustino Theiner, *Vetera Monumenta Historica Hungariam Sacram Illustrantia*, vol. II, Typis Vaticanis, Roma, 1860, br. 386, 387, 487.

52 Pavo Živković, "Tvrtko II. Tvrtković i Radivoj Ostojić (Sukob dvaju kraljeva oko prijestolja)", u: *Iz srednjovjekovne povijesti Bosne i Huma*, HKD "Napredak" – podružnica Osijek, Osijek 2002, 125-149; Stanko Andrić, "O obitelji bosanskog protukralja Radivoja Ostojića (prilog rasvjetljavanju bračnih veza posljednjih Kotromanića s plemstvom iz dravsko-savskog međurječja)", u: *Stjepan Tomašević (1461.-1463.) – slom srednjovjekovnog Bosanskog Kraljevstva*, (ur.) Ante Birin, Hrvatski institut za povijest – Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu, Zagreb-Sarajevo, 2013, 109-132.

53 Đorđe Bubalo, "Posedi srpskih despota u odbrambenim planovima kraljevine Ugarske 1458. i 1459. godine", u: *Pad Srpske despotovine 1459. godine*, ur. Momčilo Spremić, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd 2011, 239; Enes Dedić, *Bosansko kraljevstvo i Srpska despotovina*, Institut za historiju, Sarajevo 2021, 261; E. O. Filipović, "O najstarijem poznatom spomenu grada Tešnja", 325-333.

ciljem oslobađanja kršćana od nametnute pokore u kojima se spominju gradovi sa sjevernih prostora Bosanskog Kraljevstva kojima uglavnom upravlja Radivoj Ostojić govore u prilog tome da je spomenuti Grachaz bez sumnje srednjovjekovni Gračac, a današnji Gradačac.⁵⁴

Još jedan važan kontekst u vezi našeg izvora jeste njegova vezanost za rad franjevačkog reda u Bosni. Ovaj siromašni crkveni red bio je prisutan na području srednjovjekovne Bosne od 1340-te godine, kada je utemeljena Bosanska franjevačka vikarija, koja je dugo vremena bila jedini oblik institucionalnog katoličanstva, iako nije bila dio hijerarhije i sistema katoličke crkve.⁵⁵ Misionarska aktivnost franjevaca u Bosni počela je ostvarivati rezultate jako brzo, no, suštinski značajno se razvila tek nakon približavanja interesa Bosanske kraljevine i Rimske kurije u sprječavanju širenja Osmanskog carstva dalje na zapad. Nakon spomenutih događaja iz 1459. godine i prestanka djelovanja Crkve bosanske, ta je akcija izgubila i posljednji faktor inhibicije i mogla je da se slobodno razbukta. Tome svjedoči i da su do sada u historiografiji bila poznata četiri pisma pape Pia II upućena Bosanskoj vikariji, a datirana na isti dan kao i pismo koje je predmet ovog rada.⁵⁶ Franjevci u Bosni nisu gradili samo samostane, nego i dvorske, te

---

54 Gračac u Lici s kojim je u literaturi Gradačac bio konfuzno mijenjan (vidi M. Vego, *Naselja*, 115) ne može doći u obzir jer se ovo mjesto, iako se prvi put spominje 1465. godine, duboko u 16. i 17. stoljeće nazivalo "Gradac" ili "Gradec", vidi: <https://www.enciklopedija.hr/clanak/gracac>

55 Postoji obilje literature posvećene početku djelovanja franjevačkog reda u srednjovjekovnoj Bosni, sa nekoliko različitih teorija o tačnom datumu/godini pokretanja tog procesa. Smatramo da je najtačnija ujedno ona najstarija od ovih teorija, utemeljena još u 16. stoljeću i djelu *Chronica Fratrum Minorum* fra Marka Lisabonskog, a koja dolazak franjevaca u Bosnu i početak njihovog sistematskog djelovanja datira u 1340. godinu, kada je i osnovana Vikarija. Od modernih autora koji stoje uz ovu teoriju izdajamo: Bazilije Pandžić, "Djelovanje franjevaca od 13. do 15. stoljeća u bosanskoj državi", u: *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne*, (ur.) Želimir Puljić – Franjo Topić, Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo 1991, 244; Pejo Čošković, "Franjevačka djelatnost u srednjovjekovnoj bosanskoj državi i društvu – 2. dio: Korijeni kršćanstva na području današnje Bosne", feljton *Svjetlo riječi*, Sarajevo, 2006, 65.

56 Te papinske bule se uglavnom odnose na opće poslove Vikarije i njihovo uređenje: Dominik Mandić, *Franjevačka Bosna*, Hrvatski povijesni institut, Rim, 1968, 125.

gradske crkve.⁵⁷ Gra(da)čačka crkva bi prema tome spadala u zadnje spomenute sakralne građevine.

Zaključak

Gradačac sadrži jednu od najimpresivnijih utvrda u Bosni i Hercegovini, a po arhitektonskim rješenjima i dekorativnim elementima jedinstven je u regionu. Iako su konačni pečat njenoj fortifikaciji udarili kapetani Gradašćevići u 18. i 19. stoljeću, često se zaboravlja da je utvrda na današnjem mjestu egzistirala još u srednjem vijeku. Do sada se znalo da je Gradačac prvi put spomenut u povelji kralja Stjepana Tomaševića od 18. septembra 1461. godine. On je tada, na samom početkom vladavine posljednjeg bosanskog kralja, zajedno sa drugim naseljima, potvrđen sa svim svojim selima kao feud njegovom stricu Radivoju Ostojiću, kao što je bio i za vrijeme kralja Stjepana Tomaša. Nakon pada Bosne 1463. godine imao je značajan strateški značaj u organizaciji odbrane najjužnije granice Ugarske tokom sukoba sa Osmanlijama. Međutim, novi izvor koji je ovdje prezentiran, datiran 4. aprila 1460. godine, nudi nove uvide u njegov politički značaj u okvirima Bosanske Kraljevine, te otkriva do sada potpuno nepoznate detalje iz historije ovog grada. Tako smo saznali da je srednjovjekovni Gradačac imao podgrađe i u njemu crkvu Svete Trojice "ecclesia sancte Trinitatis sub castro Grachaz". Novi podaci su stavljeni u historijski kontekst pojačane katolicizacije Bosanskog Kraljevstva koja je dobila poseban zamah padom Smederava i progonom sljedbenika Crkve bosanske 1459. godine. Također, ovaj izvor potvrđuje da je područje današnjeg Gradačca spadalo u vladarsku domenu – *Contrata del Re*, kojom su upravljali različiti pripadnici dinastije Kotromanića. Izvor svjedoči atmosferi, mogli bismo reći ubrzanog uklapanja Bosanskog kraljevstva u vjerske, urbane i običajne norme europskog kasnog srednjovjekovlja.

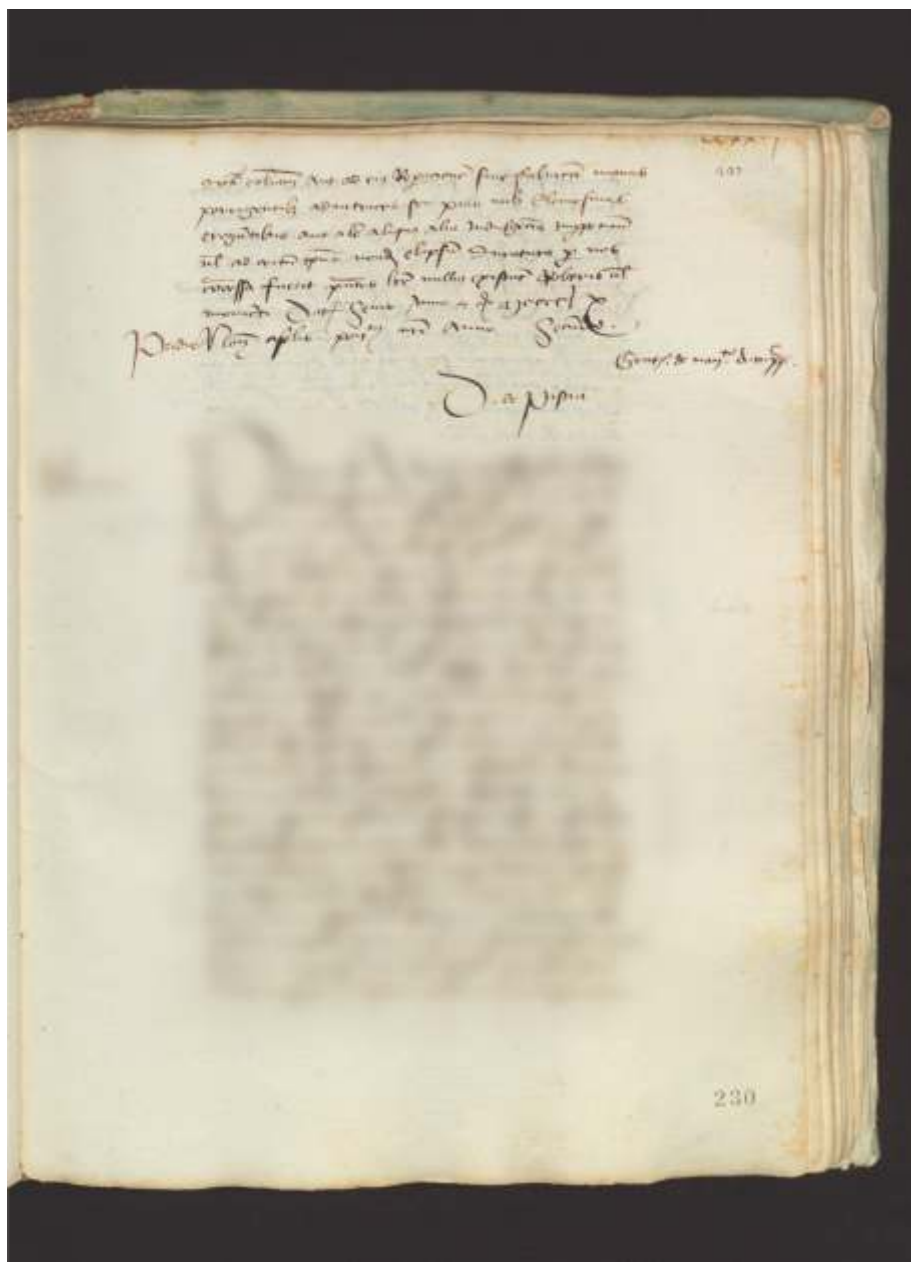
Doc. dr. Dženan Dautović
Zavičajni muzej Travnik –
Filozofski fakultet Tuzla
dzenandautovic@gmail.com

Doc. dr. Nedim Rabić
Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu –
Filozofski fakultet Tuzla
nedimrabic@gmail.com

---

57 Jozo Džambo, *Franjevci u srednjovjekovnoj Bosni*, Kulturno-povijesni institut Bosne Srebrene, Sarajevo, 2022, 245.

[illegible]

AAV, Reg. Vat. 475, 230r © [2024] Archivio Apostolico Vaticano

KIKIĆEVI SUSRETI – 50 GODINA KNJIŽEVNOSTI I KULTURE

Analitička retrospektiva

Književni susreti sa imenom Hasana Kikića prvi put su održani u aprilu 1973. godine. Predsjednik Organizacionog odbora, tada docent Pravnog fakulteta u Beogradu, inače Gradačaćanin porijeklom, dr. Mustafa Imamović otvorio je svečanu akademiju riječima: "Srećan sam što danas u Gradačcu mogu da proglasim početak prvih Kikićevih susreta, svečanosti posvećenih širenju progresivnih i humanih kulturnih vrijednosti, u prvom redu lijepe književnosti naroda BiH i svih jugoslovenskih naroda..."¹ Koncept ove književne manifestacije bio je višeslojan: od naučne percepcije Kikićevog djela i razvoja kulturnog života građana putem animacije učenika i nastavnika osnovnih i srednjih škola, te unapređenja umjetničke produkcije mladih pjesnika, scenskih i likovnih autora, do adekvatnog predstavljanja najznačajnijih književnika i kritičara sa bosanskohercegovačke i jugoslovenske scene.

Danas, 2023. godine, *Kikićevi susreti* slave "zlatni" jubilej: 50 godina institucionalnog života u burnim i historijom opterećenim godinama, a vrlo često i pod ekonomskim ograničenjem. Od *Kikićevih susreta* u Bosni i Hercegovini stariji su *Sarajevski dani poezije* (1962), *Šimićevi susreti* (1964), *Šantićeve večeri* (1969) i *Slovo Gorčina* (1971. godine). Biti u ovom odabranom društvu veliki je uspjeh za tada mali i privredno zaostali grad. Velika je hrabrost imati gimnaziju i nekoliko održivih preduzeća uz sitnu poljoprivredu, a takmičiti se u dobru sa regionalnim centrima koji su imali univerzitete i akademije, muzičke škole i pozorišta, javne medije i stručni kadar, a nadasve daleko veći budžet za kulturu.

---

1 Zbornik "Kikićevi susreti 1973-1977", KOPC "Vaso Pelagić", Gradačac, Glas, Beograd, 1977, str. 9.

Ipak, prema zbornicima (biltenima) iz arhive *Kikićevih susreta*, u Gradačcu su na različite načine predstavljeni umjetnici kao Skender Kulenović, Gustav Krklec, Mladen Oljača, Meša Selimović, Dara Sekulić, Alija Isaković, Ivan Kordić, Ćamil Sijarić, Josip Pejaković, Abdurahman Nametak, Mira Alečković, Midhat Begić, Branko Ćopić, Rizo Ramić, Eli Finci, Vojo Dimitrijević, Ines Frančević, Ranko Boban, Husein Tahmišćić, Duško Trifunović, Oto Reisinger, Božo Kos, Hasan Fazlić, Ranko Guzina, Oskar Davičo, Ismet Bekrić, Miroslav Antić, Muhsin Rizvić, Čedo Kisić, Ahmet Hromadžić, Velimir Milošević, Mate Lončar, Pero Zubac, Ismet Ico Voljevica, Mirko Marjanović, Irfan Horozović, Josip Baotić, Ismet Smailović, Zuko Džumhur, Mustafa Ibrulj, Ranko Risojević i drug.

Zanimljivo je da su na *Kikićevim susretima* nastup imali i tada mladi pisci kao Abdulah Sidran, Šimo Ešić, Avdo Mujkić, Ljubica Ostojić, Ranko Sladojević, Stevan Tontić i Nijaz Alispahić – tada profesor u Gradačcu i predsjednik Izvršnog odbora prvih *Kikićevih susreta*, a kasnije i predsjednik Savjeta *Gradačaćkih književnih susreta*.

Isto tako, poslije rata za nezavisnost BiH u Gradačcu su predstavljeni: Izet Sarajlić, Hanifa Kapidžić-Osmanagić, Željko Grahovac, Šaćir Filandra, Ivan Lovrenović, Ibrahim Kajan, Enes Kišević, Enver Kazaz, Enes Duraković, Elbisa Ustamujić, Zilhad Ključanin, Hadžem Hajdarević, Marina Katnić-Bakaršić, Munib i Medhija Maglajlić, Tvrtko Kulenović, Krešimir Šego, Selma Alispahić, Nirman Moranjak Bamburać, Nedžad Ibrahimović, Marko Karamatić, Sulejman Bosto, Alma Lazarevska, Vladimir Srebrov, Sulejman Kupusović, Dinko Delić (takođe, predsjednik Savjeta *Gradačaćkih književnih susreta*), Tanja Stupar-Trifunović, Alija Kebo, Aleksandra Čvorović, Kemal Mahmutefendić, Miro Petrović, Ferida Duraković, Ivo Gregurević, Mihajlo Pantić, Jasna Šamić, Marko Vešović, Faruk Šehić, Julijana Matanović, Damir Uzunović, Marko Tomaš, Asmir Kujović, Branko Čegec, Zoran Hamović, Fadila Nura Haver, Ranko Milanović-Blank, Amir Brka, Jovanka Uljarević, Džemaludin Latić, Slađan Lipovec, Bisera Alikadić, Vlado Kerošević, Muhamed Filipović, Gradimir Gojer, Šejla Šehabović (predsjednica IO reaktiviranih *Kikićevih susreta*), Dragan Velikić, Lamija Begagić, Mile Stojić, Izudin Bajrović, Jasmina Musabegović, Mediha Musliović, Dragan Marijanović, Benjamin Isović, Jagoda Iličić, Amir Talić, Kristina Mrđa, Mirsad Bećirbašić, Enisa Osmančević-Ćurić, Enes Karić, Vojislav Vujanović,

Hilmo Neimarlija, Radmila Karlaš, Edin Pobrić, Ervin Jahić, Naida Mujkić, Nihad Agić, Nenad Veličković, Almir Kaplan, Adisa Bašić, Goran Samarđžić, Enes Kujundžić, Goran Simić, Sanjin Kodrić i drugi.

Kao ranije, i tada su nastupali zavičajni (mladi) pisci, kao Sadik Šehić (novinar i pisac, od osnivanja član i dugogodišnji predsjednik Izvršnog odbora *Kikićevih susreta*), Vahid Klopić (pisac i novinar, predsjednik IO i savjeta obaju susreta), a zatim Ilijas Dudić, Tatjana Tomić, Fuad Hrustić i dr. No, *Kikićevim susretima*, koje je ustanovila Skupština opštine Gradačac, prethodilo je, 1971. godine, utemeljenje republičke nagrade "Hasan Kikić" koja je od 1972. dodjeljivana za unapređenje pedagoškog i vaspitno-obrazovnog rada u BiH. Nagrada se uručivala zaslužnim pojedincima i ustanovama baš na *Kikićevim susretima* tokom mjeseca maja. Od poznatih ličnosti, dobitnici te nagrade su Razija Lagumdžija (1974), Nedžad Pašić (1975), Čestmir Mirko Dušek (1977), Smilja Mučibabić (1980), Stanko Rakita (1982), Rizo Džafić (1984) i drugi.

A književna nagrada *Gradačackih književnih susreta*, ustanovljena 2004, dodijeljena je samo jednom: 2005. godine Aleksandri Čvorović za knjigu pripovjedaka "Monolog u šolji kafe". Nažalost, kao što su rat i promjena društvenog poretka osujetili pedagošku nagradu "Hasan Kikić", tako je 10-ak godina kasnije nespремnost Općine Gradačac da očuva novoosnovanu književnu nagradu spriječila njeno daljnje postojanje.

Inače, *Kikićevi susreti* su manifestacija sa "dva života". A imaju i "mlađeg brata", *Gradačacke književne susrete*. Jer promjenom političke paradigme, lokalna vlast (SDA) željela je da i kulturni život prati tu mijenu. Smetalo im je što Forum građana Gradačca pokušava da oživi *Kikićeve susrete* začete na tragu socijalne književnosti i poetike soc. realizma. Ti reaktivirani *Kikićevi susreti* održani su 1998, 1999. i 2000. godine sredstvima Soros fondacije i drugih donatora. U to ideološko trenje između "lijevih" i "desnih" političkih grupa upleli su se i lični animoziteti pojedinih predstavnika i viđenijih građana, pa je borba u medijima ponekad prelazila i u *ad hominem* "argumentaciju".

Dakle, obnovljeni XIX, XX i XXI *Kikićevi susreti* održani su 1998, 1999. i 2000. godine, ali uporedo s njima održani su i *Gradačacki književni susreti* 1999. i 2000. godine. A od 2001. godine prestaje taj kulturalni "dualizam", i *Gradačacki susreti* održavaju se unisono 2002, 2003. i dalje. Tek

2004. godine *Gradačaćki susreti* imenovani su kao XXXI književna manifestacija u tom gradu, a taj broj je upitan. Tako da od 2005. godine *Gradačaćki književni susreti* nisu označeni brojem, iako ih je pod tim imenom održano XVII. No, od 2016. godine ova manifestacija ponovo nosi ime *Kikićevi susreti* i označava se opet bez numeracije. Bilo bi važno uroniti u duboku arhivu i utvrditi koliko je tačno književnih susreta održano i pod kojim imenom, te tako okončati postojeću konfuziju.

U proteklih 50 godina postojanja na susretima je održano mnogo promocija, izložbi i predstava. Izdvojićemo samo neke od njih: monodrama "Oj, živote" Josipa Pejakovića (1975); izložba jugoslovenske karikature (1976); bošnjačka književnost u književnoj kritici (1999, 2003, 2008, 2019); drama "Hasanaginica" Nijaza Alispahića (1999); predstava "Ay, Carmela" Josea S. Sinisterra (2002); drama "Katarina Kosača" Ibrahima Kajana (2004); razgovor o književnom djelu Irfana Horozovića (2005); promocija edicije Hrvatska književnost BiH u 100 knjiga (2007); promocija antologije "Zašto tone Venecija" E. Jahića (2013); izložba "Mak Dizdar – prvih 100 godina" (2017); izložba i promocija "Diwanovih 50" (2021), te mnogobrojni okrugli stolovi i simpoziji posvećeni djelu Hasana Kikića, Ahmeda Muradbegovića, Mustafe Novalića, Mirka Marjanovića, Alije Isakovića, ali i temama o Husein-kapetanu Gradašćeviću kao inspiraciji u literaturi, o novijim književnim časopisima, o ženskom pismu, i dr.

Jedna od svijetlih tekovina proisteklih iz *Kikićevih* i *Gradačaćkih susreta* je časopis "Diwan". Izdavač mu je JU Javna biblioteka "Alija Isaković", inače najistaknutija ustanova u realizaciji književnih susreta i književnog života Gradačca uopšte. Zamišljen kao almanah za kulturu, prvi broj "Diwana" objavljen je 1998. godine, na stogodišnjicu rođenja Ahmeda Muradbegovića i posvećen je njemu. Sljedeći broj, 1999-te, bio je namijenjen Kikiću, a naredni brojevi drugim važnim književnim temama, sve do 2023. godine, do 56-og broja. Tako je "Diwan" izrastao u respektibilan časopis koji je prepoznat u BiH i u regionu kao jedno od najuglednijih izdanja takve periodike. Naravno, "Diwan" je bezrezervno upućen na književne susrete u Gradačcu, a u dva broja pratio je i *Cum grano salis*. Jedan je od rijetkih časopisa u BiH koji je dosegnuo preko 20 godina kontinuirane štampe, pod uredništvom Mirse Šarić (predsjednice Savjeta *Gradačaćkih* i kasnije IO *Kikićevih susreta*), Dinka Delića i Amira Brke.

Značajno je pomenuti i mnogobrojne zbornike (biltene) koji su sve do 2000. godine povremeno objavljivali važne detalje o *Kikićevim susretima* i njihovom programu. Izdavači ovih publikacija bili su KOPC (CIOK) "Vaso Pelagić", Savjet *Kikićevih susreta* i Forum građana Gradačca. A kao urednik većine brojeva istakao se Sadik Šehić (uz stručnu pomoć Ismeta Bekrića).

O budžetu ovih susreta teško je govoriti, zato što bi bila potrebna komparativna analiza budžeta Općine Gradačac, budžeta drugih književnih manifestacija u BiH i stavki budžeta za kulturu SRBiH, odnosno FBiH. I, neizostavno, analiza arhive o prispjelim donacijama. No to je stručna analiza za koju bi bilo potrebno znanje iz računovodstva, statistike i ekonomije, što prelazi okvire ovoga teksta. Ali, može se bar reći da je od početka gradskoj upravi bila potrebna finansijska podrška. Naime, za prve *Kikićeve susrete* radni kolektivi općine, kao "Hempro", "RIS", TMD, Namještaj, FDS i "Kula", pružili su materijalnu pomoć. Jer općina Gradačac dugo je važila kao nerazvijena u SRBiH i veće investicije bile su iznad realnih mogućnosti lokalne vlasti.

Indikativan je i primjer iz 2002. godine kada je Mujo Demirović bio ministar kulture FBiH. Tada su *Gradačaćki susreti* dobili iz budžeta Federacije skoro duplo više od slične stavke iz budžeta Općine Gradačac. Ali već 2003. godine situacija se značajno promijenila. U mandatu kultur-ministra Gavri-la Grahovca sredstva iz Federacije bila su manja od sredstava iz Gradačca. A još je i Grahovac, tada poznat kao "ministar u bijelom odijelu", vrlo neuredno isplaćivao taj iznos.

Takođe, može se primijetiti da je i kvalitet programa na *Kikićevim susretima* opao krajem '80-ih godina, u kasno doba iscrpljujuće ekonomske krize u već narušenoj SFRJ. Isto je uočljivo i krajem 2000-ih na *Gradačaćkim susretima* pod uticajem svjetske bankarske krize došavše iz SAD, kada su donacije i budžeti za kulturu u BiH skoro presušili. Tada se više nego ikad potvrdila kafanska izreka: "Koliko para, toliko muzike". U oboljelom društvu kakvo je u BiH već decenijama, očito je kako humanističke nauke i lijepa umetnost prve stradaju pod žrvnjem nacionalizma i liberalnog kapitalizma.

* * *

Šta, zapravo, čini kulturni milje postdaytonske BiH? Je li to ratna i poratna eksplozija izdavaštva i spisteljtstva, kada smo na valu "opštenarodnog

otpora agresoru" realizirali naslov poznate pjesme Branka Miljkovića "Poeziju će svi pisati", a i Warholovih 15 minuta slave dostupnih svakome? Jesu li taj milje kadrovici vladajućih stranaka koji iscertavaju budžete za kulturu, pa imenuju povlašćene izvršioce što na ovjereno patriotski način troše općenarodne pare? Jesu li to izgužvani omladinci i čupave omladinke koji "žicaju" Soroseve novce da njima šire *queer* kulturu i uništavaju tradicionalno podaništvo? Čak i ako nemate odgovor na ova pitanja, zapravo tvrdnje, u medijima, lako ćete prepoznati da je naše društvo duboko raslojeno. Oštro su suprotstavljeni protagonisti sekularne i građanske ideje, sa "jastrebovima" klero-nacionalizma. Zatim slijedi tajkunska mafija koja u tišini, i na obje strane, pere novac i troši državne resurse. Mrvice ostaju inteligenciji čije interesne grupe lobiraju za raznoliki plijen: književnu nagradu, promociju u medijima, položaj u akademiji i na univerzitetu, sredstva fondova za kulturu, pohvalnu recenziju i hvalospjevni prikaz. I sve to u moru laži i poluistina koje plasiraju javni mediji za korist vlasnika i poslodavca. Taj kulturni *milieu* možete prepoznati kad god pogledate uokolo. Vidite ga u kafićima, u čekaonicama – u sudu, policiji, u školama i na klinikama. Zašto ne u novinarstvu, u poeziji i u književnoj kritici? Zar su društva pisaca i književni susreti bastioni ćudoređa i časti? Jedan je rekao: žao mi je što sam upoznao pjesnika nakon čitanja njegovih knjiga.

Preostaje nam gorčina kulturalnog "prosvjetljenja", preostaju knjižare, sajmovi, izdavači, književni susreti, festivali, poetske večeri, kasnovećernji televizijski i radio-program. Naravno, tu su čitaoci i pisci bez kojih ne može taj kulturni milje u svakidašnjoj bh. katastrofi. U jednoj maloj i siromašnoj postojbini od 3-4 miliona registrovanih birača, a 2,5 miliona stanovnika, imamo preko 30 književnih susreta i festivala u oba entiteta i distriktu Brčko². Najčešće su to manifestacije posvećene poznatim i velikim piscima, a ponekad i velikim idejama koje treba promovirati neukom puku. I vrlo su

---

2 Ovaj broj književnih manifestacija sabran je iz nekoliko izvora: web anketa – *Koje književne manifestacije u BiH možete izdvojiti i zašto?* Bljesak.info od 20.5.2023; okrugli sto: Književni susreti u BiH - pluralizam, razlike, "Diwan" br. 5-6, Gradačac, 2001; okrugli sto: Književne manifestacije u BiH, Almanah "Kikićevi susreti", br. 6, CIOK "Vaso Pelagić", Gradačac 1983, str. 17; slobodna web pretraga.

opravdani Miljkovićeви stihovi iz gore pomenute pjesme koji glase: "...hoće li sloboda umeti da peva/ kao što su sužnji pevali o njoj?"

Pitanje glasi: možemo li izdvojiti neke od književnih susreta i manifestacija gdje *povlašćeni izvršioc*i našu (i svoju) slobodu ispunjavaju sa više vjerodostojnog besmisla, i smisla? Šta su o tome rekli pisci u nedavno objavljenoj web anketi? Naime, Miljenko Buhač, novinar web portala Bljesak.info i pisac iz Mostara, objavio je 20.5.2023. anketu s pitanjem: *Koje književne manifestacije u BiH možete izdvojiti i zašto?* Od intervjuiranih, odazvalo se 9 pisaca iz raznih dijelova BiH i s raznolikim mišljenjem. To su bili: Goran Simić (Sarajevo), Darko Cvijetić (Banjaluka), Naida Mujkić i Dinko Delić (Tuzla), Senka Marić, Elvedin Nezirović, Ivan Baković i Mirko Božić (Mostar), te Josip Mlakić (Mostar/Zagreb).

Buhač je anketno pitanje obrazložio napomenom da: "književne manifestacije, festivali, susreti i općenito periodična ili redovita okupljanja pisaca u nekim mjestima ne samo da su važni za autore nego su ujedno i pokretači novih trendova. Oni su prigoda za razmjenu iskustava i mišljenja, ali i prilika da se uruče priznanja zaslužnim stvaraocima. A da smo svjedoci pojavama kao što su: smanjena sredstva za kulturu, nedostatak interesa publike za poeziju, prozu, knjigu općenito. I sve to uz pad standarda građana, pojave izolacionizma i politikanstva u književnim krugovima i slično." Na to pitanje i obrazloženje, evo šta su rekli neki od anketiranih:

"Postoje festivali koji imaju tradiciju i mnogi od njih prate svjetsku književnu scenu u načinu na koji osmišljavaju program. Ali na mnogim manifestacijama na čelo organizacije se dovode politički podobni koji od festivala sa dugom tradicijom prave cirkus po modelu seoskih priredbi. Pitanje je kad će sve to propasti. E, sada tu su i 'wannabe' festivali na koje se šalju zahtjevi za učešće i gdje 'autori' plaćaju organizatoru da učestvuju." (N. Mujkić)

"Nacionalistički narativ davno je pobijedio književnost i sveo je na svoju mjeru. Plašim se i svaku drugu umjetnost. Već u naslovnom pitanju sve je kazano – sitan šićar, nezainteresiranost, knjiga kao nepotrebnost, kultura kao nevažan prostor slobode... Svaki dio ove nesretne zemlje ima svoju istinu i njom devastira umjetnost, koja, po sebi, upravo istine provjetrava." (D. Cvijetić)

"Nije ništa bolja situacija ni u Hrvatskoj, bez obzira na mnogo veća sredstva koja se izdvajaju za kulturu. Tamo su problem nakaradni kriteriji na kojima insistira Ministarstvo kulture RH, gdje se umjesto estetskih sve više

nameću 'tržišni' kriteriji, što za književnost na malim jezicima dugoročno može biti pogubno." (J. Mlakić)

"Kao i u svemu drugome, politika je prisutna i u književnosti, ali mislim da takvo pisanje ozbiljno shvaćaju samo oni koji književnost čitaju kada igra na kartu domoljubne patetike. Srećom, u posljednjih nekoliko godina pojavio se val autora i manifestacija koji BiH predstavljaju u najboljem svjetlu barem kad je ovakva tema u pitanju." (M. Božić)

"Naša država nije jedna od onih gdje se kultura bilo koje vrste poštuje i cijeni od strane vladajućih struktura, jer već i sve ptičice iz gore znaju da ovakvoj vlasti ne treba obrazovan narod koji misli svojom glavom, što u prevodu znači da je finansiranje kulturnih manifestacija koje nisu u službi promovisanja nacionalističkih vrijednosti gotovo pa nemoguća misija. U tom smislu sve što se desi na polju kulture (dopustit ću sebi da ono drugo ne zovem kulturom) izuzetan je događaj i vrijedno divljenja." (S. Marić)

"Vrijeme koje živimo goni nas sve bržem življenju i nedostatku vremena, dok sveopća digitalizacija i zasutost nesmiljenim brojem dnevnih informacija konzumente nagoni na čitanje kratkih formi što rezultira pisanjem skraćenica – govorna kultura se raspada i ostvaruje se Bečkovićevo predviđanje da će se jezik svesti na dvije riječi: *super i jebote*." (I. Baković)

"Tome ispiranju mozga i spremanju pisane riječi na lobotomiju, čini se da su podlegli i književni festivali. Sloboda duha i brisanje nacionalnih, državnih granica kao da su devalvirali i prepustili festivale uobičajenoj kuknjavi o nedostatku finansija. Ja sam bliži tome da je u pitanju nedostatak karaktera i želja da se makar stari koncepti nastave u državi koja se kao i festivali književnosti ne snalazi po pitanju identiteta. Koriste se jednostavno principi kao u vožnji autom: date žmigavac za skretanje ulijevo... A onda skrenete desno." (G. Simić)

U svome izboru na portalu Bljesak.info anketirani pisci pomenuli su različite književne susrete i festivale. Mnogi su se ravnali po pozivu: gdje su čitali i govorili, tako su i nabrajali. Neki su cijenili tradiciju, pa istakli najstarije: Sarajevske dane, Šimićeve, Šantićeve, Kikićeve i Slovo Gorčina. Drugi su, pak, preferirali bogatstvo programa, pa su imenovali Književne susrete na Kozari, Međunarodne u Banjaluci i Mostarsko proljeće. Trećima je bila važna karizma pisca po kojima se susreti zovu, kao: Šopovi dani, Andrićevi i Dizdarevića Zije, pa Kočićev zbor. Kao vrlo značajni, određeni su tuzlanski susreti

sa regionalnim nagradama za roman i književnost za djecu: *Cum grano salis* i *Vezeni most*. Na kraju, anketiranih 9 tražili su inovacije i savremeni trend, pa istakli festivale Bookstan, Imperativ i Poligon. A to je, sve skupa, vrlo šareno književno društvo, o čijim "bojama" bi trebalo još ponešto reći.

Jer književne manifestacije kao sajmovi, festivali, susreti ili kapitalni izdavački projekti (rječnici, edicije, biblioteke, sabrana djela) imaju svog osnivača (izdavača) na nivou državne vlasti ili u nevladinom sektoru, odnosno vlasnika kada je utemeljitelj privatni poduzetnik. Pomenute ustanove imaju statut i pravilnike, budžet i kadrove koji realiziraju programske sadržaje, a razlikuju se po *ekonomskoj bazi* koju ima osnivač/vlasnik te manifestacije; prema *kulturalnoj infrastrukturi* u mjestu osnivanja i u okruženju – da li su im dostupni univerzitet, škole i akademije, muzeji i galerije, koncertne dvorane i informativni mediji; a naročito se razlikuju prema *ideološkom profilu* koji uspostavlja osnivač i koji može biti etnički, građanski i klasni, npr. Na kraju ih vrednujemo po *operativnim mehanizmima* u programu i sadržaju manifestacije. A to su: okrugli sto, simpozijum, književna nagrada, čitanje poezije i proze, promocije, radionice, izložbe, koncerti, dramske predstave, posjete školama i fakultetima, manji izdavački projekti i promocije, intervju i debata, direktan radio i TV prenos, anketa i drugo.

Prema tome, među pomenutim manifestacijama možemo iscrtati tri tendencije: *tradicionalna građanska opcija* gdje se mogu izdvojiti: *Sarajevski dani poezije* (najstariji susreti u BiH, građanska orijentacija, internacionalan i kosmopolitski program, eminentni učesnici, nagrada "Bosanski stećak", časopis "Život"); *Slovo Gorčina* (među starijim susretima, građanski orijentirani, eminentni učesnici, podrška mladim piscima, nagrada "Mak Dizdar") i *Kikićevi susreti* (među starijim susretima, klasna, pa građanska, rjeđe i etnička orijentacija, bogat i kvalitetan program, jednokratna nagrada za zbirku priča, časopis "Diwan"); *Cum grano salis* (građanski i internacionalni sadržaji, eminentni učesnici, nagrada "Meša Selimović", kratko ih je pratio časopis "Diwan"); *Vezeni most* (građanska i kosmopolitska orijentacija, eminentni učesnici, programi književnosti za djecu, nagrada "Mali princ"). Ovdje se mogu svrstati i *Susreti Zije Dizdarevića*.

Zatim slijedi tradicionalna etnička opcija gdje možemo ubrojiti današnji sadržaj *Šantićevih večeri* (među najstarijim susretima, građanska, pa etnička orijentacija, duže vrijeme pratio ih je časopis "Most"), jer su ovi susreti

doživjeli drastičnu promjenu otkad su veliki uticaj na organizaciju i realizaciju programa preuzeli SPKD "Prosvjeta" i pravoslavna crkva; zatim *Mostarsko književno proljeće* (etnički karakter, eminentni učesnici, akademski programi, književni list "Vijenac"); a tu pripadaju većim dijelom i *Književni susreti na Kozari*, *Kočićeve zbor te Humski dani poezije*.

Na kraju, izdvojiću književne festivale koji pokušavaju da budu "nova snaga" bh. književne scene i koji žele biti savremeni i drugačiji od svojih prethodnika. To su *Bookstan*, *Imperativ* i *Poligon* čiji su organizatori mlađi pisci i pisci srednje generacije. Njihovi suvlasnici izdavačka kuća i knjižara Buybook, ali i nevladine organizacije kao u slučaju *Imperativa* i *Poligona*. Oni nastoje biti ideološki neutralni i prevazići oštre podjele u bh. kulturi, ali sasvim je sigurno da im samo afirmacija i promocija novih sadržaja i, djelimično, novih lica neće biti dovoljni u tom cilju. Naravno, ovdje neću ubrojiti prodajne sajmove knjiga, ma koliko promocija i okruglih stolova imali, jer je njihov karakter prevashodno komercijalni.

Dakako, ova klasifikacija nije kruto postavljena. Njome se pokušavaju istovremeno obuhvatiti i političke i kulturne i ekonomske, čak i tehnološke razlike koje možemo uočiti među književnim manifestacijama u kulturnom miljeu BiH. Jer velika je udaljenost između *Mostarskog proljeća* koje obdržavaju institucije grada Mostara i Hercegovačko-neretvanske županije, ali i Matica hrvatska, od festivala *Bookstan* npr. iza kojeg stoji privatna izdavačka kuća Buybook iz Sarajeva. Ili udaljenost između *Cum grano salis* koje ustanovljava Grad Tuzla prema festivalu *Imperativ* koji obdržava istoimeno udruženje građana (ali i Banski dvor) iz Banjaluke. Slobodno možete zamisliti udaljenost malih književnih manifestacija kao što su *Dani Isaka Samokovlije* iz Goražda ili *Dani Skendera Kulenovića* iz Bosanskog Petrovca. One se herojski nose u održavanju kontinuiteta i kvaliteta programa, jer su daleko od centara medijske, obrazovne, ekonomske i političke moći.

* * *

Dakle, gdje je mjesto i kakva je budućnost *Kikićevih susreta* u kulturnom miljeu BiH nakon jubilarnih 50 godina? Već su pomenute svijetle i tamne tačke u historijatu ove manifestacije, njeni usponi i padovi. Takođe, ukazano je na "konkurenciju" koja neće čekati u borbi za kulturne programe i materijalna sredstva dok *Kikićevi susreti* "odboluju" povremeno siromaštvo

i provincijalizam. Budućnost se gradi svježim idejama, savremenim pristupom, saradnjom sa drugima. I kvalitetom organizacionog kadra. A naročito prikupljanjem novca. Dokle god Grad Gradačac može izdvojiti desetine hiljada KM za sport, a neuporedivo manje za kulturu, dokle god se programi upitnog kvaliteta i kadrovi lokalnog značaja budu promovirali, bolja budućnost neće doći.

Moja malenkost imala je 15-ak godina kada smo kao gimnazijalci, u petak 13. aprila 1973. godine, na osnivačkoj akademiji, pod režijom Abdurahmana Nametka izveli dramsku predstavu "Ho-ruk", rađenu po Kikićevim motivima. To iskustvo i taj osjećaj nikad neću zaboraviti. Kao ni priču o generaciji mladih političara i kulturnjaka iz Gradačca koji su u nekoliko godina ustanovili i *Kikićeve susrete* i *Dan šljive* i dobili nagrade "Zlatno sunce" (1971) i "Zlatni cvijet" (1972) za organizaciju i gostoljubivost na jugoslovenskom festivalu "Pjesma ljeta". Sjećam se ponosa nas gimnazijalaca i svih građana što Gradačac nije više "provincija u pozadini" čija će omladina goniti carska goveda kroz prašinu i blato. Pouzdajem se u gramatiku.³ Neka nam pripovjedački futur opet donese takve zlatne dane.

Gradačac, 26.5.2023. godine

3 U izradi ovog teksta mapirani su sljedeći književni susreti u BiH, prema izvorima od 1983. do 2023. godine: Kikićevi susreti (Gradačački književni susreti), Književni susreti Zije Dizdarevića, Dani hrvatske kulture (Usora), Sarajevski dani poezije, Festival Imperativ, Slovo Gorčina, Književni susreti na Kozari, Šopovi dani na Plivi, Festival Poligon, Šimićevi susreti, Festival Bookstan, Cum grano salis, Humski dani poezije, Međunarodni književni susreti u Banjoj Luci, Andrićevi dani (Travnik), Šantićeve večeri poezije, Kočićev zbor, Vezeni most (Tuzla), Pero Živodraga Živkovića (Zenica), Mostarsko književno proljeće (anketa, Bljesak.info, 2023); Dani Isaka Samokovlije, Čučkovi književni susreti (Han Pijesak), Kaimijini dani (Zvornik), U susret proljeću i Regionalni pjesnički susreti Brčko, Zeničko proljeće (slobodna web pretraga, maj 2023); Evropski književni susreti (Sarajevo), Begićevi književni dani (Tuzla); Dani Skendera Kulenovića (Bosanski Petrovac), Dučićeve večeri poezije, Kaštel fest (Banjaluka), Višnjicevi dani (Bijeljina), Višegradska staza ("Diwan", br. 5-6, 2001, str. 112); Trebinjske večeri poezije (Dučićeve), Stazama djetinjstva (Bosanska Krupa), Goranovo proljeće (Bihać), Bratimljenje pjesme i rijeke (Bosanska Gradiška, Jasenovac, Bosanska Dubica), Oktobarsko poetsko drugovanje u Tuzli (Almanah *Kikićevi susreti*, br. 6, CIOK "Vaso Pelagić", Gradačac, 1983. str. 17).

КА ПЈЕСНИЧКОЈ СИНТЕЗИ

Читајући *Отет предео* Живорада Недељковића*

Живорад Недељковић припада оној врсти пјесничких мајстора који не пјевају једногласно, монотонно и на једну "кајду", него мијењају углове самосвојне поетске визуре из књиге у књигу, а тематскомотивске слике, иијансе и тонове пјесничког израза из пјесме у пјесму, а опет неким чудом све више бивају аутентични, препознатљиви и своји. Те мијене обавезују тумача више него што обично мислимо, и без њихове књижевнокритичке артикулације и разумијевања није могуће разумјети ни само пјесничко дјело, О тематскомотивском разноликостима, непрестаним благим поетским мијенама и постепеним поетичким метаболама његовог пјесничког изразаподробније сам писао у есеју Пјесма као обраћање Другом, поезија као одговор Другог. Есеј је писан у вријеме када је у рукопису била Недељковићева књига Улазак, и, како је његова поезија слична некој инокосној пјесничкој причи коју радо слушамо не само зато што је никада раније нисмо чули, него прије свега због тога што нас

---

* Још увијек постоје књижевне награде које, осим што чине част лауреату, представљају и важне догађаје у књижевности, култури и језику којем награђена дјела и аутори припадају. Једна од таквих је Награда "Десанка Максимовић" која се додјељују за поезију. У склопу награде у издању Задужбине Десанке Максимовић и Народне библиотеке Србије објављује се књига изабране поезије лауреата, а након тога се Задужбини и Народној библиотеци придружује Институт за књижевност и уметност, организујући научни скуп о пјесничком дјелу лауреата. Добитник награде "Десанка Максимовић" је Живорад Недељковић. Тим поводом Задужбина и Народна библиотека објавили су књигу изабраних пјесам Живорада Недељковића насловљену *Начини приближавања*, а Институт је почетком децембра 2023. одржао научни скуп *Поезија Живорада Недељковића*. Овај есеј Милана Гарића о новим Недељковићевим пјесмама приложен је том скупу.

се тиче и што јој вјерујемо, лакше је и љепше било уживати у њеном магијсковеристичком поетском наративу него слутити и предвиђати њен наставак у наредној књизи Успон, коју од првог читања доживљавам и као завршни дио својеврсне пјесничке трилогије Талас, Улазак и Успон, последице којих је било тешко замислити слjedeћи Недељковићев пјеснички корак. Данас ми се чини да је последице Таласа и Уласка баш таква књига требала бити написана, и да сам баш такву књигу прижељкивао и утолико наслућивао. А нисам. Обузет властитим хоризонтима читалачког очекивања, вођен прије свега његовом, у савременој, нарочито ововјековној српској поезији незаобилазном књигом Овај свет, али и мени најближим и најдражим, разноврсним и по пјесничком изразу потпуно различитим, а опет неким чудом све редом арспоетичким (готово у правилу ауторефлексивним, аутореференцијалним) Недељковићевим пјесмама, какве су, рецимо "Келтски крст", "Надмоћ метафоре", "Иметак", "Образац", "На очевини", "Успон"... – прижељкивао сам књигу у којој ће се њихов отмени лирски есејизам, а нарочито њихов истовремени трезвени веризам и маштовита, разиграна а сабрана нарација која говори метафорично а јасно, једноставно и истинито, тењихово непрестано повјерљиво и присно обраћање другом и Другом, прерасти у неку хибридную форму у коју све више вјерујем. Такав спој да се наслутити у наредној Недељковићевој књизи Дете, која ме је у многим пјесмама знала наводити да своје пристрасно наслућивање и прижељкивање органског спија пјесме и приче брзоплето доживим као коначно успјело, истина, помало закашњело пророштво "даљег пута" којим ће се кретати Недељковићева поезија. И када сам очекивао да се та језгровита пјесничка нарација из интроспективне књиге Дете, настави, Недељковић објављује једну потпуно оригиналну књигу поезије за дјецу и омладину под насловом Најлепше вештине, који у те двије ријечи најтачније описује разиграно и раздрагано пјесничко мајсторство са којим је написана. Књига је то какву нисам очекивао, и баш зато ме је изненадила и обрадовала до сржи. Као да нам се њоме пјесник осмијехнуо, и намигнуо као да каже: "Знам да ово нисте очекивали – нисам (можда) ни ја." Она немогућност предвиђања слjedeћег корака, када је поезија Живорада Недељковића у питању, добила је своје коначно обистинење. Још једном се показало да управо у свијету поезије, у којем нам често, у само

једној пјесми све на овом и оном свијету зна бити јасно, изненађењима и открићима нема краја

А онда нас је Недељковић у то још једном пјеснички увјерио објавивши свој Отет предео – књигу какву је пажљив читалац његове поезије једноставно морао, а баш никако није могао предвидјети. Морао, јер та књига долази из саме по-етичке суштине и поетске супстанције његовог пјесништва, а није могао јер је она истовремено дошла и из ових наших пандемијских, обеспокојавајућих, предапокалиптичних, "последњих времена" која су као ни једна друга, чини се, пробудила наше најцрње апокалиптичне слутње, и која, као ни једна друга, немају више очигледних разлога да се "последњим временима" назову. На вањски и унутрашњи опис кризе (криза је, подсјетимо, изворно израз из медицине који говори о стању у којем се одлучује да ли ће организам преживјети) овога свијета потрошени су томови писани преко једног вијека – од оне Ничеове "смрти Бога" до оне Фукоове "смрти човјека", од оног Хајдегеровог "може нас спасити само неки нови Бог", до оног Деридиног, не случајно енглеског, "no endings end". "Апокалиптични тон у филозофији" на који је прије више од пола вијека указивао Дерида, одавно је прешао у апокалиптичну слутњу и незаобилазну тему не само повјерљивих, пријатељских разговора, него и јавног говора који је и сам само још један симптом, синдром и узрок ове "постисторијске", слуђујуће "постистине" и злослутне предапокалиптичне какофоније. Ако нам је некада оно Сартрово "пакао то су други" звучало као својеврсно пјесничко претјеривање литерарном изразу склоног егзистенцијалисте, данас је то кратак и егзактно тачан, сурово реалан опис планетарног друштвеног живота у којем други је пакао, други је корона – други са бешћутним, невидљивим лицем и видљивим, апокалиптичним наличјем. Никада није било јасније да је апокалипса заправо "прича о судбини, о усуду свих нас". Можемо ли се тој судбини и усуду икако отети? Свако, па и то узалудно а наизбјежно, егзистенцијално питање за Недељковића је и есенцијално, пјесничко питање, па је такав и његов одговор – егзистенцијалан и есенцијалан, лични и пјеснички у исти мах. Отет предео је истовремено и то егзистенцијално, лично питање и есенцијални, пјеснички одговор. Непосредни, "вањски" повод за то питање нисмо могли наслутити, а утолико ни одговор. Оно што смо

морали наслутити и што сам слутио био је неки, не само читалачки осјећај да ће Недељковић неком од наредних књига кренути ка својеврсној пјесничкој синтези. Како се код истинских пјесника оно "шта" говоре, изједначава са оним "како" говоре, а код читалаца, па чак и најрафиниранијих зналаца, најчешће превагне интерес за ово друго, тако сам и ја своја читалачка предвиђања те синтезе претежно везивао за оно "како" Недељковић говори – за његова разноврсна пјесничка умијећа која би истовремено дошла до изражаја, а оно "Сивило" (егзистенције) из Уласка, "које се у песмама прелива/ У друге, њима створене боје", прелило у нове, још невиђене тонове и нијансе. У Отетом пределу, међутим, пјеснички је синтетисано оно "шта" Недељковић све вријеме говори – на свјетло дана извучен је сам смисао, и она неизрецива, по-етичка и ест-тичка суштина и супстанца његовог пјесништва и поезије. Отет предео могао је написати само неко ко је постављајући питање можемо ли се отети општој судбини, усуду и удесу, истовремено поставио и питање, "шта поезија", поготово у ово предапокалиптично вријеме "може да чини, и ако може, треба ли да чини." Већа сумња и вјера у поезију није могућа. Као ни једна друга Недељковићева књига, Отет предео одговара на оно, већ читав вијек заоштравано, неизбјежно питање "чему пјесници у оскудном", данас чини се, најоскуднијем, "времену" – поставља то питање које су начули, чули и пречули многи, које могу поставити сви, а на који одговор могу дати само пјесници.

У Недељковићевом Отетом пределу као да су сажети сви пјеснички одговори на то питање које је до сада дао. То својеврсно свођење животних и пјесничких рачуна, убрзано је истовременим, драматичним свођењем рачуна читаве једне цивилизације на заласку и свијета и човјека какве смо до сада познавали. Највећи пјесник међу савременим филозофима вјеровало је да "тамо гдје расте опасност расте и оно што је спасоносно". "Оно спасоносно" за пјеснике је поезија. У међувремену од непуног вијека, међутим, та опасност је толико нарасла, да се нема гдје друго него у самој опасности потражити спас. Пјесник који то покуша, покушава учинити више него што се учинити да, дати од себе више него што се дати да. Већа вјера у поезију, и већа посвећеност поезији, не постоји. А управо су та вјера и та посвећеност које не бива

без пожртвованости, на дјелу у Отетом пределу Живорада Недељковића. Та књига написана је не само у опасним временима пандемијске пошести, него и у овом, само на први поглед безазленом, безопасном "добу слике без свијета". Она је својеврсно призивање свијета изгубљеног у растућој гомили својих слика – свијета који као никада до сада води одлучујућу битку за само своје (реално) постојање. Оно што је некада била академска филозофска расправа између заговорника номинализма и реализма, данас је дословно борба на живот и смрт реалног свијета и његових осамостаљених, отуђених слика које га све више затрпавају. Управо из таквог свијета који, одакле год кренеш, и како год окренеш, пријети самоуништењем, из његовог неокончаног краја (no endings end) пјесник, често уз помоћ њему блиских сликара и сликасаговорница, покушава "отети" неке спасоносне крајолике. Ријеч је о (крај)олицима поезије – о "пределима" у којима се свакодневна, емпиријска стварност и пјесничка имагинација органски спајају у нешто ново, супстанцијалније од самих ствари и од самих ријечи, у неки нови свијет стваран и створен поезијом. У Отетом пределу Недељковић, чини се, иде корак даље од онога о чему су говорили његови стихови "тиха поезија...што је свету/ Давала имена и учинила највеће добро:/ Уверила га да постоји", и покушава спасити из свијета који "нестаје полако" оношто се спасити да. Спасити понеки пре-дио свијета од самога свијета, и "због света", због нас самих, и оних других, без којих ни ми не бисмо постојали.

То спашавање на дјелу је у свакој од педесетосам пјесама у шест складно укомпонованих циклуса. Отет предео је књига поезије, а не тек збирка пјесама. У књигама поезије појединачне пјесме ништа не губе, напротив, добијају на вишезначности, на угловима, на хоризонтима и пољима читања. Композициони ток књиге поезије могуће је гонетати и као једну нову, дугу пјесму. У таквим књигама понекад се нађе пјесма у којој је сажета по-етичка суштина и поетска супстанца саме књиге, а понекад и читавог пјесничког опуса и бити нечијег пјесништава. У Отетом пределу више је таквих пјесама. За ову прилику одабрао сам пјесму Корбизјеова колиба. Ево те пјесме која ће боље од мене рећи шта њену пјесничку имагинацију веже и спаја са њеним, стварним, фактичким предлошком.

КОРБИЗЈЕОВА КОЛИБА

Имати кућу, малу
Као мало поређење,
Пространи лист хартије.
Имати то место где ћеш волети,
Спавати, кувати. Писати песме
У љупкој кућици,
Довољној за мало поређење.
Бити брод у боци, пловити
Кроз простор између зидова
И бити једно с њим.
Корбизје у колиби тик уз море.
Имати нешто тако довољно:
Сопствено тело, на пример.
Осим као песма,
Никада не изаћи из њега.
А море, море нек буде недостижно.

Најуопштеније говорећи, ријеч је о "пјесничком становању на овој земљи", подједнако битном, ако не и битнијем данас када свијет страхује за само своје постојање, него у вријеме великог њемачког пјесника и његовог божанственог пјесничког лудила, када је (свијет) страховао за свој склад и смисао. За метафору пјесничког становања, дакле, Недељковић неће узети неку Хелдерлинову опјевану митску слику и причу, него једну стварну малу колибу, не-обичну да не-обичнија не може бити. Избор колибе као изворног и узорног грађеног станишта и архетипског становања није случајан, Још мање је поетички случајан избор Корбизјеове колибе. Ријеч је, као што знамо о посљедњем станишту знаменитог архитекте, колибици величине 6,5 са 6.5 м, израђеној од дрвених брвана, са кровом на једну воду од валовитог салонита, смјештеној на малој парцели на литици крај мора, ограђеној старим маслинама што све скупа дискретно одаје утисак неког светилишта. Колиба је једноставно, аскетски и најнужније намјештена – један уграђен сто, кревет са сандуком за постељину, уска полица за књиге, мали умиваоник у углу, иза провидне завјесе WC шоља. Сав ентеријер направљен је

од дрвета и бојеног ламината. Као у каквој камери опскури прозорска сочива кадрирају дијелове пејсажа и лијепе их на зид као какве гоблене. На улазу је мурал који је сам насликао. И још само уска тераса са погледом на залив и куле Монте Карла. Прича се да Корбизје ту колибу није само пројектовао, него и својим рукама направио, не кријући да је та "кућа", како би рекао Хајдегер "непосредни одраз градитеља". Тај одраз потпуно је супротан свему што је велики архитекта пројектовао и изградио – потпуно различитод оних бетонских кутија и "машина за становање". Налик на какву монтажну брвнару сраслу са природом, г-рађена тако да дословно реализује онај аксиом "мање је више", Корбизјеова колиба је наизглед нешто мање, а заправо нешто много више од оног русоовског повратка природи – она је спасоносни кутак за човјека којем мало треба да много има; да има све што му збиља треба. Недељковићу, који у Отетом пределу (у пјесми После шездесете) на једном мјесту каже "Својом сам руком осликао пусти ходник,/ Не знајући за епоху и манир", није требало много, тек "мало поређење", па да тај кутак види, прочита и "преведе" као свој властити – као "прос-трани лист хартије", "место где ћеш волети,/ Спавати, кувати. Писати песме", бити "брод у боци", бити "сопствено тело" из којег излазиш само "као песма". Пјесма која живи од оног што је "недостижно", а што нас управо као недостижно неким чудом оснажује нашу везу са свијетом. То је једно од оних мјеста на којима се чини да од тог "недостижног" живи и сам пјесник, и на којем ми падају на памет многи Недељковићеве стихови и пјесме, све што је тражећи "другачији распоред" и нешто више, "тражећи" нешто "непознато" "изван првога смисла", на-селио у ону "Кутију у Дворишту", у ону испражњену, па одбачену кутију у којој је била упакована још само празнина. Као да се оно његово "Уливам се и непрекидно измишљам,/ Обузет једном једином жељом:/ Да и након прображавања остане у мени чежња за менама/ Моћ да понешто задржим,/ А да нечега лако се лишим, као да/ Моје није ни било", још једном преобразило, сажело и задржало на једном мјесту, пре-сабрало у "Отетом пределу (у којем је то "измишљање", које је код Недељковића увијек било "измишљање" самога свијета, "овога света" као јединог збиљског и нашег свијета) и још више избрисало разлику између његовог "вањског" и "унутрашњег" свијета. Онај који је од пое-

зије тражио нешто више од живота као "мора обичности", као да је нашао оно највише – прихватање те "обичности". Као да сада другачије чита оне стихове са којима је својевремено пјеснички полемисао – "Не разумем смисао света,/ Али разумем да свет постоји. И мој невидљиви тајанствени дах постоји". Као да је "полемишући" слутио да ће му, упркос свему, бити блиско "Уверење, вера и знање истовремено/ Да све што се догађа, и све што с спрема,/ Све без изузетка, има своје оправдање." Својевремено сам, чинило ми се, са дубоким разлогом Недељковићево пјесничко чуђење и дубоко повјерење у само постојање (свијета) доводио у везу са оним Кафкиним позивом да у размијевању свијета и постојања до краја слиједимо језик који каже да оно њемачко Sein не значи само "бити", него и "припадати му". Данас ми се чини да је тај разлог још дубљи, и да је то "припадања" код Недељковића сада још дубље – да је најдубље, чини се, када из нарастајуће, предапокалиптичне. опасности и свакодневног несносног бесмисла растројеног свијета, из свакојаког зла и слутећег краја, "отме" неке спасоносне крајолике. Оне који нас позивају, и који нам по-казује да упркос свему треба опстати и бити. Уистину бити. То не значи само бити у "пределима" чије су "боје тихе и пуне миља као на Сезановим сликама", "настали(м) у загрљају спокоја и склада", у крајолицима у којима је вријеме стало као на сату Градске куће у Вермеровом Погледу на Делфт. У Отетом пределу "представа о свету не личи / на саможиве представе о бољем свету" Јер, како би говорћи о суштини умјетничког стварања рекао Тарковски, "човек не живи да би био срећан. Постоје ствари далеко важније од среће." Отет предео заправо ништа не одузима свијету, напротив, даје му смисао готово подједнако важан као и само постојање. Умјесто да нас, како би се очекивало, одвоји од свијета, тај отети предео нас неким наднаравним нитима веже за "овај свет". У њему захвалност и "дуг" према (својој пјесничкој) "природи" "расте", а "спокој је све већи", јер пјесник жуди да га одужи, да врати више него што је "отео". Као уз вољено биће у пјесми Нисмо ни знали шта смо, у "отетом пределу" "Довољно је: ићи поред реке/ И бити кап на нечијем длану./ Нестајати полако, полако,/ Као кад нестаје добри Бог./ Испарити, не оставити сенку/ Која не зна шта је." И одмах након тога, предахнути, па цијелим бићем, онако како само пјесник зна, говорећи у исти мах о оном што је пролаз-

но и трајно, рећи – "Живот је био, живот је тако леп." У "Отетом пределу" стих и пјесма заиста знају бити и нешто више од поезије.

И на крају, једно подсећање које је могло стајати и на почетку овог записа о новој књизи Живорада Недељковића. У ријечи лауреата, наиме, казиваној поводом уручења Жичке хрисовуље, Недељковић се сјећа Попиних стихова о Жичи ("Црвена госпођо Жичо / Из мога срца излазиш"), и са тог најдостојнијег мјеста, душу далог да се пред Богом и народом одговоран према небу и земљи, "проговори о месту и служби поезије, о њеној издвојности и затајености" у времену у којем нам као никада прије "није била нужнија свест о господству сопственог срца и о племенитом господству вере и наде..." "Имамо ли ту читљиву свест" пита се Недељковић, "и ако је немамо, чинимо ли шта и као појединци и заједница да вратимо у себе дух господства које би се стопило са преко потребним самопоштовањем из кога неминовно проистиче и милосрђе према другачијем. Или ако се господство и потоња свест о њему немају одакле вратити и не могу обновити, творимо ли отменост, племенитост по којој бисмо се познавали. И када изгледа да смо одустали од чињења, препуштени времену, уверен сам да тако само изгледа и да, иако време тече ли тече око нас и у нама, још стојимо на сувом, баш као Свети Сава у Попиној песми, као госпођа Жича у песми и на јави. Да нисмо на сувом, у доба кад нам пљусак општег невремена прети са свих страна, и из прошлости и из будућности, ни поезије не би било."

Збиља је та Недељковићева свечана ријеч – тај говор о поезији на "светилишту вере" којем "се обратимо када немамо коме другом" (а данас и овдје, у овом посљедњем времену и "на овом комаду тла притиснутом посрнућима која упорно настоје да га претворе у живо блато", је баш такав, оскудног времена одсудни час) – могла стајати и на почетку овог кратког осврта на његов Отет предео Али, да сам ових неколико Недељковићевих реченица надахнутих светилиштима Жиче и поезије, ставио на почетак, овај запис можда не био сувишен, али би још више био писан у сјени оног најдубљег и најпоузданијег тумача поезије – пјесника самог. Оног јединог који непрестано, из књиге у књигу, иде ка пјесничкој синтези, и који умије прорицати своје књиге, "отимати" их од посрнулог свијета, од бића и времена, од језика и ништавила – читати их и прије него што ће бити написане.

PROBLEM IDENTITETA NA PRIMJERU LIKA MLADOG HAFIZA U GRADAČCU IZ »UHODA« DERVIŠA SUŠIĆA

Roman *Uhoda* bosanskohercegovačkog pisca Derviša Sušića objavljen je 1971. godine u Sarajevu. Iako u sjeni klasika iz 1966. godine, ovo djelo predstavlja svojevrsni zaokret u našoj književnosti, te posebno u književnom opusu Derviša Sušića. Napuštajući dotadašnji diskurs ukorijenjen u modernizmu, kompozicija *Uhoda* u svojoj suštini oblikovana je pod snažnim utjecajem postmodernizma što je u tekstu iskazano kroz fragmentiranu stvarnost, diskontinuitet, parodiju i neodređenost koji općenito predstavljaju glavne tendencije duha postmodernističkog diskursa u književnosti, istovremeno narušavajući ideju logične koherencije u pripovijedanju, formalnog zapleta, vremenskoga slijeda i psihološkog objašnjenja.¹

Teoretičari postmodernizma, poput Liotara, kontinuirano će napadati naslijeđe prosvjetiteljstva zasnovano na temeljima moderne filozofije koja počinje s Dekartom. Prema mišljenju najznačajnijih postmodernističkih autora, glavne intencije prosvjetiteljstva koje su bile usmjerene prema dostizanju istine, određenosti, univerzalnog kriterija savršenstva i dobrog života, kao i nastojanja koja su bila posvećena razumu i idejama progresa i sekularizma proizvela su krizu svijesti čije su krajnje posljedice Drugi svjetski rat, pojava religijskog fundamentalizma i radikalizma, kao i razni oblici devijantnosti, te najrazličitiji oblici propadanja čovjekovog duha. Stoga, ovi autori smatraju da projekt prosvjetiteljstva predstavlja uzaludan

¹ Općenito, o glavnim tendencijama i osnovnim idejama najznačajnijih predstavnika postmodernizma, vidjeti, Gross, M. (2009): 'Dekonstrukcija historije ili svijet bez prošlosti.' *Historijski zbornik*, god. LXII, br1, 165-195.; Hassan, I. (1986): 'Pluralism in Postmodern Perspective.' *Critical Inquiry*, Vol. 12, No. 3, 503-520.

napor i put od kojeg se treba odustati, jer se svi aspekti života nalaze u potpuno novom okruženju koje karakterizira relativizam, odnosno stavovi o nepostojanju apsoluta ili univerzalnog kriterija, što po sebi implicira odsustvo objektivne istine i određenosti. Imajući u vidu ozbiljnost problema proizašlih iz prethodno navedenih posljedica, postmodernistička kritika dovest će u pitanje ideju o postojanju unutrašnje logike povijesti koja bi trebala voditi čovječanstvo prema stanju savršenstva.

Kroz upotrebu različitih narativnih tehnika, nepostojanje glavnog junaka, mnoštvo likova i naratora, fragmentarnost teksta i diskontinuitet hronološkog slijeda događaja, Derviš Sušić u *Uhodama* prvi put, ali vrlo vješto, primjenjuje osnovne tendencije postmodernizma. Osim toga, izostavljen je sveznajući narator, napušta se metanaracija² i svjedočimo pojavi mnoštva mikronaracija koje otvaraju mogućnost prikaza Bosne iz različitih perspektiva. Upravo u tome se, između ostalog, i ogleda značaj ovog romana u kontekstu suvremene bosanskohercegovačke književnosti, koji je uglavnom prešućivan izuzev u radovima nekolicine autora koji se bave interpretacijom Sušićevog djela.³ Dakle, treba istaći da se u ovom romanu u cijelosti na-

-
- 2 Liotar će ustvrditi kako je suština postmodernog upravo u nepovjerenju prema metanaracijama, što je prema njegovom mišljenju posljedica napretka znanosti koji sa svoje strane pretpostavlja nepovjerenje, stoga Liotar dalje u tekstu tvrdi da: "Zastarjelosti metanarativnog pristupa legitimnosti odgovara upravo kriza metafizičke filozofije, a također i akademske institucije koja je ovisila o ovoj. Narativna funkcija gubi svoje čimbenike, velikog junaka, velike opasnosti, velike zaplete i veliki cilj. Ona se raspršuje u oblačiće narativnih jezičnih elemenata, ali također i onih denotativnih, preskriptivnih, deskriptivnih itd., od kojih svaki sa sobom nosi pragmatične naboje *sui generis*. Svako od nas živi na rasršću mnoštva ovih elemenata. Mi nužno ne oblikujemo postojanje jezične kombinacije, a ni svojstva onih koje oblikujemo nisu nužno priopćiva." Lyotard, Jean François (2005): *Postmoderno stanje: Izvještaj o znanju*, prev. Tatiana Tadić. Zagreb: Ibis grafika, str. VI (uvod). Naime, ovo nepovjerenje prema metanaracijama prouzrokovano je prije svega neuspjehom prosvjetiteljstva i metafizičke filozofije u realizaciji obećanog progressa prema apsolutnom znanju, stoga, ono što nude ovi projekti jesu naracije koje se, prema stavovima postmodernista, nikada ne mogu potvrditi.
  - 3 O važnosti postmodernističkog diskursa u interpretaciji i valorizaciji *Uhoda*, vidjeti, primjerice, Fehratović, J. (2005): 'Tri aspekta romana *Uhode* Derviša Sušića'. *Godišnjak Bošnjačke zajednice kulture "Preporod"*, Issue No.1, 221-

pušta klasični način fabuliranja koji će uvjetovati izostavljanje klasično organizirane fabule, što nikako ne znači da će *Uhodama* nedostajati uzbudljiva i zanimljiva naracija.⁴

Pored navedenih karakteristika koje će suštinski oblikovati književno – umjetnički stil u *Uhodama*, postoji i niz drugih, ništa manje važnih, tema i motiva koji će doprinijeti posebnosti ovog romana. Najprije, treba izdvojiti značaj koji Sušić pridaje Bosni i bosanskom čovjeku, te njegovom problematičnom identitetu čija je antinomičnost, prema mišljenju Sušića, posljedica različitih povijesnih nastojanja i utjecaja proizašlih iz mnogobrojnih pokušaja da se ovaj identitet odredi iz perspektive drugih naroda, te posebno kroz prizmu monokulturnih obrazaca i etno-centričnih i gotovo uvijek redukcionističkih narativa koji su svojstveni kulturno-političkim ciljevima velikih imperija Zapada i Istoka.

Naime, kroz povijest, o identitetu ljudi iz Bosne najmanje su govorili oni koji su bili najpozvaniji da o tome nešto kažu, uglavnom su taj identitet krojile i prekrajale velike sile potpomognute pojedincima koji su iznutra nastojali rastrgnuti specifičnosti identitetskog tkiva bosanskog čovjeka. U tu svrhu, na ljude s ovih područja najčešće se gledalo kao na nešto "strano", "drugo", što ne pripada "vlastitom tijelu", istovremeno nalazeći u tim odrednicama povod za njihovo uništenje, iskorjenjivanje ili promjenu koja je podrazumijevala nasilni povratak izvornom ili vlastitom identitetu. Upravo je time opterećena povijest Bosne, čiji je usud izgleda satkan od permanentnog i nasilnog pripitomljavanja njenih ljudi. Na ove okolnosti, kao određujuće elemente prilikom problematiziranja identiteta, ukazat će u svojoj studiji Fethi Bensalma, kada kaže da nije dovoljno ubiti, nego bi se htjelo izopačiti,

---

232. Fehratović ističe kako je postmodernistički diskurs *Uhoda*, koji od teksta zahtijeva fragmentarnost, grotesku, ironiju, mnoštvo naratora, te neodređenost identiteta pojedinih likova, upravo ona osobina koja ovaj roman čini drugačijim u odnosu na sva dotadašnja romaneskna ostvarenja u našoj književnosti. Također, Enes Duraković u svoj studiji o Dervišu Sušiću kaže da se vrijednost *Uhoda* prije svega ogleda u fragmentima i epizodama. Cf. Duraković, E. (1984/1985): 'Prozno djelo Derviša Sušića'. U: Derviš Sušić (1984/1985): *Ja Danilo, Uhode* – Savremena književnost BiH u 50 knjiga. Sarajevo: Svijetlost, 10.

4 Vidjeti, Todor Dutina (1982): 'Uhode Derviša Sušića'. U: Derviš Sušić (1982): *Uhode*. Sarajevo: Svijetlost, str. 7.

što podrazumijeva volju za izvlašćenjem i onečišćenjem čovjeka, koja je svojstvena ljudskom nasilju u njegovoj radikalnosti. Ovu vrstu nasilja Bensalma će nazvati metafizičko nasilje.⁵ Upravo iz toga proizlazi njegov postulat koji glasi: "izvlašten i onečišćen život se ne može živjeti",⁶ što u konačnici implicira da je odgovor zašto ljudsko nasilje u svojoj radikalnosti ne cilja samo na smrt drugoga, nego na njegovo izvlaščivanje, sadržan u tome da zajednica ne nalazi svoj temelj u životu po sebi, nego u životu ukoliko je postao vlastiti i sopstven.⁷

Uzimajući u obzir duhovno-kulturne i povijesno-političke okolnosti vremena koje je svjedočio, može se ustvrditi da borba protiv različitih povijesnih predodžaba Bosne, koje su duboko ukorijenjene u predrasudama opterećenim imperijalističkim konstrukcijama identiteta drugih, predstavlja jedan od najvažnijih aspekata Sušićevog književnog rada. Roman *Uhode*, uvjetno rečeno, početak je Sušićevih intelektualnih nastojanja za razrješenjem ideoloških proturječja uzrokovanim disparatnim povijesnim predodžabama koje su oblikovale kompleksnost diskursa o identitetu ljudi iz Bosne. Stoga nas ne treba začuditi konstantna potraga za jedinstvenim povijesnim motivima, likovima, događajima i pričama, kojima Sušićevi romani inače obiluju, u namjeri da se iskažu one karakteristike koje će stajati nasuprot percepcije Bosne od strane drugih. Ovdje nije riječ o povijesnom revizionizmu, već prije o idealiziranju bosanskog čovjeka, koje je uvjetovano težnjom da se njegov identitet konačno sagleda iz posve drugačije perspektive nego što je pružao dotadašnji diskurs koji je suštinski određen stereotipima.

---

5 Bensalma sugerira da zbog ovakvog naziva ne treba zaključiti kako je riječ o nasilju koje je više apstraktno, a manje fizičko ili da je riječ o nasilju koje ima neku duhovnu prednost ili moralni suvišak u odnosu na druge vrste nasilja, jer kako kaže: "Riječ je o hiperfizičkom nasilju u kojem se agresivna intencija prije svega usmjerava na identitet, potaknuta njime i prema njemu, u toj mjeri da smrt nije više samo ono što okončava egzistenciju, nije više dovoljna u svom svojstvu oduzimanja života, nego postaje prilika oduzimanja identiteta da bi onog koji umire navela da postane ono što on nije. Ne želi se drugog otjerati u smrt, nego ga otjerati u smrt koja mu ne dolikuje, koja nije njegova vlastita smrt." Bensalma, F. (2002): 'Identitet i izvlaštenost'. *Forum Bosnae*, br. 18, str. 14-15.

6 *Ibid.*, 13.

7 Cf. *Ibid.*

Zapravo, *Uhode* postaju ishodište Sušićevih promišljanja o identitetu Bosne, što će kasnije u većini njegovih književnih ostvarenja predstavljati glavnu narativnu temu koja će svoj vrhunac dostići u posthumno objavljenom romanu *Čudnovato*. Naime, u romanu *Čudnovato* autor se na početku teksta, tačnije u posveti⁸, identificira kao direktni potomak osnivača hamzevijskog reda u Bosni. Njihove političke aspiracije bit će izražene kroz borbu za samostalnost Bosne, koja će tragično završiti progonom i smaknućima gotovo svih pripadnika ovog reda u Osmanskom carstvu. S druge strane, njihovo učenje, praksa i razumijevanje osnovnih načela vjerovanja bit će označeni kao krivovjerje, prvenstveno zbog imanentnog sinkretizma koji će u sebe inkorporirati naslijeđe Crkve bosanske.

Ovo prizivanje tradicije utemeljene u specifičnoj duhovnosti doslovno će zaposjednuti Sušićev književni rad, polazeći od *Uhoda*, zatim romana *Hodža strah*, pa sve do njegovog posljednjeg literarnog ostvarenja simboličnog podnaslova *Kazivanje o razlici*. Osvješćivanje značaja i važnosti kulturne baštine i specifičnosti tradicije kao konstitutivnih elemenata identiteta bosanskog čovjeka otkriva Sušićevu namjeru da se o problematici ovog kulturnog identiteta pokuša govoriti iz perspektive koja neće biti uvjetovana dominantnim paradigmatima koje su povijesno oblikovale njegovo određenje.

Kroz epizodu o turskoj uhodi, mladom hafizu koji je imao zadatak da prati i razotkrije Husein-bega Gradaševića i njegove suradnike u namjeri da ostvare vojnu i političku samostalnost Bosne, Sušić na jedinstven način problematizira pitanje kulturnog identiteta Bošnjaka. Narator je uhoda i stranac, iz njegove perspektive nastoji se ispričati povijest Bosne, te se izbjegava pozicija sveznajućeg naratora što bi Sušiću trebalo priskrbiti objektivnost, povjerenje i simpatije čitalaca, posebno kada je riječ o načinu na

---

8 "Knjigu posvećujem jednom od svojih predaka – šejhu Hamzi Orloviću i hiljadama njegovih sljedbenika, pripadnika hamzevijskog vahdeti – vadžutskog tarikata i pokreta, a koje carska sablja isječe u drugoj polovini šesnaestog stoljeća, navodno zbog jeresi. Kad moć iz objesti ili straha za se – provali zulumom, tad se ljubav, ljepota, dobrotu, istina i pamet, pravda kao zakon i pravičnost kao unutrašnji strogi sudija pojedinca prema samom sebi, kažnjavaju kao zločin. Čudnovato je da su i carska uprava – od sultana, do muhtara, sudi je i dželati, također uvjereni da su nevini i čisti pred Bogom, vjerom i vremenom. Proganjanim, mučenim i svirepo poubijanim šejhu Hamzi i hamzevijama – Allah rahmeteile!" Derviš Sušić (1992): *Čudnovato*. Sarajevo: Oslobođenje, 1

koji strukturira lik povijesne ličnosti Husein-bega Gradašćevića, koji će za njega predstavljati idealiziranu paradigmu heroja narodnog ustanka.

Ukratko, ova epizoda prati život turskog uhode u Bosni, neposredno prije početka ustanka koji je predvodio Husein-beg Gradašćević. O životu uhode, političkim i kulturnim prilikama u Bosni, te o ličnosti Gradašćevića saznajemo iz pisama uhode koja su bila upućena Porti. Njegova su pisma detaljni izvještaji o načinu na koji započinje život u Gradačcu, kao mladi imam koji želi ostati neprimjećen, ali temeljno prati sve što se u njegovom okruženju govori o mladom Gradašćeviću i pripremama za ustanak. I ovaj će uhoda stradati upravo zbog ovih pisama, koja će, na njegovo prekasno saznanje, od početka biti presretana i dolaziti pravo na ruke Gradašćeviću preko mreže kontraobavještajnog sistema organiziranog u Gradačcu. Pobuna će biti realizirana, a mladi će hafiz poginuti kao juzbaša u redovima Huseinovih ustanika.⁹

Iako se čitaocu na prvi pogled može učiniti kako je težište ove epizode posvećeno životu mladog turskog oficira koji se zbog prirode svog zanimanja suočava s brojnim poteškoćama u novoj sredini, ovaj je lik Sušiću poslužio kao medij putem kojeg će iskazati svoje vlastite stavove o identitetu Bošnjaka, istovremeno problematizirajući koncepte hegemonije i imperijalizma koji će uvjetovati povijesno određenje ovog identiteta. S jedne strane je predstavnik velike sile čiji je prikaz Bosne u suštini utemeljen na predrasudama i stereotipima prvenstveno prouzrokovanim političkim ciljevima osvajača; nasuprot njega, Sušić postavlja ličnost Husein-bega Gradašćevića koji predstavlja ideal bosanskog čovjeka, čija je superiornost intelektualnih, političkih i vojnih sposobnosti posebno naglašena u izvješćima mladog Hafiza:

"Husein je kapetan, ali ne turski, nego svoj [...] Husein nije polupismeni posjednik koji hrani bandu odmetnika za obračune s istim takvim susjedom. On je Evropljanin koji klanja, i Bošnjak koji mrzi Turke. Husein nije priglup bogatun opterećen strastima uobičajenim u bošnjačke provincijalne vlastele, kao što su posjedovanje i titularna superiornost. Posjed, titule i lični prestiž samo su mu sredstva [...] Husein nije despot. Kad

---

9 Cf. Fehratović, J (2005): *nav. djelo*.

prolazi čaršijom, pješice, ljubazno se javi svakom starijem [...] Husein između ostalog ima i jedan raf pun austrijskih zbirki zakona i komentara. On čita više nego što se pretpostavlja."¹⁰

Ovi navodi mogu biti predmet razmjerno ozbiljne primjedbe koja bi se piscu mogla staviti na teret u vidu optužbe za povijesni revizionizam, pretjerano idealiziranje ili, napose, nacionalni romantizam. Međutim, takvi pothvati koji su unaprijed osuđeni na propast ne izražavaju ciljeve ovog romana, prije je riječ o svojevrsnim sredstvima, koja se mogu i trebaju dovoditi u pitanje, a pomoću kojih se Sušić suprotstavlja kulturnoj hegemoniji i nametnutom povijesnom identitetu čija su ishodišta isključivo povezana s tendencijama koje karakteriziraju imperijalnu kulturu i politiku.

Naizgled paradoksalno, ličnost turskog uhode simbolizira jednu stranu perspektivu o Bosni koja počiva na predrasudama i uvriježenim stavovima proizašlim iz orijentalizma kojeg Edward Said određuje kao političku viziju stvarnosti koja je u svojoj suštini usmjerena na razliku između Zapada i Istoka, u smislu poznatog i stranog, oblikujući tako diskurs zasnovan na relacijama "mi – oni" i "Europa – Orijent".¹¹ Percepcija islama postaje centralni problem orijentalizma, a vjerovatno najbolji primjer koji može poslužiti kao paradigma iskazivanja biti orijentalizma jesu stavovi poznatog francuskog filologa i orijentalista Ernesta Renana. Naime, u svojoj namjeri da diskreditira značaj islama kao kulturno-duhovnog prostora i konstitutivnog obilježja Orijenta, Renan – kao i većina orijentalista – uvijek polazi od pretpostavke da je islam antitetičan filozofiji, umu i nauci, što za posljedicu ima nemogućnost njihovog postojanja u kontekstu islama. U krajnjoj instanci, sav intelektualni učinak koji se desio pod vladavinom islama, prema mišljenju Renana, ne duguje ništa islamu, dok se njihov naučno-filozofski doprinos svodi isključivo na prevođenje grčkih tekstova, te svoje porijeklo i izvor ima samo u grčkoj filozofiji.¹² Renan smatra da je islam u svojoj biti udaljen od nauke, filozofije i racionalizma, te naglašava da filozofi i na-

10 Derviš Sušić (1982): *Uhode*. Sarajevo: Svijetlost, str. 89-90.

11 Edvard Said (2008): *Orijentalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek, str. 62.

12 O Renanovom razumijevanju islama, posebno, vidjeti, Adnan Silajdžić (2003): *Islam u otkriću kršćanske Evrope: Povijest međureligijskog dijaloga*. Sarajevo: Fakultet islamskih nauka, 208-222.

učnici koji su stoljećima stvarali i djelovali u islamskom svijetu ustvari nisu bili istinski muslimani.¹³ Nadalje, Renan je bio prva osoba koja je u svojim predavanjima otvoreno tvrdila da je semitska rasa inferiorna u odnosu na arijevsku rasu, što je posebno utjecalo na neke njegove suvremenike i učenike, a svakako najznačajniji među njima je Leon Gauthier čije učenje ne predstavlja ništa drugo doli nastavak Renanove pogrešne argumentacije. Prema mišljenju Gauthiera, semitski um je jedino sposoban da spozna detalje koji nisu međusobno povezani, te nije u stanju razumjeti bilo kakav koherentan poredak ili odnos između ovih detalja. Iz toga nužno proizlazi da Arapi jedino mogu shvatiti odvojene činjenice, zbog čega nisu u mogućnosti da formiraju teorije, zakone i hipoteze.¹⁴

Upitno je u kojoj su mjeri osnovni principi i problemi orijentalizma bili poznati Sušiću tako da ih je bio u stanju identificirati i povezati sa svjetonazorima uhoda. Međutim, sa sigurnošću se može tvrditi da *Uhode*, a posebno epizoda o Hafizu, oslikavaju Sušićevu borbu protiv predstavljanja povijesti i sadašnjosti Bosne kroz dominantne okvire ukorijenjene u imperijalizmu iz čijeg će okrilja i kulturno-političkih aspiracija upravo proizaći orijentalizam. U ovom kontekstu, Edward Said nas upozorava kako moć velikih imperija ne mijenja samo običaje, kulturu i navike, odnosno sadašnjost, nego ulazi i u prošlost nastojeći da uništi povijest podređenog¹⁵, tj. podređeni gubi pravo na vlastitu povijest. Lujanović smatra da svako razmatranje o problemu hegemonije, treba uključivati i pitanje povijesti koja se može shvatiti kao hegemonijsko pravo određenog centra da pojedina tumačenja proglasi

---

13 Opširnije o Renanovom određenju Orijenta, te razumijevanju odnosa između islama i znanosti, vidjeti njegovo predavanje, Ernest Renan (1883): 'Islam and Science: A Lecture presented at Sorbone 29 March 1883'. 2nd edition (24pp), Sally P. Ragep (trans.). Ovo predavanje koje je inspirirano mržnjom, neznanjem i predrasudama prema islamu zasniva se na potpuno pogrešnim pretpostavkama koje previđaju značaj Objave i vitalnost islama kao žive kulturno-duhovne sile u formiranju brojnih filozofema i znanstvenih teorija, te se, također, namjerno prešućuju brojni doprinosi islamskih mislilaca na svim poljima znanosti i filozofije čije plodove uživamo i danas.

14 Opširnije o ograničenom i rasističkom pristupu Renana i Gauthiera, te o kritici njihove percepcije islamske filozofije, vidjeti, Ibrahim Madkour (1983). 'The Study of Islamic Philosophy'. *Al-Tawhid*, vol.1, br.1, 83-96.

15 Cf. Edward Said, *nav. djelo*.

kao objektivnu istinu. Budući da je riječ o procesu koji ide u dva smjera, tj. javlja se otpor prema službenoj verziji istine, onda je nužno da povijest prakticira hegemoniju kako bi zadržala svoj status.¹⁶

Vrhunac Sušićevih intelektualnih napora utjelovljuje epizoda o Hafizu, gdje se pisac na osebujan način razračunava s ovim predstavama i nastojanjima da se Bosna u cijelosti uništi i podredi kulturnoj hegemoniji, postavljajući našeg čovjeka kao kontrapunkt uhodama. Inteligencija, hrabrost, lukavstvo i mudrost atributi su koji krase bosanskog čovjeka, te ujedno predstavljaju sredstvo pisca da iskaže njegov identitet kao suprotnost dominantnoj perspektivi stranca prema kojoj je on iracionalno, primitivno i inferiorno biće koje nije sposobno za bilo kakav intelektualni, duhovni i kulturni napredak, nego jedino treba služiti i ginuti za drugog.

Slično kao i u romanu *Hodža strah*, i ovdje svjedočimo konstruiranju značenja Bosne kao imaginarnog prostora koji je prepoznatljiv jedino u trenucima trpljenja hegemonije iz imperijalističkih centara moći. Prema mišljenju postkolonijalnih kritičara, moć kolonijalizatora uvijek je postavljena tako da se položaj podređenog ne reprezentira samo kao priroda, već još radikalnije, kao položaj koji je i u samom interesu podređenog.¹⁷ U tom kontekstu možemo tumačiti Sušićev odgovor na pitanje ko su Bosanci. Jedina konstanta koju nalazi jest njihova uloga da ginu za drugog, što u konačnici određuje njihov identitet.¹⁸ Iako ovo određenje implicira pesimizam immanentan pokušajima našeg čovjeka da izbjegne tragičnu sudbinu, Sušić u *Uhodama* ostavlja prostor za jednu novu perspektivu koja će biti utemeljena na znanju, što je posebno naglašeno prilikom opisa Gradašćevića, ali i kod izlaganja ideala kulturnog identiteta Bošnjaka.

---

16 Opširnije, o odnosu hegemonije i povijesti, vidjeti, Nebojša Lujanović (2012): 'Vježbanje hegemonije – Derviš Sušić i Hodža strah u svijetlu postkolonijalne teorije.' U: *Sarajevski filološki susreti I: Zbornik radova (knjiga II)*. Sarajevo: Bosansko filološko društvo, 223-236.

17 Robert J.C. Young (2003): *Postcolonialism – A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press, str 2. Cit. prema, Nebojša Lujanović, *nav. djelo*.

18 Cf. Derviš Sušić (2005): *Hodža strah*. Zagreb: V.B.Z., str 95.

LITERATURA:

1. Bensalma, Fethi (2002): 'Identitet i izvlaštenost'. *Forum Bosnae*, br. 18, 7-29.
2. Duraković, Enes (1984/1985): 'Prozno djelo Derviša Sušića'. U: Derviš Sušić (1984/1985): *Ja Danilo, Uhode – Savremena književnost BiH u 50 knjiga*. Sarajevo: Svjetlost.
3. Dutina, Todor (1982): 'Uhode Derviša Sušić'. Sarajevo: Svjetlost, 5-14.
4. Fehratović, Jahja (2005): 'Tri aspekta romana *Uhode* Derviša Sušića'. *Godišnjak Bošnjačke zajednice kulture "Preporod"*, Issue No.1, 221-232.
5. Gross, M. (2009): 'Dekonstrukcija historije ili svijet bez prošlosti.' *Historijski zbornik*, god. LXII, br1, 165-195.
6. Hassan, Ihab (1986): 'Pluralism in Postmodern Perspective.' *Critical Inquiry*, Vol. 12, No. 3, 503-520.
7. Lyotard, Jean-François (2005): *Postmoderno stanje: Izvještaj o znanju*, prev. Tatiana Tadić. Zagreb: Ibis grafika.
8. Madkour, Ibrahim (1983). 'The Study of Islamic Philosophy'. *Al-Tawhid*, vol.1, br.1, 83-96.
9. Lujanović, Nebojša (2012): 'Vježbanje hegemonije – Derviš Sušić i Hodža strah u svijetlu postkolonijalne teorije.' U: *Sarajevski filološki susreti I: Zbornik radova (knjiga II)*. Sarajevo: Bosansko filološko društvo, 223-236.
10. Renan, Ernest (1883): 'Islam and Science: A Lecture presented at Sorbone 29 March 1883'. 2nd edition (24pp), Sally P. Ragep (trans.).
11. Said, Edward (2008): *Orijentalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.
12. Silajdžić, Adnan (2003): *Islam u otkriću kršćanske Evrope: Povijest međureligijskog dijaloga*. Sarajevo: Fakultet islamskih nauka.
13. Sušić, Derviš (1982): *Uhode*. Sarajevo: Svjetlost.
14. Sušić, Derviš (1992): *Čudnovato*. Sarajevo: Oslobođenje.
15. Sušić, Derviš (2005): *Hodža strah*. Zagreb: V.B.Z.

ČAROBNI BREGOVI KRITIČKOGA MIŠLJENJA

Povodom knjige Ljiljane Šop *Odbrana svetlosti od tame*.
Poetski univerzum Amira Brke (Tešanj, 2023.)

U književnoteorijskom mišljenju se još od Jaussove teorije recepcije ustalio jedan već općepoznati metafragem: *kritički genotip* – a u slučaju književne kritike Ljiljane Šop ovaj gotovo istrošeni termin čini se neodgovarajućim i odveć skolastičkim, pa ću se odvažiti da ovdje govorim o *kritičkom genomu* Ljiljane Šop. Taj kritički genom ne potpada ni pod kakvu akademski sročenu tipologiju; naprotiv: on je urođen, urastao je u kritičko mišljenje Ljilje Šop (dozvolit ću sebi načas ovo hipokorističko oslovljavanje radi izraza velikog ličnog poštovanja i prisnosti spram ove izuzetne osobe); to je nešto što je ona dobila od Boga ili od Prirode, ili – da ostanemo u domenu i vokabularu *kritičke genetike* – to je ono što je Ljiljana Šop naslijedila sa prvim životnim udahom i sa životodajnošću majčinog mlijeka.

U ovoj *genetičkoj naraciji* nipošto ne želim aludirati na patetičnoromantičarski pojam genijalnosti, jer – kako veli Enver Kazaz u studiji objavljenoj kao pogovor u ovoj knjizi – sve što je Ljiljana Šop kritički napisala i tek dijelom objavila u zasebnim knjigama urađeno je sa "darom i marom", a ja bih dodao: i sa velikim trudom i poletom da se vlastita kritička misao o tuđim književnim djelima i sama pretvori u čistu i nepatvorenu književnost, ili, bolje rečeno, u umjetnost. U lakonski umnoj i briljantnoj autobiografskoj bilješci uz knjigu o pjesništvu Amira Brke Ljiljana Šop, pomalo gorko i ironično, svjedoči koliko je težak bio njezin trud i rad, ali danas, sagledavajući taj rad kroz kontinuirano kritičko praćenje stvaralačkog opusa Amira Brke, možemo vidjeti koliko je taj *dar i mar*, uza sve teškoće i tegobe, uvijek bio uzvišen i plemenit, prožet ljubavlju za pjesništvo i empatijom za pjesnika, jednostavno rečeno: koliko je kritički rukopis Ljiljane Šop, ovdje ekspliciran kroz sustavno čitanje Brkine poezije i proze, uvijek bio jedinstven i

unikatan, neponovljiv i nedostižan u suvremenoj južnoslavenskoj književnoj kritici.

Nekada, u doba Ljiljanine i naše mladosti, to se imenovalo kao jugoslavenska književna kritika, i mislim da upravo taj termin – *jugoslavenska* – koji je u naš jezik došao iz njemačkoga jezika u doba romantizma, u vrijeme Vuka i Herdera, najbolje i napotpunije pristaje i odslikava književnokritičku umjetnost Ljiljane Šop. Zapravo, u njezinome kritičkom mišljenju, barem ja to tako vidim, izraz *jugoslavenski* nije neki politički epitet niti jeftina nostalgичna floskula nego je, prije svega, izraz duboke i vrhunske kriteriologije i vrijednosnog sistema u kojem se ta kriteriologija osmišljavala i konstituirala. Na toj jugoslavenskoj kriteriološkoj skali nije bilo mjesta za bilo kakvo mediokritetstvo, koje je, nažalost, kako to i sama Ljiljana Šop ističe ukazujući na knjižne "zlatotiske", često bilo prisutno u tzv. dnevnoj ili prikazivačkoj književnoj kritici kakva se njegovala i prakticirala u dnevnoj ili periodičkoj žurnalističkoj produkciji. Takvu vrstu prikazivačke kritike Ljiljana Šop je prezirala, ali, isto tako, nikada nije težila ni jalovom i sterilnom kritičkom akademizmu, jer bi to za nju bilo ravno šturom katedarskom dociranju koje izmiče istinskom i autentičnom kritičkom mišljenju i govoru.

Kritički opservatorij Ljiljane Šop uvijek je bitisao na čarobnim bregovima nepotkupljivog kritičkog mišljenja i prosuđivanja. Za nju je književna kritika pitanje istine i morala; ona je umjetnost, ili ono *svečano obasjanje*, kako je to nazvao Midhat Begić. Otuda mi se čini potpuno primjerenim Kazazovo poređenje Begića i Ljiljane Šop, jer oboje o književnoj umjetnosti govore nekom vrstom astralno-metafizičkog jezika. Za Begića je kritika *obasjanje*, a za Ljiljanu Šop *odbrana svjetlosti od tame*, kako je i nazvala svoju knjigu o poeziji Amira Brke. Tu osobenost kritičkoga mišljenja Ljiljane Šop Kazaz je nazvao "trijumfom svjetlosti".

Vrijedilo bi i prije same analize *Odbrane svjetlosti od tame* ukazati na još jedno asocijativno značenje opozitnih pojmova sadržanih u naslovu ove knjige. To smatram posebno važnim ne samo za ovu knjigu nego i za značaj Ljiljane Šop u ukupnom poimanju književnokritičke dijahronije u Bosni i Hercegovini. Ovim se naslovom, naime, Ljiljana Šop implicitno suprotstavlja onom odavno uvriježenom i krajnje uvredljivom stereotipu o Bosni kao tzv. *tamnom vilajetu*, što je sintagma preuzeta iz jedne narodne bajke koju je prvi zapisao Vuk Karadžić. Ovu ružnu metaforu Bosne tendenciozno

su koristili i neki književni kritičari, poput recimo Slavka Leovca koji je u svojevrsnoj kratkoj historiji bh. književnosti pisao o "tamnom vilajetu i svetlim tačkama u njemu". Za Ljiljanu Šop, barem ja tako mislim, dobri i estetski relevantni pisci ne mogu biti kritički valorizirani na osnovu neke teritorijalne ili etničke pripadnosti; pravi pisci ne mogu biti *svetle tačke u tmini* već je književnost sama po sebi, univerzalno i ontološki, jedna velika i beskonačna svjetlost koja brani čovjeka od svake tmače i tmine. U toj šopovskoj odbrani svjetlosti od tame ima, rekao bih, one njegoševske *luče mikrokozma* i metafizičkog, kantovskog uzdignuća u vječnost, kao i miltonovske čežnje za povratkom čovjeka u izgubljeni raj.

Pogledajmo sada kako se ta vječita borba svjetlosti i tame odigrava i odslikava u knjizi Ljiljane Šop o poetskom univerzumu Amira Brke, što nije slučajno odabran podnaslov ove knjige, jer Brkino književnoumjetničko stvaralaštvo Ljiljana Šop neprestano sagledava sa svojih čarobnih bregova, iz astralnih visina slobodnog kritičkog mišljenja i duhovnog horizonta koji ne poznaje niti priznaje bilo kakve granice. Taj podnaslov sugerira očevidnu intenciju same autorice da Brkino impozantno stvaralaštvo (i poeziju i prozu) kritički sagledava i samjerava uvijek u cjelini, bez obzira na to što je knjiga sačinjena od niza eseja o pojedinim književnim djelima Amira Brke. Osim što Brkino stvaralaštvo valorizira u cjelini, ona to stvaralaštvo prati u kontinuitetu, što ovoj knjizi daje prijeko potrebnu književnokritičku konzistenciju i esejističkorefleksivnu koherenciju. Ljiljana Šop raskriva svoje kritičke stavove, svoju kritičku naobrazbu unutar široko rasprostranjenog književnokritičkog i književnoznanstvenog sistema u kojemu se pjesništvo Amira Brke vrednuje u ozračju stalne intelektualno-estetske emanacije i poetske tradicije bosanskog i svjetskog pjesništva:

"Tipološki, motivski i načinom na koji je realizovana, poezija Amira Brke spada u pesništvo koje mi veoma imponuje i koje visoko cenim zbog sklada njegove intelektualne i estetske komponente. Brka pripada onim odista retkim stvaraocima koji ne doživljavaju strasno samo život i spoljne senzacije, nego jednako strasno osećaju i apstrakcije i ideje kao potresnu i uznemirujuću sferu duha, što je inače svojstveno ljudima od nauke i filozofima. Meni, kao autoru knjige koju sam nazvala *Uspón do smrti*, savršeno je blisko i razumljivo Brkino autopoetičko načelo po kojem je 'pevanje osvajanje vlastite smrti'. Takvu poetiku ne doživljam kao prejaku i izazovnu

definiciju već kao zreo, mudar, etički i estetički relevantan stav. Brkina poezija istovremeno korespondira sa vitalnom i vrednosno relevantnom tradicijom njegovog podneblja (gde su pesnikova dijaloška interesovanja prirodno okrenuta Maku Dizdaru, Skenderu Kulenoviću i posebno Musi Ćazimu Ćatiću), sa svešću da je domaća tradicija tek jedan mali, ali bitan segment u okviru i prostorno i vremenski ogromne pesničke baštine, njemu nezamislive bez antičkih mitova, drevnih epova, islamske filozofije i kulture, kao i individualne antologije svetskih pesnika, u kojoj se u ovom slučaju nalaze Kavafi, Eliot, Jejts, Miloš, Herbert, Šimborska, mislioci Šopenhauer, Niče, Paskal i mnogi drugi. Svet citata prepliće se i usložnjava sa autentičnim Brkinim poimanjem života i sveta u jedinstvenu i respektabilnu celinu."

Navedeni odlomak je iz eseja *Nadrastanje vlastite kuće* u kojem Ljiljana Šop piše i o poeziji Amira Talića, ali i sarkastično kritizira suvremenu bh. kritiku i njezinu pseudoučevnost koja "slabo doprinosi jednoj od važnijih funkcija kritike kao mosta između stvaralaca i čitaoca". A kritika Ljiljane Šop uvijek želi biti most prema književnom djelu/tekstu, te u tom smislu doživljava i objašnjava poeziju Amira Brke kao izazov vlastitome kritičkom mišljenju u avanturi čitanja koje teži biti mostom između pisca i čitatelja, odnosno taj čitalački *avanturizam* Ljiljane Šop u iščitavanju Brkine poezije teži ka otkrivanju mogućih ključeva za razumijevanje vertikalnih slojeva i horizontalnih krugova Brkine poetike, pri čemu nerijetko ističe i svoju kritičku srodnost i saobraznost sa studijsko-esejističkim radovima Envera Kazaza o poeziji Amira Brke. On je jedini pjesnik o kojem u kontinuitetu pišu dva vodeća kritička pera iz Bosne i Hercegovine: Ljiljana Šop i Enver Kazaz. Svoju kritičku recentnost okušali su i dokazali upravo u originalnim i kritički poticajnim tumačenjima Brkine poezije. Ljiljana Šop i eksplicite naglašava vlastito kritičko "pobratimstvo" sa Enverom Kazazom, ali istodobno i širi svoje kritičke uvide i horizonte na cjelokupno južnoslavensko književno iskustvo, koji su uistinu impozantni, ali i diskretni, to jest funkcionalno saobraženi u tekstu.

Promatrajući Brkino pjesništvo iz svoga kritičkog opservatorija – sa čarobnih bregova kitičke misli – Ljiljana Šop nam se otkriva kao kritičarka enciklopedijske naobrazbe, kojoj je upravo potreban jedan takav izvrstan pjesnik kao što je Amir Brka da bi svoj kritički enciklopedizam izrazila u najpunijem obimu. Šopova prati Amira Brku iz knjige u knjigu, ispisujući

jedan izuzetan kritički hologram i ukazujući na vrhunske književnoestetske i intelektualne domete pjesnika kojeg smatra samim vrhuncem suvremene južnoslavenske, pa čak i evropske poezije. U toj poeziji plodonosno se ukrštavaju filozofija i književnost, estetika, etika i vanredna kreativnost. Čitanje i kritičko promišljanje Brkine poezije za Ljiljanu Šop je prije svega otkrivanje i vezivanje za "univerzalne suštine i večna pitanja" koja Brkine pjesme uvijek iznova postavljaju, što ona prepoznaje kao "srećni spoj mudrosti i lepote, konkretnog i opšteg, tame i svetla, spoljašnjih obeležja svakodnevne i unutrašnjih zakona čovečnosti".

Pronalazeći u Brkinim pjesničkim knjigama tajne ljepote i mudrosti, Ljiljana Šop traga i za "preispitivanjem pesnikovog statusa u poeziji nesklo-nim vremenima", ali i u sredini koja je često gluha i čak ravnodušna prema ovom izuzetnom stvaralaštvu koje ponekad *zazvuči* i kao Munchov ekspresionistički krik u tami bosanskoga provincijalizma, i upravo na tu poziciju Šopova ukazuje u eseju *Čiji je đavo*:

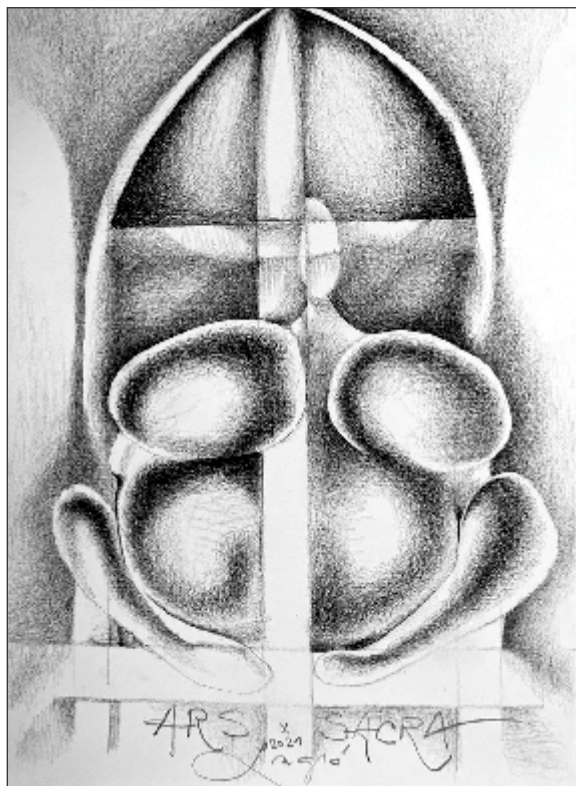
"Orkestrirana ravnodušnost sredine prema poeziji i sugrađaninu koji je otelotvoruje sveprisutan je dramski naboj i prostor unutrašnje tenzije mnogih Brkinih pesama: ispostavlja se da je ravnodušnost prividna, da je ona, u psihološkom smislu, prvi stepen odbrambenog mehanizma kojim se sredina štiti od opasnosti pesničkih istina, subverzivnosti pesničkog mišljenja, od nesigurnosti tla pod nogama koje bi mogao da uzdrma pesnički pogled na najobičnije prizore ukolotečenog svakodnevlja."

Esej *Čiji je đavo* zapravo predstavlja pogovor za Brkinu knjigu *Đavo na Dunavu* i primjer je vrhunskog esejističkog pisma u kojem se veliča pjesnikovo umijeće da se uzdigne "iznad interesa političkih elita" i njegovo "insistiranje na suštinama" koje čini "jezgro po-etike Amira Brke".

Ljiljana Šop kontinuirano je ushićena pjesničkim knjigama Amira Brke, tog "Marcijala našega vremena" koji se suvereno koristi svim formama poetskog stvaranja (sonet, vezani stih, rimovanje, slobodni stih i dr.). Esej Ljiljane Šop o Brkinoj knjizi *Dijalektika tmine* kazuje nam i o iznimnoj filozofskoj naobrazbi ove izuzetne književne kritičarke, ali i na metod ponovnog čitanja u kojemu sad iskazuje i svoju izuzetnu esejističku naobrazbu, primjerice pozivanjem na poznati esej Czesława Miłosza *Beskućništvo istine*. I rezonira, duboko nagnuta nad knjigom Amira Brke: "Istine su 'beskućničke', što bi valjalo razumeti kao bezdomovinske (bezotadžbinske),

bezverske, bezrasne, bespolne... A potraga za istinama je jedan od svetih gralova književnosti. Jednako kao i potraga za lepotom."

Knjige Amira Brke omogućile su Ljiljani Šop da traga za univerzalnim istinama, za ljepotom i mudrošću – što može pružiti istinsko književnoumjetničko djelo kakvo predstavlja i opus Amira Brke. Upućuje nas Ljiljana Šop i na misao portugalskog pjesnika Fernanda Pessoa da je čovjek veliki onoliko koliko vidi, a njeno kritičko viđenje i mišljenje obitava na čarobnim bregovima, odakle se pruža uistinu veličanstven pogled na književnost i umjetnost uopće. I upravo je poezija Amira Brke "pomogla" Ljiljani Šop da horizonte svojih pogleda na život i svijet oko sebe razmakne do neslučenih širina.

Sanjin Lugić

Sanjin Lugić

Ad hoc

Poglavar Katoličke crkve papa Franjo i veliki imam Al-Azhara Ahmad Al-Tayyeb u Vatikanu (Vatican Media)

**Branko Jurić: *Papa Franjo,
ljudsko bratstvo i solidarnost***

***Dokument o ljudskom bratstvu
za mir u svijetu i zajednički suživot***

PAPA FRANJO, LJUDSKO BRATSTVO I SOLIDARNOST

U svom prvom javnom govoru na dan kada je izabran za papu, 13. ožujka 2013., Jorge Mario Bergoglio, koji je izabrao ime Franjo, u malo riječi dva puta je spomenuo bratstvo: "A sada, započnimo ovo putovanje [...] Put bratstva, ljubavi, povjerenja među nama. Molimo uvijek za sebe: jedni za druge. Molimo za cijeli svijet, da bude veliko bratstvo." Kasnije će tijekom pontifikata više puta odgovoriti da je ime Asiškog Siromaška uzeo zbog poziva da "ne zaboravi siromašne". I doista, svih ovih godina Franjo naših dana se, promičući ljudsko bratstvo, ne umara biti uz siromašne i druge marginalizirane osobe.

S obzirom na sve veće globalne probleme kao što su siromaštvo, ratovi, klimatske promjene i migracije, Franjo vjeruje da je ljudsko bratstvo ključno za rješavanje tih izazova. Neumorno ističe neophodnost izgradnje mostova između različitih zajednica, vjera i kultura radi postizanja zajedničkog dobra te poziva sve osobe da gaje osjećaje bratske i sestrinske ljubavi prema svim ljudima, bez obzira na njihovu vjeru, kulturu ili socio-ekonomski status.

Govor o bratstvu u Katoličkoj crkvi, posebice prema muslimanima, tipičan je izraz prije svega franjevačke duhovnosti ("brat svih"), a sastavni je dio šire katoličke tradicije od pape Ivana XXIII. (1958.-1963.) nadalje². Ljudsko bratstvo i sestrinstvo osobito je naglašeno u zajedničkom *Dokumentu o ljudskom bratstvu za mir u svijetu i zajednički suživot* koji su u Abu Dhabiju 4. veljače 2019. potpisali papa Franjo i veliki imam Al-Azhara Ah-

---

1 Usp. Papa Francesco, *Benedizione apostolica "Urbi et orbi"*. Primo saluto dalla Loggia centrale della Basilica vaticana, 13 marzo 2013, u *Insegnamenti di Francesco*, I, 1 (2013), Libreria editrice vaticana, Città del Vaticano, 2015., 1.

2 Usp. Felix Körner, "Fratellanza umana. Una riflessione sul Documento di Abu Dhabi", u *La Civiltà Cattolica* (2/2019), 313.-327.

mad Al-Tayyeb³. Nema sumnje da je riječ o prekretnici međureligijskog dijaloga koji je lijek za rane svijeta. To je značajan dokument, koji nije tek islamsko-kršćanska deklaracija već je otvoren za sve ljude. Mnogi su ga nazvali "povijesnim". S katoličkog gledišta, tekst je izrađen u duhu Drugog vatikanskog koncila (1962.-1965.) koji kaže da "ne možemo zazivati Boga, Oca svih ljudi, ako odbijamo bratski se ponašati prema nekim ljudima, stvorenima na Božju sliku"⁴, a potom je postao i dio Papine enciklike *Fratelli tutti*⁵ potpisane 3. listopada 2020. na grobu sv. Franje Asiškog.

Dokument o ljudskom bratstvu je dakle prekretnica, a prekretnica označava točku na putu koja se ne podudara ni s polaskom ni s dolaskom⁶. Sukladno tome, valja podsjetiti da je od Drugog vatikanskog koncila međureligijski dijalog postao neizostavni dio i stil života Katoličke crkve te da su, što se tiče dijaloga, osobito dijaloga katolika i muslimana, značajne korake činili i Franjini prethodnici, osobito Ivan Pavao II. (1978.-2005.). Stoga se čini prikladnim u nastavku prikazati i neke od tih koraka.

Duh Asiza

Ivan Pavao II. je 27. listopada 1986. godine pokrenuo "Duh Asiza", odnosno Dan molitve za mir svjetskih vjerskih predstavnika u Asizu, rodnom

- 3 Između Ahmada al-Tayyeba i pape Franje uspostavljen je prijateljski odnos. To se već vidjelo posjetom velikog imama Vatikanu (23. svibnja 2016.) i posjetom Pape Kairu (28.-29. travnja 2017.).
- 4 Drugi vatikanski koncil, *Nostra aetate*. Deklaracija o odnosu Crkve prema nekršćanskim religijama, u: *Drugi vatikanski sabor*, Dokumenti, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2008., broj 5. Koncilska deklaracija *Nostra aetate* uputila je poziv kršćanima i muslimanima "da zajednički štite i promiču socijalnu pravednost, moralna dobra te mir i slobodu za sve ljude". Stoga se kaže: "Budući da je tijekom stoljeća između kršćana i muslimana dolazilo do čestih razdora i neprijateljstava, Sveti koncil potiče sve da se, zaboravivši što je bilo, iskreno trude oko međusobnog razumijevanja, da zajednički štite i promiču socijalnu pravednost, moralna dobra te mir i slobodu za sve ljude" (*Nostra aetate*, br. 3).
- 5 Papa Franjo, *Fratelli tutti*. Enciklika o bratstvu i socijalnom prijateljstvu, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2020.
- 6 Usp. Miguel Ángel Ayuso Guixot, *Significato profetico del Documento sulla fratellanza umana (Abu Dhabi 4 febbraio 2019)*. Prolusione alla festa patronale della Pontificia Università Urbaniana, 26 marzo 2019.

mjestu sv. Franje. Kratki susret na brežuljku, nekoliko riječi, nekoliko gesta bili su dovoljni da izmučeno čovječanstvo ponovno otkrije jedinstvo svojih početaka u radosti. Sam Papa dao je i naziv tome zbivanju – Duh Asiza, kada je dva dana nakon Dana molitve za mir, u Vatikanu primio sudionike asiškog događaja i rekao im: "Nastavimo živjeti duh Asiza." Kardinal Roger Etchegaray, koji je Ivanu Pavlu II. značajno pomogao u pokretanju ovih susreta, naknadno će zaključiti da je "Asiz učinio izniman iskorak Crkve prema nekršćanskim religijama za koje nam se, unatoč nauku pape Pavla VI. (u njegovoj prvoj enciklici *Ecclesiam suam*) i Drugom vatikanskom koncilu (deklaracija *Nostra aetate*), do tada činilo da žive na drugom planetu"⁷. Kad je Ivan Pavao II. nastojao izvijestiti kardinale i članove Rimske kurije što se dogodilo u Asizu, održao je izrazito prosvjetljujući govor za teologiju religija. Osvrćući se na otajstvo jedinstva ljudske obitelji, rekao je: "Razlike su manje važan element od jedinstva koje je, naprotiv, radikalno, temeljno i odlučujuće."⁸ Papa iz Poljske nastavio je Duh Asiza i druge međureligijske susrete, a to su činili i njegovi nasljednici Benedikt XVI. (2005.-2013.) i Franjo.

Ivan Pavao II. i veliko poštovanje prema islamu

Jedna mala, ali značajna gesta iz pontifikata poljskog Pape gotovo se zaboravila. Naime, prije 25 godina, 14. svibnja 1999., papa Ivan Pavao II. primio je u Vatikanu delegaciju koju su činili šijitski imam džamije Khadum, sunitiski predsjednik upravnog vijeća Iranske islamske banke i predstavnik iračkog Ministarstva za religije. Delegaciju je predvodio Rafael I. Bidawid, tadašnji nadbiskup Bagdada i patrijarh Babilona. Kao što je uobičajeno, ovom su prilikom izmijenjeni darovi, a Papa je od muslimanskih posjetitelja dobio primjerak časnog Kur'ana, knjige koja je za muslimane Božje otkrivenje.

7 Roger Etchegaray, *Lo "Spirito di Assisi"*, na: https://www.vatican.va/jubilee_2000/magazine/documents/ju_mag_june-sept-1996_etchegaray-assisi_it.html [pristup 20. travnja 2024.] Od Drugog vatikanskog koncila pa nadalje, "bratstvo" je preuzelo ulogu orijentacijske kategorije u katoličkom socijalnom nauku, često uz "solidarnost" kao njoj srodni pojam.

8 Giovanni Paolo II, *Discorso alla Curia romana per gli auguri di Natale (22 dicembre 1986)*, u *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, IX,2 (1986), Libreria editrice vaticana, Città del Vaticano, 1986., 2019-2030.

nje čovjeku. Ivan Pavao II. prignuo se i poljubio Kur'an. Bio je to znak poštovanja prema islamu⁹.

Dvije godine kasnije, 6. svibnja 2001., Ivan Pavao II. postao je prvi papa u povijesti koji je ušao u džamiju i molio u njoj. Taj povijesni posjet džamiji ostvario je u Damasku, glavnom gradu Sirije. Kasnije je i papa Benedikt XVI. također ulazio u džamije i molio u njima. Prvi put u znamenitoj Plavoj džamiji u Istanbulu 2006. godine, a kasnije i u Jordanu. Osim toga, u svojoj socijalnoj enciklici *Caritas in veritate* Benedikt XVI. je podsjetio na učenje Pavla VI.¹⁰ i sažeo ga kao "kršćanski ideal jedne obitelji narodâ, ujedinjenih u zajedničkom bratstvu"¹¹. Izraz *fraternité universelle* već je izašao iz njegova pera četiri godine ranije, neposredno nakon proglašenja blaženim Charlesa de Foucaulda, koji je svoj život posvetio svjedočenju među muslimanima i za kojega je taj izraz postao lajtmotiv: "Krist nas poziva na univerzalno bratstvo."¹²

"Kršćani i muslimani, mi vjerujemo u istoga Boga"

No sveti Ivan Pavao II. nije prvi put poljubio Kur'an 1999. To je bilo barem još jednom. Isto je učinio 19. kolovoza 1985. posjetivši Casablancu, Maroko, gdje je održao govor pred mnoštvom mladih ljudi koji su velikom većinom bili muslimani. Tada je među ostalim rekao:

"Kršćani i muslimani, imamo mnogo toga zajedničkog, kao vjernici i kao ljudi. Živimo u istom svijetu, izbrazdanom brojnim

---

9 Usp. Branko Jurić, *Ivan Pavao II. i poljubac Kur'ana – 25 godina poslije*, na: <http://fratellanza.net/ivan-pavao-poljubac-kurana/> [pristup 20. travnja 2024.]

10 Kod pape Pavla VI. (1963.-1978.) osobito je značajna njegova prva enciklika *Ecclesiam suam* (1964.) u kojoj je pozvao Crkvu na svestrani "dijalog". Usp. Pavao VI., *Ecclesiam suam – Crkvu svoju*. Enciklika o putovima kojima Katolička Crkva treba da izvršuje u naše doba svoju zadaću, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1979.

11 Benedikt XVI., *Caritas in veritate – Ljubav u istini*. Enciklika o cjelovitome ljudskom razvoju u ljubavi i istini, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2009., br. 13.

12 Benedetto XVI., *Parole di saluto al termine della celebrazione* (13 novembre 2005), u *Insegnamenti di Benedetto XVI*, I (2005), Libreria editrice vaticana, Città del Vaticano, 2006., 797.

znakovima nade, ali i višestrukim znakovima tjeskobe. Abraham je za nas isti uzor vjere u Boga, pokornosti njegovoj volji i povjerenja u njegovu dobrotu. Mi vjerujemo u istoga Boga, jedinoga Boga, živoga Boga, Boga koji stvara svjetove i vodi svoja stvorenja do njihova savršenstva."¹³

Potom je izrazio svoje povjerenje i nadu da su mladi spremni postati građani sutrašnjeg svijeta, "ovog bratskog svijeta" kojem teže "s mladima iz svih naroda": "Siguran sam da ste vi, mladi ljudi, sposobni za dijalog. Ne želite biti uvjetovani predrasudama. Spremni ste graditi civilizaciju utemeljenu na ljubavi. Vi možete raditi na rušenju prepreka koje su tu, ponekad zbog ponosa, a češće zbog ljudske slabosti i straha. Vi želite voljeti druge bez ikakvih granica nacije, boje kože ili religije."¹⁴

Fundamentalisti ne podnose geste bratskog poštovanja i ljubavi

Posjeti džamijama, osobito poljubac svete knjige islama koji je udijelio sveti Ivan Pavao II. izazvao je fanatične komentare kod fundamentalista s obje strane. Dok su kršćanski fundamentalisti nepovezano tvrdili da su neki čini "intrinzično zli, pa su stoga zabranjeni bez obzira na namjeru ili posljedice", dodajući: "Čak i da je Ivan Pavao II. mogao dovesti do spasenja cijelog svijeta ljubeći Kur'an, to mu ne bi bilo dopušteno", s druge strane islamski fundamentalisti smatrali su to Papinim tobožnjim "priznanjem prave vjere". Fundamentalisti zapravo ne podnose geste bratskog poštovanja, mira i ljubavi¹⁵. Slično su se protivili i kada su 2019. u Abu Dhabiju papa Franjo i veliki imam Al-Tayyeb potpisali spomenuti *Dokument o ljudskom bratstvu za mir u svijetu i zajednički suživot*.

Razne vrste predrasuda, "osjećaja više vrijednosti" i kolektivnog narcizma izazivaju negativne posljedice, uključujući diskriminaciju, marginalizaciju, sukobe i nestabilnost. Upravo zbog toga razbijanje predrasuda i suzbi-

---

13 Giovanni Paolo II, *Discorso ai giovani musulmani a Casablanca* (19 agosto 1985), u *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, VIII, 2 (1985), Libreria editrice vaticana, Città del Vaticano, 1985., 497-507.

14 *Isto*.

15 Usp. Branko Jurić, *Ivan Pavao II. i poljubac Kur'ana – 25 godina poslije*

janje fundamentalizma treba biti prioritet za svako društvo koje želi jačati bratstvo, inkluziju i suradnju. Dokument o ljudskom bratstvu jasno osuđuje terorizam i nasilje te potiče na zajednički napor u suzbijanju ekstremističkih tumačenja vjere, čega, nažalost, kako je spomenuto, ima i kod kršćana i kod muslimana, kao i kod drugih¹⁶. Deklaracija iz Abu Dhabija također može poslužiti kao platforma za zajednički rad u borbi protiv ekstremizma, radikalizacije i polarizacije. Višegodišnje stanje na društvenim mrežama alarm je koji pokazuje da se brojni vjernici i svi drugi žurno moraju podučavati nenasilnoj komunikaciji.

Svijet promatra kako se vjernici odnose prema ljudskim pravima

Osvrćući se na svoj recentni posjet Abu Dhabiju, papa Franjo je pred okupljenim vjernicima na Trgu sv. Petra u Vatikanu 6. veljače 2019. rekao: "Po prvi puta je jedan papa pohodio Arapski poluotok. I Providnost je htjela da to bude Papa pod imenom Franjo, 800 godina nakon posjeta sv. Franje Asiškog sultanu al-Maliku al-Kamilu."¹⁷ Nekoliko mjeseci kasnije, na susretu sa skupinom koja promovira međureligijski dijalog u njegovoj rodnoj Argentini, iznio je pronicljivo viđenje međureligijskog dijaloga i doprinosa religija čovječanstvu, počinjući od zapažanja što svijet očekuje od vjernikâ:

"Svijet promatra nas vjernike kako bi se uvjerio kakav je naš odnos prema zajedničkom domu i prema ljudskim pravima; također traži od nas da surađujemo međusobno i s muškarcima i ženama dobre volje koji ne ispovijedaju nijednu vjeru, kako bismo dali učinkovite odgovore na mnoge pošasti našega svijeta, kao što su rat, glad, siromaštvo koje pogađa milijune ljudi, ekološka kriza, nasilje, korupcija i moralna degradacija, kriza obitelji, gospodar-

16 "Obratimo pozornost na fundamentalističke skupine", "integrizam je kuga", upozorava papa Franjo, podsjećajući da sve religije unutar sebe imaju neku fundamentalističku skupinu. Usp. Papa Francesco, *Discorso ai partecipanti all'incontro promosso dall'Istituto para el dialogo interreligioso de la Argentina (IDI) (18 novembre 2019)*.

17 Papa Franjo, Opća audijencija 6. veljače 2019.; To je pozadina koju također treba imati na umu čitajući dokument iz 2019. godine, godine u kojoj se obilježava osamstota obljetnica susreta Franje Asiškog i ajubidskog sultana al-Malika al-Kamila.

stva i, iznad svega, nedostatak nade. Od sada se može reći da religije nisu zatvoreni sustav koji se ne može mijenjati [...] S vlastitim identitetom one su u pokretu."¹⁸

Bratstvo je, ističe Papa, složena ljudska stvarnost koja zahtijeva pozornost i delikatnost. Potrebno je, stoga, promicati poruku bratstva u cijeloj međunarodnoj zajednici, prelazeći s "jednostavne tolerancije" na istinski zajednički i miran suživot, vodeći brigu jedni o drugima, njegujući bratstvo koje nije teoretsko nego autentično, koje daje prednost uključivanju, a ne preprekama koje dijele.¹⁹

Poglavar Katoličke crkve papa Franjo i veliki imam Al-Azhara Ahmad Al-Tayyeb u Egiptu (Vatican Media)

Da religije trebaju biti "u službi čovječanstva", podsjetio je i kardinal Matteo Zuppi, nadbiskup Bologne i predsjednik Talijanske biskupske konferencije (CEI), koji i sam desetljećima promovira dijalog, osobito u konfliktnim i postkonfliktnim područjima diljem svijeta. Religije ne smiju biti jedne "protiv drugih ili bez drugih, već religije sve zajedno kako bi služile čovječanstvu". Zuppi upozorava da treba svratiti "veliku pozornost na religiju koja ne služi čovječanstvu, ili čak koja postaje izvor prezira prema čov-

¹⁸ Papa Francesco, *Discorso ai partecipanti all'incontro promosso dall'Istituto para el dialogo interreligioso de la Argentina (IDI) (18 novembre 2019)*.

¹⁹ Usp. *Isto*.

ječanstvu"²⁰. Pozivajući na ljubav i socijalno prijateljstvo koji su naglašeni u enciklici *Fratelli tutti* (2020.), predsjednik CEI-a pojašnjava da ljubav "nije individualna činjenica ili svedena na proizvod za nečiju individualnu sreću. Iz tog su razloga ljubav i socijalno prijateljstvo duboko povezani". Ljubav mora postati pažnja prema drugome "dok ne postane i najbolja politika, jer ona je ta koja dopušta da je ljubav propituje, jer od ljubavi polazi. Zapravo, Papa upravo iz tog razloga govori o političkoj ljubavi. Kako politika ne bi postala opis posla, ljubav je mora obogatiti, poremetiti da bi je uvijek poboljšavala. Ljubav i socijalno prijateljstvo idu, dakle, uvijek zajedno. Također zato što je prava ljubav ono što nije dobro samo za mene, već mora biti dobro i za svijet oko mene."²¹ Ljubav i socijalno prijateljstvo temelji su ljudskih prava, a "jao pravima koja su isprazna i stoga nezajamčena. Na neki je način to čak i opasnije, jer je uvredljivo planirati prava i istodobno ih uskraćivati, ili prihvaćati oblike nepravde koji diskriminiraju, odnosno da prava jednima bivaju zajamčena, a drugima, naprotiv, uskraćena."²²

Ljudsko bratstvo kao opreka individualizmu

"Individualizam je veliki neprijatelj. Valja nam obnoviti zajedništvo kao duboko jedinstvo među ljudima da bismo bili zajednica."²³ Ponetko bi, u ovo vrijeme naglašenog individualizma i relativizma, mogao olako krivo pomisliti da i nije toliko važno što kao pojedinci u sebi osjećamo i kako osobno gledamo na druge. Upravo zato valja podsjetiti da ratovi i nasilje započinju upravo tu, u čovjekovoj nutrini i svijesti, od onoga što osjećamo i mislimo, u nakupinama mržnje i prezira, u hranjenju opasnih mitova, u nereagiranju na govor mržnje. Kao takvi, pojedinci i skupine mogu biti lako podložni zapaljivoj retorici autoviktimizacije, prema kojoj su tobože samo oni isključive žrtve, te takvu kontemplaciju svjesno ili nesvjesno pretvoriti u akciju "protjerivanja ugrozitelja naše sigurnosti", bez obzira na to koja bi skupina ljudi

20 Matteo Zuppi, Prefazione, u Adriano Sella, *Il viaggio possibile per la fratellanza universale. Dal sogno alla realtà gui dati alla Fratelli tutti*, Edizioni La Meridiana, Molfetta, 2023., 12.

21 Isto, 11.

22 Isto.

23 Isto, 10.

bila ili već jest proglašena našom prijetnjom i što bi točno podrazumijevalo tu našu sigurnost.

Svjesni opasnosti zapaljivog govora mržnje, konstantnih pojava nasilja i ratova koji moraju prestati, kao i mnogih nepravdi koje valja ispravljati, papa Franjo i veliki imam Al-Azhara Ahmad Al-Tayyeb u Dokumentu o ljudskom bratstvu pozivaju kršćane, muslimane i sve druge ljude dobre volje na pomirenje i bratstvo te na usvajanje "kulture dijaloga kao puta, suradnje kao kodeksa ponašanja, uzajamnog razumijevanja kao metode i kriterija".

Temeljni sadržaj zajedničke poruke plod je dubokog promišljanja naše suvremene stvarnosti, kao i puta koji je započeo završnim izjavama četiriju seminara "Katoličko-islamskog foruma", održanih 2008., 2011., 2014. i 2017. godine, te posve jasno pokazuje da to nije puki politički pakt već da kršćani i muslimani imaju mnoge zajedničke vrednote koje su temelj za izgradnju međusobnog povjerenja i suradnje, što također znači da se one mogu i trebaju zajednički promicati.

Temeljna poruka Dokumenta o ljudskom bratstvu (2019.)

Dokument predstavlja kamen temeljac međureligijskog dijaloga, upravo zato što je njegova temeljna tema ljudsko bratstvo koje valja uspostavljati s ljudima drugih vjera i uvjerenja. Središnje teme su osoba, vjera, obitelj i društvo, a nisu sporedna ni pitanja slobode i odgovornosti, kao ni osuda nasilja koje neki tvrde da ga čine u ime Boga. U djelokrug odgovornosti moglo bi se svrstati najmanje 12 pravno-političkih pitanja: promicanje ljudskog bratstva, sloboda vjere, pravda i milosrđe, međureligijski dijalog, zaštita kulturnih mjesta, osuda terorizma, koncept punog građanstva (ili državljanstva), odnos Zapada i Istoka, prava žena na obrazovanje, na rad, na ostvarivanje svojih političkih prava i dostojanstva, zaštita temeljnih prava djece, zaštita prava starijih i nemoćnih osoba, osoba s invaliditetom i potlačenih.

Autori ne razmišljaju samo o tome što je dobro već se i pitaju odakle dolazi zlo. Ovdje ne nalazimo površne generalizirane osude. Naprotiv, papa Franjo i veliki imam al-Tayyeb smatraju pozitivnim pomacima trenutni razvoj događaja. No, njihov pogled – u potrazi za izvorima patnje koju čovjek nanosi sam sebi – prije nego što se proširi na političke krize i nepravednu raspodjelu dobara, usmjerava se prema unutra, odnosno prema ljudskoj sav-

jesti: mnoge današnje odluke mogu se objasniti narušavanjem "osjećaja odgovornosti"²⁴.

Dokument o bratstvu ne vodi raspravu u filozofskim terminima, već jasno pokušava spriječiti zlorabu religije. Potpisnici dokumenta prave razliku između "istine" religije i njezine "instrumentalizacije" te pozivaju sve da prestanu koristiti religije kako bi poticali mržnju, nasilje, ekstremizam i slijepi fanatizam i da prestanu koristiti Božje ime kako bi opravdali ubojstvo, progonstvo, terorizam i ugnjetavanje: "To tražimo na temelju naše zajedničke vjere u Boga koji nije stvorio žene i muškarce da budu ubijeni ni da se međusobno sukobljavaju niti da budu zlostavljani ili ponižavani u njihovim životima i okolnostima. Svemogućí Bog zapravo nema potrebu da ga bilo tko brani i ne želi da se Njegovo ime koristi za teroriziranje ljudi."²⁵ To da Boga nitko ne treba braniti "također znači da je onaj koga danas treba braniti čovjek!"²⁶

Sukobi se ne rješavaju zaboravom već dijalogom, jer dijalog između religija nije znak slabosti nego prilika za davanje efikasnih odgovora na ratove, bijedu, nasilje. Deklaracija iz Abu Dhabija visokokvalitetna je fotografija ljudske čežnje za pravdom i mirom, za sveopćim ljudskim bratstvom. Ona želi biti – istaknuto je u njenim posljednjim recima – poziv na pomirenje i bratstvo među svim ljudima dobre volje, poziv svakoj ispravnoj savjesti koja odbacuje abnormalno nasilje i slijepi ekstremizam, poziv onima koji njeguju vrednote bratstva, svjedočanstvo dara vjere u Boga koja ujedinjuje podijeljena srca i uzdiže ljudsku dušu, te simbol zagrljaja Istoka i Zapada, Sjevera i Juga i svih koji vjeruju da nas je Bog stvorio da se upoznamo, surađujemo i da živimo kao sestre i braća koji se vole. Deklaracija pokazuje da promicanje kulture susreta i upoznavanja drugoga nisu utopija, već neop-

---

24 Usp. Felix Körner, "Fratellanza umana. Una riflessione sul Documento di Abu Dhabi", u *La Civiltà Cattolica* (2/2019), 313.-327.

25 Usp. *Dokument o ljudskom bratstvu za mir u svijetu i zajednički suživot*, u: Secondo Bongiovanni – Sergio Tanzarella (ur.), *Sa svim brodolomima povijesti*, 287-296. Prijevod deklaracije dostupan je također u časopisu *Vrhbosna* 1/2019, 15-18, te uz komentar profesora Mate Zovkića u časopisu *Vrhbosnensia* 1/2019.

26 Marcello Semeraro, *Presentazione a Nicola Paparella, Progettare la pace. Cristianesimo e Islam dopo Abu Dhabi*, Progreedit, Bari 2019, IX.

hodni uvjeti za život u miru i izgradnju boljeg svijeta u kojem hoćemo živjeti i kakvog želimo ostaviti generacijama nakon nas. Bratstvo pretpostavlja solidarnost, a to očito sugerira unutarnji stav blizine kojom bismo izrazili ljubav prema bližnjemu, napose onom potlačenom i potrebitom. Pozvani smo graditi mostove umjesto zidova i "ne povisivati ograde nego produživati stolove".²⁷

Al-Azhar i Katolička crkva traže da Dokument o ljudskom bratstvu postane predmetom istraživanja i promišljanja u svim školama, sveučilištima i odgojnim ustanovama kako bi nastajale nove generacije koje će donositi dobro i mir, koje će posvuda braniti pravo potlačenih i posljednjih. Pozivaju intelektualce, filozofe, umjetnike, medijske djelatnike i ljude kulture diljem svijeta da ponovno otkriju vrednote mira, pravde, dobra, ljepote, ljudskog bratstva i zajedničkog života.²⁸

"Dijalog bez slušanja je monolog, postaje pregovaranje i nije dijalog. Ali tada slušanje mora dovesti do susreta s drugim, a time i priopćavanja Evanđelja i njegovih ideala drugome."²⁹ Dijalogom se ne želi reći da su sve religije jednake, već da svi vjernici, oni koji traže Boga, a i svi ljudi bez religijske pripadnosti ili vjere, imaju jednako dostojanstvo. Stoga se moramo obvezati da Stvoritelj svih ne bude razlog za podjele već za jačanje ljudskog bratstva i solidarnosti. Bogu koji pita: "Gdje ti je brat?" nitko više ne bi smio odgovoriti: "Ne znam" (usp. Post 4,9).

Međunarodni dan ljudskog bratstva i nagrada Zayed

Dokument o ljudskom bratstvu već je donio nekoliko neposrednih plodova. U Abu Dhabiju je, primjerice, izgrađena Kuća abrahamske obitelji (Abrahamic Family House), u kojoj se u jednom prostoru nalaze džamija, crkva i sinagoga. Sve molitve, uključujući molitvu petkom, održavaju se u džamiji "Eminence Ahmed El-Tayeb". Misa se slavi na engleskom jeziku

27 Usp. Mate Uzinić, "Pozvani smo, ne povisivati ograde, nego produživati stolove". Predgovor hrvatskom izdanju, u: Secondo Bongiovanni – Sergio Tanzarella (ur.), *Sa svim brodolomima povijesti. Teologija nakon Veritatis gaudium u kontekstu Mediterana*, Dubrovačka biskupija, Dubrovnik, 2021., 11-15.

28 Usp. *Dokument o ljudskom bratstvu za mir u svijetu i zajednički suživot*

29 Matteo Zuppi, Prefazione, 11.

svake nedjelje u 12 sati u crkvi sv. Franje. Dnevne molitve se mole i u sinagogi "Moses Ben Maimon". Taj višenamjenski centar postao je jedinstveno novo mjesto za susrete i učenje u međureligijskom dijalogu.

Ustanovljen je i neovisni međunarodni Viši odbor za ljudsko bratstvo (The Higher Committee of Human Fraternity) za promicanje vrednota ljudskog bratstva i za ostvarivanje težnji Dokumenta o ljudskom bratstvu. Članovi odbora u New Yorku su pred kraj 2019. glavnom tajniku UN-a Antóniou Guterresu predali poruku pape Franje i velikog imama Al-Azhara Ahmeda Al-Tayyeba u kojoj su predložili da datum potpisivanja Dokumenta o ljudskom bratstvu (4. veljače) bude proglašen Međunarodnim danom ljudskog bratstva, odnosno danom zalaganja za izgradnju kulture mira, tolerancije, uključenosti, međusobnog razumijevanja i solidarnosti. Opća skupština Ujedinjenih nacija to je i učinila 21. prosinca 2020. rezolucijom 75/200.

Odbor također svake godine 4. veljače, na Međunarodni dan ljudskog bratstva, dodjeljuje nagradu Zayed za ljudsko bratstvo, odnosno priznanje pojedincima, organizacijama i drugim subjektima za njihov osobit doprinos ljudskom bratstvu, što uključuje i financijsku potporu od milijun dolara. Nagrada je nazvana u čast šeika Zayeda bin Sultana Al Nahyana (1918.-2004.), nekadašnjeg vladara Abu Dhabija i utemeljitelja Ujedinjenih Arapskih Emirata, a do sada su je primili papa Franjo i veliki imam Al-Azhara Ahmad Al-Tayyeb (2019.), glavni tajnik Ujedinjenih nacija António Guterres i aktivistica u borbi protiv ekstremizma Latifa Ibn Ziaten (2021.), jordanski kralj Abdulah II., njegova kraljevska supruga Raniya Al-Abdulah i Zaklada Fokals Haitija (2022.), Zajednica Sv. Egidija i kenijaska mirovna posrednica Shamsa Abubakar Fadhil (2023.) te najveće islamske organizacije u Indoneziji Nahdlatul Ulama i Muhammadiyah, egipatski profesor Magdi Yacoub i čileanska redovnica Nelly León Correa (2024.). Prigodom ovogodišnje dodjele papa Franjo je u svojoj poruci istaknuo da je "ohrabrujuće vidjeti da put dijaloga, druženja i međusobnog poštovanja koji je započeo u Abu Dhabiju prije pet godina nastavlja donositi plodove", konstatirajući:

"Međutim, u isto vrijeme ne možemo ne prepoznati učinke odsutnosti bratske solidarnosti koje diljem svijeta i previše intenzivno osjećaju muškarci i žene te naša priroda. [...] Potrebno je pravodobno skrenuti pozornost na načela koja mogu voditi čovječanstvo kroz mračne sjene nepravde, mržnje i rata u svjetlinu svjetske

zajednice obilježene onim vrednotama koje vidimo manifestirane u različitim naporima ovogodišnjih dobitnika. [...] Ipak, ni jedan pojedinačni ili ljudski napor sam po sebi ne može unaprijediti napredak na ovom putu. Sama Nagrada Zayed podsjetnik je da bez otvorenosti prema Ocu svih neće biti čvrstih i postojanih razloga za pozivanje na bratstvo... Jer 'razum je, sam po sebi, sposoban shvatiti jednakost među ljudima i može dati stabilnosti njihovom građanskom suživotu, ali ne može uspostaviti bratstvo' (*Fratelli Tutti*, 272). Stoga je moja molitva da svi koji sudjeluju u Međunarodnom danu budu ohrabreni, ne samo primjerom dobrih djela nagrađenih nego i vjerskim uvidima i uvjerenjima koja su u njima nadahnula takvu velikodušnost srca."³⁰

Dijalog među religijama je put do Istine koji ne bi smio biti vođen skrivenim motivima, već bi međusobno natjecanje trebao pretvarati u suradnju. Tekst dokumenta iz Abu Dhabija "teološki je važan"³¹ te gleda u budućnost: dva vjerska poglavara "obećavaju", "zahtijevaju" i "nadaju se". Njihovo je obećanje da će se osobno obvezati na širenje deklaracije i njezina sadržaja, njihov je zahtjev da se ona uključi u obrazovne programe te se nadaju da će biti ispravno primljena, to jest kao poziv na pomirenje, kao priziv svake savjesti, kao svjedočanstvo vjere u Boga i, konačno, kao gesta blizine ljubavi ili, kako doslovno kažu: "zagrljaj" narodâ u njihovoj različitosti. A o raznolikosti religija i Benedikt XVI. i Franjo dali su značajnu izjavu: kada se ljudi različitih religija susreću, to može značiti "pročišćenje i obogaćenje" za obje strane³². To znači priznati da religijska raznolikost igra važnu ulogu u povijesti spasenja. "Dijalog u kojem se traži socijalni mir i socijalna pravda sam je po sebi, neovisno o čisto pragmatičnom aspektu, etička zauzetost koja pridonosi stvaranju novoga društvenog stanja. Napori koji se ulažu oko određenog pitanja mogu se pretvoriti u proces u kojem, slušanjem drugoga,

30 Papa Francesco, *Messaggio al segretario generale del Premio Zayed per la fratellanza umana* (4. veljače 2024.), na: <https://www.vatican.va/content/francesco/it/messages/pont-messages/2024/documents/20240204-messaggio-premio-zayed.html> [pristup 20. travnja 2024.]

31 Usp. Felix Körner, "Fratellanza umana. Una riflessione sul Documento di Abu Dhabi", u *La Civiltà Cattolica* (2/2019), 313.-327.

32 Usp. *Isto*; Usp. također Benedetto XVI, *Discorso*, 21 dicembre 2012.

Poglavar Katoličke crkve papa Franjo i veliki imam Al-Azhara Ahmad Al-Tayyeb (Vatican Media)

obje strane nalaze pročišćenje i obogaćenje. Zato i ti napori mogu imati značenje ljubavi prema istini."³³

U uznemirujućoj stvarnosti u kojoj iznovice bjesne ratovi u Ukrajini, Gazi i drugim dijelovima svijeta, Dokument o ljudskom bratstvu proročki je poziv, osobito mladima na istoku i zapadu, da – kako neumorno ponavlja papa Franjo – "ne promatraju svijet iz kauča", već da se aktivno uključe u promicanje bratstva, sestrinstva, solidarnosti, mira i pravde. Na dan potpisivanja Dokumenta o ljudskom bratstvu 4. veljače 2019. isti poziv mladima uputio je i veliki imam Ahmed Al-Tayyeb:

"Također bih želio reći mladima zapadnog i istočnog svijeta: budućnost vam se smiješi, a vi se morate opremiti etikom i znanjem. Ovaj dokument morate napraviti ustavom koji izvještava o načelima vašeg života, učinite ga garantom budućnosti oslobođene sukoba i patnji. Učinite od njega pakt za izgradnju dobra i uni-

33 Franjo, *Evangelii Gaudium – Radost evanđelja*. Apostolska pobudnica o naviještanju evanđelja u današnjem svijetu, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2013., br. 250.

štavanje zla. Učinite ovim da prestane mržnja i poučavajte svoju djecu o ovom dokumentu, jer on nastavlja *Medinsku povelju* i *Pro-povijed na gori* sa zadatkom da sačuva zajedničke oznake i moralna načela čovječanstva. Radit ću s bratom Njegovom Svetošću papom Franjom do kraja naših života, koristeći sve vjerske simbole kako bismo zaštitili zajednice i održali stabilnost."³⁴

Među plodovima Dokumenta o ljudskom bratstvu su i lokalni projekti u raznim zemljama svijeta. Dodatna konkretizacija potrebna je i u našoj zemlji Bosni i Hercegovini, jer ako postoji univerzalna otvorenost bez konkretnih susreta, onda riskiramo ispraznost, odnosno da budemo tobože puni univerzalne ljubavi bez njezina stvarnog prakticiranja. Univerzalna ljubav i susreti međusobno su povezani. "Od lokalnog do univerzalnog prijelaz je od susreta do otvaranja. Ako nema lokalnog, univerzalno je opasno, udaljavamo se i gubimo."³⁵

Branko Jurić (Prozor, 1988.), teolog i svećenik, je v.d. rektora Papinskog zavoda Campo Santo Teutonico u Vatikanu te član istoimenog bratstva osnovanog 1454. godine. Tu radi i u pastoralu govornika njemačkog jezika. Doktorsku radnju *Le sfide ecumeniche di teologia morale. Il contributo di Bernhard Häring* obranio je 2021. na institutu Accademia Alfonsiana u Rimu. Potom je nastavio studij na Papinskom orijentalnom institutu. Doktorsku radnju *Le sfide ecumeniche di teologia morale. Il contributo di Bernhard Häring (Ekumenski izazovi moralne teologije. Doprinos Bernharda Häringa)* obranio je 2021. na institutu Accademia Alfonsiana u Rimu. Osim pitanja teološke etike, zanimaju ga i pitanja ekumenizma, nasilja, suvremene kulture, međureligijskog dijaloga, odnosa kršćana i muslimana. Preveo je i uredio više knjiga.

---

34 Govor velikog imama Ahmeda Al-Tayyeba na međureligijskom susretu u Abu Dhabiju. Founder's Memorial, Abu Dhabi, 4. veljače 2019., u: Secondo Bongiovanni – Sergio Tanzarella (ur.), *Sa svim brodolomima povijesti*, 319.

35 Matteo Zuppi, Prefazione, 12.

Dokument o ljudskom bratstvu za mir u svijetu i zajednički suživot

UVOD

Vjera upućuje vjernika da u drugom vidi brata i sestru koje treba poduprijeti i voljeti. Vjerom u Boga, koji je stvorio svemir, stvorenja i sva ljudska bića – Njegovom Milošću jednake – vjernik je pozvan izraziti ovo ljudsko bratstvo, čuvajući stvoreno i cijeli svemir, te podržavajući svaku osobu, osobito najpotrebnije i najsiromašnije.

Ova transcendentna vrednota bila je polazište u više susreta tijekom kojih smo u bratskom i prijateljskom ozračju dijelili radosti, žalosti i probleme suvremenog svijeta. Činili smo to uzimajući u obzir znanstveni i tehnološki napredak, terapijska postignuća, digitalno doba, *medije* i komunikacije, ali i siromaštvo, ratove i nevolje mnogih braće i sestara u različitim dijelovima svijeta, što su posljedice utrke u naoružanju, socijalne nepravde, korupcije, nejednakosti, moralne degradacije, terorizma, diskriminacije, ekstremizma i mnogih drugih razloga.

Iz naših bratskih i otvorenih rasprava te iz susreta punog nade u svijetlu budućnost za sva ljudska bića rodila se ideja ovog »Dokumenta o *ljudskom bratstvu*«. To je iskreno i ozbiljno osmišljeni dokument pripremljen kao zajednička izjava dobrih i iskrenih težnji. Dokument poziva sve osobe koji u svojim srcima imaju vjeru u Boga i vjeru u *ljudsko bratstvo* da se ujedine i rade zajedno kako bi ovaj Dokument novim generacijama postao vodič prema kulturi uzajamnog poštovanja, svjesni velike božanske milosti koja sva ljudska bića čini braćom i sestrama.

DOKUMENT

U ime Boga koji je stvorio sva ljudska bića jednakima u pravima, dužnostima i dostojanstvu pozivajući ih da žive zajedno kao sestre i braća, da nastanjuju zemlju i pronose njome vrednote dobra, ljubavi i mira;

U ime nevine ljudske duše koju je Bog zabranio ubijati, tvrdeći da onaj tko ubije čovjeka zapravo kao da je ubio cijelo čovječanstvo i tko god ga spasi kao da je spasio cijelo čovječanstvo;

U ime siromašnih, jadnih, potrebitih i marginaliziranih, za koje nam je Bog zapovjedio da im pomažemo, obvezujući time sve ljude, osobito svakog dobrostojećeg i bogatog čovjeka;

U ime siročadi, udovica, izbjeglica i onih koji su prognani iz svojih domova i zemalja, u ime svih žrtava ratova, progona i nepravdi, u ime slabih, onih koji žive u strahu, ratnih zarobljenika i zlostavljanih bilo gdje u svijetu, bez razlike;

U ime narodâ koji su izgubili sigurnost, mir i mogućnost zajedničkog suživota, postajući žrtve razaranja, tragedija i ratova;

U ime »*ljudskog bratstva*« koje obuhvaća sve ljude te ih ujedinjuje i čini jednakima;

U ime ovog *bratstva* razorenog politikom integrizma i podjela te sustavima nezasićene zarade i tendencijama ideologija mržnje koje manipuliraju djelovanjem i budućnošću ljudi;

U ime slobode koju je Bog dao svim ljudskim bićima, stvarajući ih slobodnima i razlikujući ih od drugih stvorenja po tom daru;

U ime pravde i milosrđa, temelja napretka i ugaonog kamena vjere;

U ime svih ljudi dobre volje prisutnih u svakom kutku zemlje;

U ime Boga i svega navedenoga, Al-Azhar al-Sharif s muslimanima na Istoku i na Zapadu – zajedno s Katoličkom crkvom, katolicima na Istoku i na Zapadu, proglašavaju usvajanje kulture dijaloga kao puta, zajedničke suradnje kao kodeksa ponašanja, uzajamnog razumijevanja kao metode i kriterija.

Mi – koji vjerujemo u Boga i u konačni susret s Njim i Njegov Sud – temeljem naše vjerske i moralne odgovornosti i ovim Dokumentom tražimo od nas samih, od svjetskih lidera, kao i od arhitekata međunarodne politike i svjetske ekonomije, da ozbiljno radimo na promicanju kulture tolerancije, zajedničkog života i mira, te da se čim prije intervenira kako bi zaustavili prolijevanje nedužne krvi i okončali ratove, sukobe, propadanje okoliša, te kulturni i moralni pad koji svijet trenutno proživljava.

Pozivamo intelektualce, filozofe, religiozne ljude, umjetnike, medijske djelatnike i ljude kulture diljem svijeta da ponovno otkriju vrednote mira, pravde,

dobra, ljepote, ljudskog bratstva i zajedničkog života kako bi potvrdili važnost tih vrednota kao sidra spasenja za sve trudeći se promicati ih posvuda.

Polazeći od dubokog promišljanja o našoj suvremenoj stvarnosti, poštujući njezine uspjehe i proživljavajući njene bolove, katastrofe i nesreće, ova Deklaracija čvrsto vjeruje da su među najvažnijim uzrocima krize u suvremenom svijetu anestetizirana ljudska savjest i udaljavanje od vjerskih vrednota, kao i dominacija individualizma i materijalističkih filozofija koje diviniziraju čovjeka te svjetovnim i materijalnim vrijednostima daju prednost nad vrhovnim i transcendentnim načelima.

Dok priznajemo pozitivne korake koje je naša moderna civilizacija postigla na području znanosti, tehnologije, medicine, industrije i dobrobiti, osobito u razvijenim zemljama, naglašavamo da istovremeno s tim velikim i cijenjenim povijesnim napretkom dolazi do narušavanja etike što utječe na međunarodno djelovanje i slabljenje duhovnih vrednota i osjećaja odgovornosti. Sve to pridonosi širenju općeg osjećaja frustracije, usamljenosti i očaja, navodeći mnoge da padnu u vrtlog ateističkog i agnostičkog ekstremizma ili religijskog integrizma ili u ekstremizam i u slijepi fundamentalizam koji u konačnici potiče oblike ovisnosti te individualno i kolektivno samouništenje.

Povijest potvrđuje da su vjerski i nacionalni ekstremizam i netolerancija proizveli u svijetu, kako na Zapadu tako i na Istoku, ono što bi se moglo nazvati znakovima »Trećeg svjetskog rata u dijelovima«, znakove koji su u različitim dijelovima svijeta i u različitim tragičnim uvjetima počeli pokazivati svoje okrutno lice: situacije u kojima se ne zna točno koliko je žrtava, udovica i siročadi. Osim toga, postoje i druga područja koja se pripremaju da postanu poprište novih sukoba u kojima se rađaju napetosti i u kojima se nakupljaju oružja i streljiva, a sve to u globalnom kontekstu zasjenjenim neizvjesnošću, razočaranjem i strahom od budućnosti i pod kontrolom kratkovidnih ekonomskih interesa.

Također potvrđujemo da su ozbiljne političke krize, nepravda i nedostatak pravedne raspodjele prirodnih resursa – koje crpi samo manjina bogatih na štetu većine narodâ na zemlji – uzrokuju i nastavljaju generirati ogroman broj bolesnih, siromašnih i mrtvih, uzrokujući katastrofalne krize čije su žrtve mnoge zemlje unatoč prirodnim bogatstvima i velikim sposobnostima mladih generacija koje ih karakteriziraju. Pored takvih kriza koje dovode do izgladnjiva-

nja milijuna djece, zbog siromaštva i gladi svedenih čak na ljudske kosture, vlada neprihvatljiva međunarodna šutnja.

Očito je u ovom kontekstu kako je obitelj kao temeljna jezgra društva i čovječanstva bitna za rađanje djece, njihov odgoj, obrazovanje, osiguravajući im čvrstu moralnu formaciju i obiteljsku zaštitu. Napad na instituciju obitelji, preziranje ili sumnja u važnost njene uloge jedno je od najopasnijih zala našeg vremena.

Potvrđujemo, također, važnost ponovnog buđenja religioznog osjećaja i potrebe da se isti, zdravim obrazovanjem i pridržavanjem moralnih vrednota te ispravnih religijskih učenja, oživi u srcima novih naraštaja, kako bi se suočili s individualističkim, sebičnim i proturječnim tendencijama, te s radikalizmom i slijepim ekstremizmom u svim njegovim oblicima i pojavama.

Prvi i najvažniji cilj religija je vjerovati u Boga, častiti Ga i pozivati sve ljude da vjeruju da ovaj svemir ovisi o Bogu koji njime upravlja. On je Stvoritelj koji nas je svojom Božanskom Mudrošću oblikovao darujući nam život da ga zaštitimo. To je dar kojeg nitko nema pravo oduzimati, ugrožavati ili manipulirati njime po vlastitom nahođenju, nego naprotiv svatko mora čuvati taj dar života od njegova početka do prirodne smrti. Stoga osuđujemo sve prakse koje ugrožavaju život, kao što su: genocid, teroristička djela, prisilno raseljavanje, trgovina ljudima i ljudskim organima, pobačaj i eutanazija, te politike koje promiču sve to.

Isto tako odlučno izjavljujemo da religije nikada ne potiču rat, stavove mržnje, neprijateljstvo i ekstremizam, niti pozivaju na nasilje ili krvoproliće. Ove tragične stvarnosti posljedica su odstupanja od religijskih učenja. One su rezultat političke manipulacije religijama i tumačenjâ religijskih skupina koje su tijekom povijesti zloupotrebljavali utjecaj vjerskih osjećaja u srcima ljudi kako bi ih naveli da učine nešto što nema nikakve veze s istinom o religiji, a sve kako bi postigli političke i ekonomski ovosvjetske i kratkovidne ciljeve. Stoga pozivamo sve da prestanu koristiti religije kako bi poticali mržnju, nasilje, ekstremizam i slijepi fanatizam i da prestanu koristiti Božje ime kako bi opravdali ubojstvo, progonstvo, terorizam i ugnjetavanje. To tražimo na temelju naše zajedničke vjere u Boga koji nije stvorio žene i muškarce da budu ubijeni ni da se međusobno sukobljavaju niti da budu zlostavljani ili ponižavani u njihovim životima i

okolnostima. Svemogućí Bog zapravo nema potrebu da ga bilo tko brani i ne želi da se Njegovo ime koristi za teroriziranje ljudi.

Ovaj Dokument, u skladu s prethodnim *međunarodnim dokumentima* koji su naglasili važnost uloge religija u izgradnji svjetskog mira, potvrđuje sljedeće:

- Čvrsto uvjerenje da nas istinska učenja religija pozivaju da ostanemo usidreni u vrednotama mira, da podržavamo vrednote uzajamnog razumijevanja, *ljudskog bratstva* i skladnog suživota, da ponovno uspostavimo mudrost, pravdu i ljubav, i opet probudimo vjerski osjećaj mladih kako bi buduće generacije mogle biti zaštićene od dominacije materijalističkog mišljenja, kao i od opasnosti politika neobuzdane pohlepe i ravnodušnosti, utemeljenih na zakonu sile a ne na snazi zakona.

- Sloboda je pravo svake osobe: svatko uživa slobodu vjerovanja, misli, izražavanja i djelovanja. Pluralizam i raznolikosti religija, boje, spola, rase i jezika božanska su volja kojom je Bog u svojoj Mudrosti stvorio ljudska bića. Ta božanska Mudrost je izvor iz kojeg proizlazi pravo na slobodu vjerovanja i na slobodu da budemo različiti. Stoga se osuđuje činjenica da su ljudi prisiljeni pridržavati se određene religije ili kulture, kao i nametanje kulturnog načina života kojeg drugi ne prihvaćaju.

- Pravda utemeljena na milosrđu put je postizanja dostojanstvenog života na kojeg svako ljudsko biće ima pravo.

- Dijalog, razumijevanje, te promicanje kulture tolerancije, prihvaćanja drugoga i mirnog zajedničkog života bitno bi doprinijelo smanjenju mnogih ekonomskih, društvenih, političkih i ekoloških problema koji opterećuju veliki dio čovječanstva.

- Dijalog među vjernicima znači susresti se u ogromnom prostoru zajedničkih duhovnih, ljudskih i društvenih vrednota, te ulagati u promicanje najviših moralnih vrлина kojima religije teže, a to također znači izbjegavanje beskorisnih rasprava.

- Zaštita mjesta bogoslužja – hramova, crkava i džamija – je dužnost zajamčena religijama, ljudskim vrednotama, zakonima i međunarodnim sporazumima. Svaki pokušaj napada na mjesta kulta ili prijetnje napadima, eksplozijama ili razaranjima predstavlja odstupanje od učenja religije, kao i jasno kršenje međunarodnog prava.

- Odvratni terorizam koji ugrožava sigurnost ljudi, kako na Istoku tako i na Zapadu i na Sjeveru i na Jugu, šireći paniku, teror i pesimizam, nije uzrokovan religijom – čak i kada je teroristi instrumentaliziraju – nego nagomilanim pogrešnim tumačenjima religijskih tekstova, te politikama gladi, siromaštva, nepravde, ugnjetavanja, arogancije. Stoga je potrebno prestati podržavati terorističke pokrete novcem, oružjem, planovima ili opravdanjima, kao i medijskim izvještavanjem te sve to treba smatrati međunarodnim zločinima koji ugrožavaju globalnu sigurnost i mir. Takav terorizam mora biti osuđen u svim njegovim oblicima i pojavama.

- Koncept *državljanstva* temelji se na jednakosti prava i dužnosti prema kojemu svi uživaju pravdu. Stoga je neophodno u našim društvima uspostaviti koncept *punog državljanstva* i odbaciti diskriminatorno korištenje izraza *manjine*, koji izaziva osjećaje izoliranosti i inferiornosti. Njegova zloupotreba utire put neprijateljstvu i neskladu, a diskriminirajući neke građane poništavaju se dostignuća te njihova vjerska i građanska prava.

- Dobri odnosi između Zapada i Istoka neosporna je recipročna potreba. Oni se ne mogu nadomjestiti ni zanemariti, tako da obje civilizacije mogu biti obogaćene jedna drugom kroz razmjenu i dijalog kultura. Zapad bi u civilizaciji Istoka mogao pronaći lijekove za neke od svojih duhovnih i religijskih bolesti uzrokovanih prevladavanjem materijalizma. Istok bi u civilizaciji Zapada mogao pronaći mnogo elemenata koji mu mogu pomoći da se spasi od slabosti, podjela, sukoba i znanstvenog, tehničkog i kulturnog nazatka. Važno je obratiti pozornost na vjerske, kulturne i povijesne razlike koje su bitna komponenta u formiranju osobnosti, kulture i istočne civilizacije. Također je važno učvrstiti poštivanje općih i zajedničkih ljudskih prava, kako bi se osigurao dostojanstven život za sve ljude, žene i muškarce, na Istoku i na Zapadu, izbjegavajući korištenje politika dvostrukih standarda.

- Neophodno je potrebno priznavanje prava žena na obrazovanje, zapošljavanje i ostvarivanje njihovih vlastitih političkih prava. Nadalje, moraju se uložiti snažni napor da se žene oslobode povijesnih i društvenih pritisaka suprotnih načelima vlastite vjere i dostojanstva. Također je potrebno zaštititi žene od seksualnog iskorištavanja i tretiranja kao da su roba ili sredstvo užitka ili financijske dobiti. Sukladno tome moraju se okončati sve neljudske prakse i vulgarni

običaji koji ponižavaju dostojanstvo žena. Potrebno je raditi na tome da se promjene zakoni koji sprečavaju žene da u potpunosti uživaju svoja prava.

- Zaštita temeljnih prava djece – kako bi ona rasla u obiteljskom okruženju, imali prehranu, obrazovanje i podršku – dužnosti su obitelji i društva. Ta prava moraju biti zajamčena i zaštićena, te ih se ne smije zanemariti niti uskratiti bilo kojem djetetu u bilo kojem dijelu svijeta. Moraju se osuditi svi postupci kojima se krše dostojanstvo i prava djece. Jednako je važno biti oprezan s opasnostima kojima su ona izložena, osobito u digitalnom okruženju, te zločinom smatrati trgovanje njihovom nevinošću i sve nasilne povrede njihovog djetinjstva.

- Zaštita prava starijih, slabih, invalidnih i potlačenih osoba vjerska je i društvena obveza koja mora biti zajamčena i zaštićena strogim zakonodavstvom i primjenom relevantnih međunarodnih sporazuma.

U tu svrhu, uzajamnom suradnjom, Katolička crkva i Al-Azhar objavljuju i obećavaju da će ovaj dokument prenijeti vlastima, utjecajnim liderima, ljudima vjere diljem svijeta, odgovarajućim regionalnim i međunarodnim organizacijama, organizacijama civilnog društva, vjerskim institucijama i vodećim misliocima. Nadalje, obvezuju se promicati načela sadržana u ovoj Deklaraciji na svim regionalnim i međunarodnim razinama, tražeći istodobno da se ta načela prevedu u politike, odluke, zakonodavne tekstove, nastavne planove i programe i komunikacijske materijale.

Al-Azhar i Katolička crkva traže da ovaj Dokument postane predmetom istraživanja i promišljanja u svim školama, sveučilištima i obrazovanim i odgojnim ustanovama doprinoseći time stvaranju novih generacija koje će donositi dobro i mir, te koji će posvuda braniti pravo potlačenih i posljednjih.

U zaključku očekujemo da ova Deklaracija:

bude poziv na pomirenje i bratstvo među svim vjernicima, pa i među vjernicima i nevjernicima te među svim ljudima dobre volje;

bude poziv svakoj ispravnoj savjesti koja odbacuje abnormalno nasilje i slijepi ekstremizam, poziv onima koji njeguju vrednote tolerancije i bratstva koje religije promiču i potiču;

bude svjedočanstvo veličine vjere u Boga koja ujedinjuje podijeljena srca i uzdiže ljudsku dušu;

bude simbol zagrljaja Istoka i Zapada, Sjevera i Juga i svih koji vjeruju da nas je Bog stvorio da se upoznamo, međusobno surađujemo i da živimo kao sestre i braća koji se vole.

To je ono čemu se nadamo i što nastojimo ostvariti kako bismo postigli univerzalni mir kojeg će uživati svi ljudi.

Abu Dhabi, 4. veljače 2019.

**Njegova Svetost
papa Franjo**

**Veliki imam Al-Azhara
Ahmad Al-Tayyeb**

Preveo: Branko Jurić

Izvor: https://www.vatican.va/content/francesco/hr/travels/2019/outside/documents/papa-francesco_20190204_documento-fratellanza-umana.html

Sanjin Lugić

In memoriam

MIRKO MARJANOVIĆ

Tramošnica kod Gradačca, 13.7.1940.
Sarajevo, 27.5.2023.

NIJAZ ALISPAHIĆ

Kozluk kod Zvornika, 7.4.1940.
Tuzla, 2.1.2024.

Mirko Marjanović, *Autoportret*

Zdravko Novak, *Nijaz Alispahić*

MIRKO MARJANOVIĆ rođen je 13.7.1940. u Tramošnici kod Gradačca, gdje je završio osnovnu školu, a gimnaziju okončava u Gradačcu 1961. godine. U Sarajevu je studirao pravo (dvije godine), a potom diplomira likovnu umjetnost na Višoj pedagoškoj školi 1968. godine. Već u vrijeme studija postaje tehnički urednik studentskog lista *Naši dani*, a potom i *Zadružnog željezničara*. Ubrzo je angažiran na istim poslovima u *Oslobođenju*, te kao korektor u časopisu *Život*. Od 1969. ilustrator je na TV Sarajevo, a kraće vrijeme je i urednik u informativnom i kulturnom programu. Od 1977. do 1980. godine bio je tajnik u Kulturno-prosvjetnoj zajednici BiH. Od 1980. do 1984. glavni je urednik časopisa *Život*, a od 1984. do 31.3.1994. godine, kada odlazi u mirovinu, urednik je domaće književnosti u Svjetlosti, gdje je (uz Ristu Trifkovića i Aliju Isakovića) bio urednik i edicije Književnost naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine u 50 knjiga.

Od siječnja 1994. godine do siječnja 1995. godine prvi je glavni urednik *Stećka*, lista HKD Napredak. U srpnju 1996. biran je za predsjednika Ogranaka Matice hrvatske u Sarajevu, a u prosincu iste godine izabran je za glavnog urednika obnovljene *Hrvatske misli*, časopisa za umjetnost i znanost Matice hrvatske u Sarajevu. Glavni urednik bio je 10 godina, a predsjednik Ogranaka ostaje do 2000. godine. Preuzeo je i uredništvo nad edicijom Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine u 100 knjiga, čija je realizacija započela 2001. Kao glavni urednik, s Markom Karamatićem i Ivanom Lovrenovićem, pripremio je, uredio i objavio preko 40 knjiga.

U Udruženju književnika BiH bio je tajnik od 1974. do 1976, dopredsjednik od 1976. do 1978, predsjednik od 1978. do 1979. i predsjedavajući od 1979. do 1980. godine. Dopredsjednik Društva pisaca BiH bio je od 1993. do 1997. Sve vrijeme agresije proveo je u Sarajevu. U jesen 1992. godine jedan je od osnivača bh. P.E.N. kluba, iz čijeg je članstva istupio 2020. godine.

U književnosti se javio veoma rano: prve prozne radove objavljivao je u đlačkom listu *Riječ mladih* u Gradačcu. Njegove pripovijetke uvrštene su u mnoge antologije, izbore i preglede i prevedene na talijanski, njemački, španjolski, engleski, poljski i turski jezik. Dobio je nagradu Svjetlosti za roman *Povijest izgubljene duše* (1980.) i Šestoaprilsku nagrade grada Sarajeva za isti roman (1981.), za roman *Braća* dobio je Dvadeset sedmojulsku nagradu BiH (1984.), a ratne 1995. i međunarodnu nagradu *Pierre Chevallier* (Génève) kao glavni urednik mjesečnika *Stećak*.

Objavljena su mu i slijedeća djela: *U ime oca i sina* (roman, 1969.), *Središte* (pripovijetke, 1973.), *Povijest izgubljene duše* (roman, 1980.), *Braća* (roman, 1983.), *Voda teče kako teče* (izbor iz proze, 1984.), *Topot divljih konja* (roman, 1989/2002.), *Živjeti smrt* (sarajevski ratni dnevnik, 1996.), *Fra Petar Perica Vidić* (monografija, na hrvatskom, njemačkom, talijanskom i engleskom, 1997.), *Fra Petar Perica Vidić* (monografija, 2004.), *Treći svjetski rat* (zapisi, kritike, pjesme, razgovori, 1999.), *Osmjehni se i u plaču* (roman, 2000.), *Leksikon hrvatskih književnika Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do danas* (2001.), *Čuvar obiteljske katedrale* (priče, 2011.), *Zapisi o knjigama i slikama* (2012.), *Kad god razgovaram s vjetrom* (pjesme, 2014.), *Strah* (roman, 2014/2016.), *Dom blaženog djeteta* (roman, 2017.), *Od zaborava za zaborav* (prozni zapisi i pjesme, 2017.), *Zašto mislim da je danas petak* (pjesme i prozni zapisi, 2019.), *Pod jednim krovom* (zapisi o piscima, slikarima, grafičarima, dnevnik iz Kine, 2020.), *O hrastu i žiru* (pjesme i prozni zapisi, 2020.).

Marjanović je bio i slikar, a samostalno je izlagao tri puta: u Sarajevu 1991. i 1995, te u Vancouveru 1996. godine.

Dopunjena verzija *Leksikona hrvatskih književnika Bosne i Hercegovine* ostala je neobjavljena, a u Marjanovićevoj ostavštini nalaze se još četiri rukopisa: *A bilo nam je prokletu lijepo i u ratu* (roman), *Puno je dobrih ljudi u Sarajevu* (priče), *Uskrsnuće živih* (kratki roman), *Kritike, sjećanja*.

Tri odlomka

Irfan Horozović: "Romani Mirka Marjanovića svjedoče o istraživanju jednog vještog i zrelog pripovjedača koji pokušava u romanesknim ogledalima prikazati sve dileme i tjeskobe vremena u kojem živi. Iako posve samostalni i samosvojni, oni su istovremeno i dio niske koja se uobličava kao romaneskna kronika jednog malog mjesta na sjeveru Bosne (ma kako se ono u nekom od romana zvalo), njegovih žitelja, te onih što su otišli u bijeli svijet, potom stanovnika Sarajeva porijeklom iz tog mjesta, te fragmentarna (a čini se da jedino takva može i biti) kronika zemlje Bosne."

("Romasijerov predio; čitajući romane Mirka Marjanovića",
Diwan, 3-4, 2000.)

Nihad Agić: "...njegovo pripovijedanje nije suhoparno i bez poetskoga ritma, već gusto protkano slikama, asocijacijama, reminiscencijama i stilskim digresijama, što njegovom umjetničkom tekstu kao cjelini omogućuje da u čitačkoj svijesti traje intenzitetom svojih unutrašnjih orkestracija. Tu svoju unutrašnju orkestraciju značenja Marjanović postiže time da svijet života posmatra kao čudo i zagonetku, da ih često prelama kroz prizmu doživljaja dječaka ili kroz neobično senzibilnu svijest umjetnika, pridajući pripovjednim znakovima upisanim u tekst čar estetičnosti. Ako pratimo razvojnu liniju Marjanovićeve poetike pripovijedanja od prvog romana (...), zapažamo da on sam žanr romana pomalo elastičnije postavlja i shvaća od ostalih suvremenih bosanskohercegovačkih pisaca, i to tako što tekst romana takoreći cijepa na dva ili više tekstova, koji su komplementarni jedan drugom i koji svojom strukturom, kao dvije ili više zasebnih cjelina, stavljaju čitaoca pred problem kako ove tekstove u tekstu povezati jedan s drugim. Kao moguće spona između njih pisac koristi ili logički tok osnovne radnje, ili kompleks asocijacija, ili simboliku slike..."

("Poetika naracije – Brojgl u realističkom okruženju",
Diwan, 3-4, 2000.)

Željko Grahovac: "U duhovno-poetičkom smislu, odnosno u ravni estetske ostvarenosti Marjanović osigurava umjetnički dignitet, dojmljivost i sugestivnost svojim djelima upravo dosljednom provedbom koncepta 'raskopavanja stvarnosti' (izvanjskog ili unutrašnjeg života likova) sve do bolnog sučeljavanja sa istinom vlastitog bića: sve što doista jest u njegovim tekstovima igra, re-kompozicija, preokretanje, prelamanje, preraspoređivanje elemenata i sadržaja tih stvarnosti nikad nije puka 'igra zbog igre', nije izraz samodopadljive i samodovoljne, artificijelne i larpurlartističke manipulativnosti pisca - nego je uvijek već zahtjev ili rezultat otkrivalačkog impulsa i prodora u one nepoznate i nedostupne predjele ljudske duševnosti i svijesti."

("Baštiniti autentične kulturne i književne vrijednosti",
Diwan, 5-9, 2015.)

NIJAZ ALISPAHIĆ

Kada sam se prihvatio pisanja o Nijazu, januara ove godine, shvatio sam da ovo ne može biti obično sjećanje ili faktografsko nabranje nečega iza čega je stajao on, kao autor, stvaralac, umjetnik i čovjek. To mora biti priča o našem poznanstvu, prijateljstvu i saradnji koja je trajala punih četrdeset pet godina.

Bili smo djeca iz prvog i drugog razreda gimnazije, kada je on ulazio, pomalo nasmiješen, ali je u nama izazivao onu dozu velikog poštovanja. U učionicama gimnazije bile su "kraljica" peći, naložio ih je Nuriya na vrijeme, i mi smo uz tu vatru, dok je napolju padao onaj nekadašnji snijeg, pleli priče, maštovite, dječije, pune topline.

Nijaz nije bio klasični profesor. Nije bilo "definicija", nije bilo "ovo zapišite u svoje sveske", "ovo morate znati u svakom momentu"... Ne! Mi smo pjevali književnost! On je među nas donosio te priče, pjesme i romane kao poklone. Otvarajući priču, a mi smo nadovezivali, govorili, diskutovali, razgovarali. On je slušao i povremeno bi, onako šeretski i provokativno, rekao "da li je to baš tako", "možda bi se moglo i drugačije"...

I tako bi neki stih, neki lik, neki karakter iz priče, postao naša tema u kojoj bi svi razvijali maštu, dograđivali ga, bojili, grdili i hvalili. On je uživao u tome.

Nijaz je književnost donosio pred nas kao najslađi kolač, i bez strogosti i naredbe natjerivao i one koji su bili lijeni da čitaju, jer bez čitanja ispadaš iz igre koju je on osmišljavao.

Mi smo pored te upaljene peći bili mali teatar. Da, baš smo igrali role iz priča tadašnjih školskih programa i lektire.

Nijaz Alispahić je u Gradačcu proveo punih sedam godina, ostavivši iza sebe generacije ljudi koji ga i danas spominju sa poštovanjem i uvijek s

onom dozom ljubavi koja i nije baš karakteristična za odnos učenika i profesora.

Ono što ga izdvajalo od ostalih intelektualaca tog vremena jest neprekidna želja za novim, za ostvarenjem nekih ciljeva koji su iz tadašnje provincije bili skoro pa nedohvatni.

Ipak je sa grupom svojih prijatelja i istomišljenika inicirao pokretanje književnih susreta posvećenih Hasanu Kikiću, gradačačkom piscu i revolucionaru. Entuzijasti, što su, u stvari, i bili, su već 1973. godine u Gradačac doveli najveća imena književnosti bivše zemlje: Mešu Selimovića, Derviša Sušića, Gustava Krkleca, Desanku Maksimović, Miru Alečković i još niz drugih.

Mi, njegovi đaci, nismo ni znali da je on već tada odbranio magistarski rad na sarajevskom Filozofskom fakultetu. Nikada to nije isticao, nikada time nikoga nije opterećivao.

Nijaz je otišao u Tuzlu, čuli smo: u Narodno pozorište, 1978. godine. On tada ulazi u svoj svijet teatra, u kojem ostavlja dubok trag, svakom dramatizacijom, svakim odabirom repertoara, svakom režijom i savjetima.

Ja sam ga u periodu osamdesetih godina vidio u Podgori, na moru. Ranim jutrom smo obojica kupovali namirnice na pijaci. Pitao sam da li me se sjeća. Rekao je:

"Bježi, bolan Klopiću, nije tvoj profesor toliko ishlapio!"

I dugo smo pili kafu na rivi, razgovarali o svemu i svačemu, ponajmanje o književnosti, poslu i obavezama. On je rekao da se na odmoru o tome ne priča.

Takav je bio Nijaz.

Ali u vremenu prije i nakon tog susreta uradio je puno, uradio je jako puno za bosansku književnost i teatar.

Napisao je: *Vatre stišane pjesmom* (1971), *Vrtovi sirotog Halimije* (1979), drama *Zmaj od Bosne* (1986), *Sire došli su ratnici* (1995), *Karakazan* (1996), kulturna hronika Tuzle *Leda Salinijana* (1997), *Sihirbaz* (1978), roman *Putopisi s onog svijeta* (2017).

Drame: *Gola prsa protiv bajoneta* (1980), *Životopis HA Ha* (1980), *Raja s Mejdana* (1986), *Zmaj od Bosne* (1987), *Insani i ćuprije* (1986), *Hasanaginica* (1999), *Za dom penzionera spremni* (2002).

Dramatizacije: *Derviš i smrt* (1988/89), *Odumiranje međeda* (1986/7), *Tijesna ulica* (1994/5), *Hamdibeg* (1998/9).

Libreta za opere: *Hasanaginica*, *Aska i vuk* i *Zmaj od Bosne*.

Režije: *Životopis Hamida Halugića* (1982/3), *Halimija* (1984/5), *Na Božjem putu* (1994/5), *Julije Cezar* (1995/6), *Lejla* (1996/7), *Sumnjivo lice* (2001/2), *Operacija reket* (2002/3), *Julije Cezar* (2004/5).

Nagrade i priznanja: "Ivo Andrić" (1983. i 1989), "Zija Dizdarević" (1977. i 1978), nagrada časopisa *Život* za najbolju prozu, nagrada za kratku priču banjalučkog *Glasa* (1977), nagrada prištinskog *Jedinstva* (1977), dvije prve nagrade za najbolju novinsku priču *Front Slobode*, Trostruki je laureat nagrade Udruženja pozorišnih kritičara i teatrologa Bosne i Hercegovine za najbolji repertoar, isto udruženje je proglasilo za najbolju dramatizaciju djela *Derviš i smrt* (1989), Dobitnik je i Nagrade "Radoslav Zoranolović" za životno djelo Narodnog pozorišta Tuzla (2023), i Nagrade za životno djelo "Zlatni lovorov vijenac" za poseban doprinos pozorišnoj umjetnosti, koju mu je dodijelio MESS Sarajevo 2020. godine.

Eto, sve je to bio Nijaz Alispahić, profesor, prijatelj i saradnik. A iznad svega stalni podržavalac moga književnog i pozorišnog rada.

"Na sceni je sve moguće, tu nema prepreka", govorio mi je u nekim drugim sjedenjima uz kafu ili malu mezu, na kuli Huseinovoj. I bio je sa nama, sve ove godine, vodeći Kikićeve susrete kao pravi domaćin. Jer, govorio je da su njegovi oslonci i najveće ljubavi rodni Kozluk, Tuzla i Gradačac.

I bilo je tako.

Ali, za kraj ću ispričati malu priču vezanu za njegovu zbirku *Vrtovi sirotog Halimije*, koja je sigurno jedna od najboljih u savremenoj književnosti kod nas. Dogodilo se, sve po redu, ovako kao ću reći.

Bili smo drugi razred gimnazije, bio je septembar, početak školske godine. Nijaz je došao na čas raspoložen, šalio se i dobacivao one njemu svojstvene prijetnje, kako ćemo svi imati jedinice, jer ne učimo, nemirni smo, i svašta je govorio.

Onda se uozbiljio i rekao da će nam pročitati priču. Pročitao je priču *Mejit*, i rekao da će ona biti sastavni dio zbirke koja će nekada biti objavljena. Mi smo bili pod utiskom te priče dugo. I u vrijeme kada smo završili gimnaziju i rasuli se po bijelom svijetu.

Pet godina nakon toga, šetao sam Miskinovom i po običaju svratio u "Svjetlost". Imao sam običaj pregledati nove naslove, a kad sam imao para, kupio bih knjigu sebi na poklon. Tada sam vidio Nijazove *Vrtove sirotog Halimije*. Kupio sam je, i u mojoj kući u Mionici ona je imala svoje mjesto u maloj kućnoj biblioteci. Došao je rat. Moja rodna kuća je srušena do temelja i u tom plamenu i tom dimu, u plavo mioničko nebo odletjeli su i *Vrtovi sirotog Halimije*.

Dok sjedim u polumraku Narodnog pozorišta u Tuzli, i na Nijazovoj komemoraciji se smjenjuju govornici, ja se sjećam spaljene u kuće, mog profesora i njegove izvanredne knjige.

Znam da negdje gore, u plavetnilu beskraja, Nijaz sjedi u Halimijinim vrtovima, gledajući kako mi bauljamo ovim običnim putevima i stranputicama, izgubljeni u vremenu potpunog besmisla, kojem je on odolijevao umjetnošću i osmijehom, i ničim više.

Sanjin Lugić

Sanjin Lugić

SANJIN LUGIĆ

Sanjin Lugić rođen je u Sarajevu 20.2.1964. godine. Osnovno i srednje obrazovanje stekao je u rodnom gradu, gdje je 1987. godine i diplomirao na Akademiji likovnih umjetnosti. Dva puta je dobio Zlatnu značku Univerziteta u Sarajevu za uspjeh na studiju (1986. i 1987.). Akademsko zvanje magistar restauracije stekao je 2001. godine u Ljubljani, u oblasti restauracija štafelaj-skih slika. Specijalizacije i stručna usavršavanja imao je u Sarajevu, Japanu, Norveškoj i Italiji.

Od 2002. do 2012. saradnik-restaurator u Umjetničkoj galeriji Bosne i Hercegovine. U tom periodu samostalno je restaurirao oko 80 slika koje su najvredniji artefakti fundusa UGBiH. Fundus sadrži oko 5.000 artefakata regionalne i evropske pokretne baštine najviše kategorije.

Od 2003. do 2010. godine bio je stručni saradnik u nastavi na predmetu Konzervacija-restauracija na Akademiji likovnih umjetnosti u Sarajevu.

Koordinator svih internacionalnih projekata koje su Akademija likovnih umjetnosti i Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine realizovale kroz projekat Evropski most sa Slovenijom, Francuskom, Austrijom i Japanom.

Lugićeva samostalna profesionalna restauratorska djelatnost uključuje i slijedeće:

- restauracija polihromne drvene skulpture *Pieta*, Franjevački samostan Fojnica;

- restauracija tri polihromne drvene skulpture, Župa Uznesenja Marijina Uskoplje;

- konzervatorsko-restauratorski tretman kompletne postavke (40 slika) retrospektivne izložbe Behaudina Selmanovića u Bošnjačkom institutu, Sarajevo;

- restauracija slike *Sveta obitelj*, 18. vijek, Franjevački samostan Fojnica;

- restauracija tri umjetničke slike iz fundusa Muzeja Sarajevo;

- restauracija 2 umjetničke slike u vlasništvu Vlade Kantona Sarajevo;

- obrada kolekcije Fabrike duhana Sarajevo;

- restauracija slika iz kolekcije Fabrike duhana Sarajevo;
  - restauracija 52 umjetničke slike iz fundusa Historijskog muzeja Sarajevo;
  - obrada kolekcije BIHAMK-a, Sarajevo;
  - obrada legata Envera Krupića u depadansu Gradske galerije Bihać;
  - restauracija 5 slika iz fundusa Franjevačkog samostana u Tuzli;
  - konzervacija i restauracija preko 70 umjetničkih slika iz fundusa Umjetničke galerija Bosne i Hercegovine;
  - restauracija 14 slika iz Župne crkve u Kruščici kod Nove Bile;
  - konzervatorsko-restauratorski tretman preko 90 slika iz privatnih zbirki u BiH;
  - restauracija 3 rukopisne knjige iz fundusa Franjevačkog samostana Guča Gora;
  - restauracija 28 reljefa župne crkve Vitez i Novi Travnik;
  - restauracija osam polihromnih skulptura, od čega najstarija iz 18. vijeka (Kruščica);
  - restauracija 15 bakarnih reljefa (Grgić);
  - restauracija freske u samostanu Guča Gora (Dulčić).
- Samostalne izložbe Sanjina Lugića:
- Djela 2001-2003, Galerija Roman Petrović, Sarajevo, 2003;
  - Djela 2004, Galerija Novi hram, Sarajevo, 2004;
  - Forma Feminae, Galerija Novi hram, Sarajevo, 2005;
  - Jardin medieval, Uzes, Francuska, 2007;
  - Između, Centar za kulturu, Mostar, 2007;
  - Između, Turski kulturni centar, Sarajevo, 2007;
  - Oblik odsutnosti, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, 2008;
  - Čovjek ispod kože, Bosanski kulturni centar, Tuzla, 2008;
  - Aproche de la femme, Parlament Alzasa, Strasbourg, Francuska, 2009;
  - Gazije, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, 2010;
  - Crteži, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, 2022.

ČASOPIS ZA KULTURU

JU Javna biblioteka "Alija Isaković"
Gradačac, maj 2024.

*Ovaj broj časopisa objavljen je uz finansijsku potporu
Fondacije za izdavaštvo - Fondacije za nakladništvo Sarajevo*